

ƏLİ NURİYEV

Anamın həyat fəlsəfəsi

16864

***İNSAN
VƏ
HƏYAT FƏLSƏFƏSİ***

(elmi, bədii-fəlsəfi traktatlar toplusu)

**ÇASIOĞLU
2005**

**Eim və Təhsil Mərkəzi
„Təfəkkür“ Üniversiteti
Kitabxana**

ƏLİ XUDU OĞLU NURİYEV «İnsan və həyat fəlsəfəsi», Bakı, "Çaşioğlu", 2005, 264 səh.

Redaktorlar:

Siyasi elmlər namizədi,
şair-publisist **Mustafa İskəndərzadə**,
iqtisadçı-mühəndis, dövlət qulluğu
müşaviri **Cahangir Qocayev**

Rəyçilər: İqtisad elmləri doktoru,
Azərbaycan Yازıcılar Birliyinin üzvü
Sabir Cümşüdov,
Fəlsəfə elmləri namizədi, prof.
Tofiq Rəsulov

Kitabda müəllifin həyat fəlsəfəsi öz əksini tapmışdır. Burada ədalətli cəmiyyət, insan, insani keyfiyyətlər və onu təmin edən şərtlər haqqında müəllifin baxışları sistem halında, elmi, bədii-fəlsəfi traktatlar formasında verilmişdir.

Müəllifin həyatında rastlaşıdıgı on mühüm iibrətamız hadisələrdən nümunələr və bu hadisələrin onun insanlıq münasibətinin formallaşmasına təsiri, insan, insanlıq, cəmiyyət və ona münasibət, elm, alim və müəllim, alimin və müəllimin qarşısına qoyulan tələblər, insanların ümidi, inam və etiqad mənbələri: ədalətli cəmiyyət, din, dövlət, ordu, iqtidár və onun qarşısına qoyulan tələblər, istedad və onun reallaşdırılması şərtləri, əməyin insan həyatında rolü, xalqın keçmişinə münasibət, məhəbbət, ailə və ailodaxili münasibətlər və i.a. kimi həyat üçün həmişə və xüsusi müasir dövrə aktuel olan məsələlər haqqında müəllifin mövqeyi və münasibəti kitabın əsas məzmununu təşkil edir.

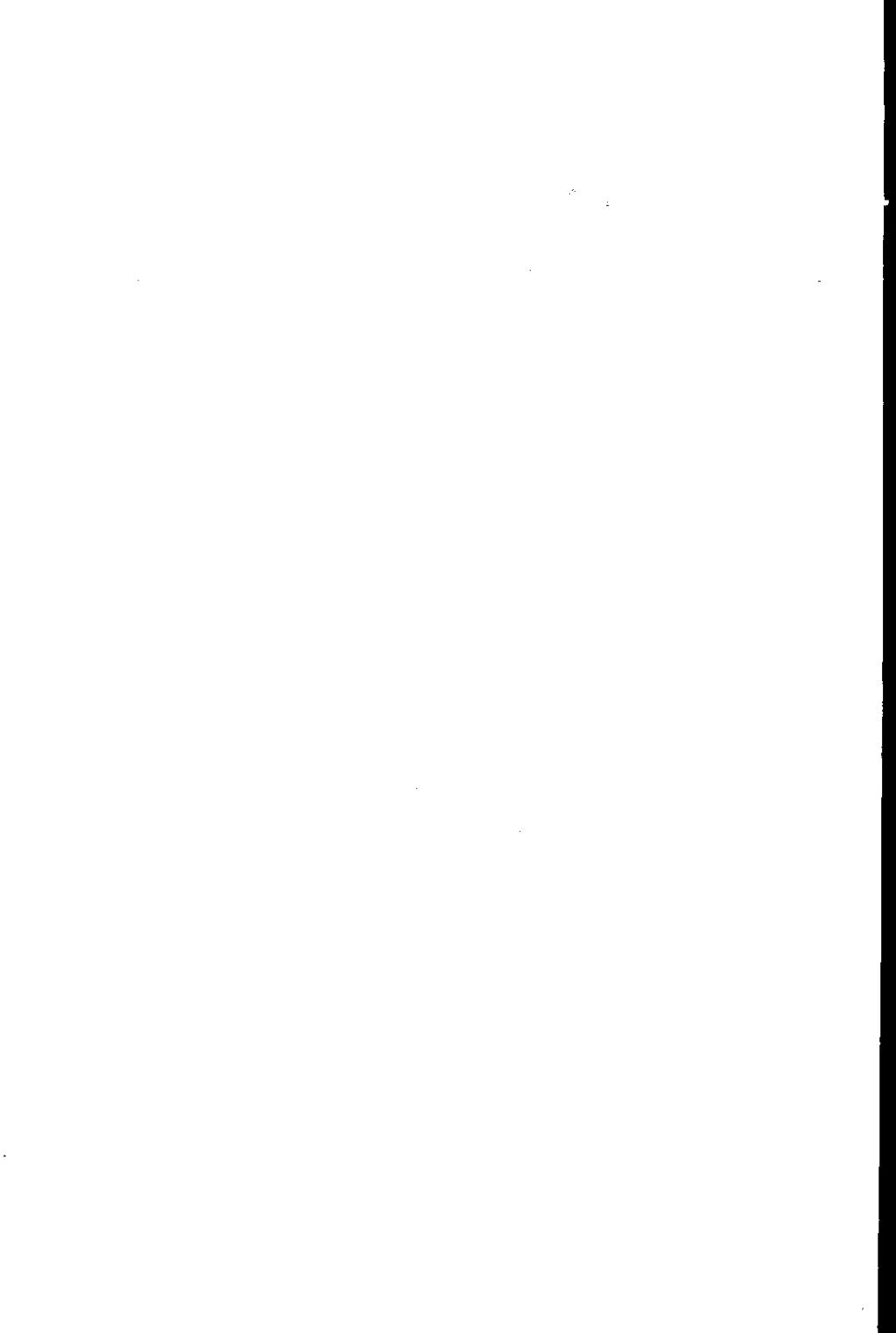
Kitab gənclər və ondan yuxarı yaşı geniş oxucu kütłəsi üçün nozərdə tutulub və istənilən nəticələrin çıxanılması onların öhdəsinə verilir.

N 0301010000 - 143
082 - 05

*Bir torpaq sevgisi, bir də ki, zəhmət
Bir qanun sevgisi, bir də həqiqət
Bir ana sevgisi, bir də ki, vətən
Bu altı dühadan yaranmışam mən
Nə qədər ki sağam qəlbimdə coşar
Ölsəm əməlimdə, ruhumda yaşar.*

Mündəricat

<i>Ön söz.....</i>	8
<i>Müqəddimə</i>	14
I. Əsərin yazılıması səbəbləri və ideya mənbələri.....	24
1.1. Analı və anasız günlərimin dərsləri	24
1.2. Sovetlər Birliyinin dağıılması və cəmiyyətdə baş verən sarsıntılar.....	44
1.3. Ən mühüm səbəb və ideya mənbəyi.....	53
1.4. Oxucu mülahizə və tövsiyyələri	59
II. İnsan və onun təbiətinin ikili xarakteri	66
III. İnsanlığın müqəddəm şərtləri və əlamətləri..	74
IV. İnsanın ümid, inam və etiqad mənbələri	137
4.1. Ədalətli cəmiyyət	138
4.2. Dövlət	146
4.3. Din	162
4.4. Digər ümid, inam və etiqad mənbələri	178
V. Təhsil, müəllim, elm və alim	182
5.1. Təhsil və müəllim	182
5.2. Elm və alim	191
5.3. Alimə və müəllimə dövlət qayğısı	199
VI. Rəhbər və idarəetmə	205
VII. Məhəbbət, ailə və qadın.....	234
7.1. Ailə, sevgi və məhəbbət.....	234
7.2. Valideyinlər.....	241
7.3. Ailədaxili münasibətlər.....	246
VIII. Son söz əvəzi.....	259

Ön söz

Bu kitabın müəllifini tanıyanlar yaxşı bilirlər ki, Əli müəllim nə filosof, nə də yaziçi-ədib deyil. O, respublikanın tanınmış iqtisadçılarındanandır, 40 ildən çoxdur ki, elmi-tədqiqat işi və müəllimliklə məşğuldur. İqtisad elmləri doktoru, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvüdür. Cəmiyyətimizin ictimai-iqtisadi və sosial həyatında baş verən hadisələr, iqtisadiyyatımızın inkişafında əldə etdiyimiz nailiy-yətlər, qarşılaştığımız problemlər, məhsuldar qüvvələrin səmərəli ərazi təşkili, regional siyaset və idarəetmə, regional inkişafın dövlət tənzim və idarə edilməsi onun elmi yaradıcılığının əsas mövzularıdır. Bu mövzularda 140-dan çox əsər, o cümlədən 14 müxtəlif həcmli kitab yazıb nəşr etdirmişdir. Onun «Respublika daxilində məhsuldar qüvvələrin səmərəli yerləşdirilməsinin sosial-iqtisadi problemləri» (Bakı, Elm, 1982), «Azərbaycan Respublikasının iqtisadi və inzibati ərazi quruluşunun kompleks təkmilləşdirilməsi» (Bakı, Elm, 1991), «Azərbaycan Respublikasının böhran vəziyyətindən çıxması və inkişafının prinsipial məsələləri» (Bakı, Dövlət Neft Akademiyasının nəşri, 1992), «Regional siyaset və idarəetmə» (Bakı, Elm, 2004) kimi bir çox monoqrafik əsərləri elmi ictimaiyyət tərəfindən rəğbətlə qarışlanmış, haqqında tanınmış alımlərin respublika mətbuatında müsbət rəyləri dərc olunmuşdur.

Əli müəllim iqtisadiyyat sahəsində, xüsusiilə inzibati-ərazi bölgüsü, iqtisadi rayonlaşdırma, regional siyaset, ərazi idarəetmə sahəsində yaradıcılığı, təklif

və tövsiyyələri özünün geniş praktiki tətbiqini tapmış alımlarımız arasında da özünə layiqli yer tutur.

Bununla belə 90-cı illərin əvvəllərində başlayaraq Əli Nuriyevin yaradıcılığında, xüsusilə «Nicat yolu» adlanan geniş həcmli elmi publisistik məqaləsinin («Sosialist Sumqayıtı» qəzeti, 12 mart 1990-cı il), «Azərbaycan Respublikasının böhran vəziyyətindən çıxması və inkişafının prinsipial məsələləri» monoqrafiyasında, «Anamın həyat fəlsəfəsi» (Bakı, «Sabah», 1997) kitabçasında onun yaradıcılığına xas olan yeni bədii-fəlsəfi keyfiyyətlər üzə çıxır və biz onun istedadının, yaradıcılığının tamamilə yeni çalarları ilə tanış oluruq.

80-cı illərin axırları və 90-cı illərin əvvəllərində ölkədə gcdən mürəkkəb, əksər hallarda dağıdıcı xarakter daşıyan hadisələrdən böyük narahatlıq keçirən alim «Azərbaycan Respublikasının böhran vəziyyətindən çıxması və inkişafının prinsipial məsələləri» əsərində xalqın ideya-siyasi birliyinin, dövlətçiliyin, əmin-amanlığın möhkəmlənməsinin, keçmişdə yaranmış müsbət nə varsa hamısının qorunub saxlanması və istifadəsinin respublikanın əsas nicat yolu olduğunu əsaslandırmış, alımların, ziyalıların bu işdə məsuliyyətini və böyük rol oynamalı olduğunu göstərmişdir.

«Anamın həyat fəlsəfəsi»ndə müəllifin yaradıcılığında, həyata və insanlığa münasibətində yeni özünəməxsus fəlsəfi keyfiyyətlər olduğu artıq geniş surətdə təzahür edir. «Anamın həyat fəlsəfəsi»nin redaksiya heyəti bu kitabça və onun müəllifi haqqında qeydlərində yazmışdır: «... bir

vətəndaş alim olmaq etibarı ilə onun yaradıcılıq məfkurəsinin genişliyi və iqtisadiyyatdan xeyli kənara çıxməqla fəlsəfi-siyasi, bədii xarakter daşımasisi bu əsərdə özünü qabarıq sürətdə göstərir. Bu əsər öz mahiyyətinə görə müəllifin həyatı dərin müşahidə və dərk etmək qabiliyyətinin, güclü məntiqi təfəkkürün, həyatı müdrikləşmə və fəlsəfi kamilləşmə keyfiyyətlərinin ifadəsidir. «Anamın həyat fəlsəfəsi»ndə insanı zəhmətə, təhsilə, ədalətə, xalqın keçmişinə, elmə, alimə və müəllimə hörmətə, öz idealı uğrunda mübarizliyə çağırış ruhu olduqca güclüdür.

Redaksiya heyəti belə hesab edir ki, həcm etibarı ilə nisbətən kiçik olan bu əsər ideya zənginliyinə görə böyük həcmli əsərlərdən heç də geri qalmır və müxtəlif nəsillər üçün uzun müddət faydalı olacaqdır».

«İnsan və həyat fəlsəfəsi»ndə artıq Əli müəllim bizim gözümüzdə başqa bir qiyafədə canlanır. Belə bir qiyafədə ki, o biz tanıyan iqtisadçı Əli müəllimdən xeyli dərəcədə fərqlənir. Artıq biz ilk baxışdan qaradınməz, ciddi və soyuq bir təəssurat yaranan şəxsin əvəzində olduqca həlim, səmimi, etik-estetik və dərin poetik fəlsəfi duyğu və düşüncələrə malik bir insanla qarşılaşırıq. Onun zərif, kövrək və həssas ürəyi, müdrik bir dalğıcı kimi insan qəlbinin, mənəviyyatının və həyatının dərinliklərinə baş vurma qabiliyyəti bizi heyran edir. Özümüzdən asılı olmayaraq biz bu sehirli-səmimi insanın duygu-düşüncə axarına qoşulur, onunla həmfikir, həmrəy oluruq.

Əli müəllim özünün bu traktatlar toplusunu «İnsan və həyat fəlsəfəsi» adlandırıb və onun özünün

«Uşaqlıq və gənclik illerinin yeganə pənahı, həyat yolu fəxri-fərəhi... olan» əziz anası Gülüzarın unudulmaz xatirəsinə həsr edib. Əlbettə, yazdığı kitabı kiməsə və yaxud kiminsə xatirəsinə həsr etmək hər bir müəllifin şəxsi istəyindən asılıdır və bu onun danılmaz hüququdur. Lakin kitabın əvvəldən «Anamın həyat fəlsəfəsi» adlanması və bu nəşrdə də böyük dəyişikliklər edilməsinə baxmayaraq bu adın kitabın ikinci adı kimi saxlanması onun üzərinə müəyyən məna və məzmun yükü qoyur. Sual olunur: Əli müəllimin özünə aid olan bu traktatlar niyə onun anasının həyat fəlsəfəsi olmalıdır? Biz də bu sual üzərində düşündük-daşındıq və sonda Əli müəllimə haqq qazandırıldıq. Öz-özümüzə bir sual verdik və ona cavab aradıq: Kimdir Əli müəllimin anası və eləcə də onun özü kimdir? Və bu sualın cavabları bizim müəmmalı düşüncələrimizə bir aydınlıq gətirdi.

Öz ömrü, həyatı, duygu-düşüncəsi, ağır güzəranı, bununla bərabər dözümlülüyü, mətanəti, namusluluğu, qeyrəti və müdrikliyi ilə təpədən dırnağa azərbaycanlı qadını, ömür-gün yoldaşı, övlad anası və həyat cəfakesi olması ilə seçilən, hər bir hərəkətində, davranışında, ünsiyyətində bir nümunəyə-örnəyə çevrilən Gülüzar ananın yetirib-bitirdiyi, öz ilkin təlim-tərbiyyəsi ilə araya-ərsəyə gətirdiyi Əli müəllim kimi bir oğlun-övladın da sonralar həyatda bütün nail olduqları əslində belə anaların barı-bəhrəsi, həyat fəlsəfəsidir. Bu mənada biz Əli müəllimə tam haqq qazandırır, hətta öz ehtiramımızı bildiririk.

Bu əsərdəki bölmələrin adlarına bir fikir verin: «Analı və anasız günləriminn dərsləri», «İnsan və

onun təbiətinin ikili xarakteri», «Təhsil, müəllim, elm və alim», «İqtidar və idarəetmə», «Məhəbbət, ailə və qadın» və s. Hər kəs üçün yaxın və doğma olan bu mövzulardan kim nəsə bir söz deyə, fikir yürüdə bilməz? Əlbəttə, çoxları bunu edə bilər. Bəlkə Əli müəllimin anası da bunu edərdi, lakin bunu o yox, məhz Əli müəllim edə bildi, özü də onun sayəsində, onun zəhmətinin, qayğısının və xatirəsinin sayəsində...

Biz də bir qələm sahibi kimi bu mövzularda nəsə yazıb deyə bilərik, hətta bəzi məqamlarda Əli müəllimlə razılaşmaya, hətta ona müəyyən iradlar da tutə bilərik. Bunu etmək o qədər də çətin deyil. Çətin olan odur ki, bütün bunları Əli müəllimin ağlı-zəkası və səmimiyyəti ilə yazıb ortaya qoyasan və oxuculara şirin şərbət və mənəvi nemət kimi içirdəsən.

Bir daha deməyimiz yerinə düşər ki, şairlik ilhamı (istedadı ilə) dünyaya göz açmış və alimlik zirvəsində dayanmış, anasının keşməkeşli, tükənməz dözüm, mətanət, cəsarət, qeyrət, namus, ülvə və müqəddəslilik rəmzi kimi həyatını dərk etmiş bir oğul olan Əli müəllim insan həyatının, dünyanın, cəmiyyətin ədalətlilik üzərində qurulmasının bütün çalarlarını saf-çürüük (təhlil) edərək müdrik bir filosofa çevrilmiş, özünə məxsus fəlsəfi fikir və ideyalarla kamillik zirvəsində dayanmaqla həmişə yaşar əvəzsiz bir bədii- fəlsəfi əsər yaratmışdır.

Qeyd etməyi vacib bilirik ki, bu əsərin dili o qədər səlis və amalı bizim üçün o qədər doğma oldu ki, biz bu traktatları çox həvəslə, sanki bir nəfəsə oxuduq, elə bil bir udum dağ havası alırdıq, sərin bulaq suyu içirdik. Ürəyimizdən keçən ilk duygù, ilk hiss

də bu oldu: Niyə az oldu, nə tez başa çatdı?

Eyni zamanda bu əsərin cəmiyyətə və insanlığa bütöv bir baxışlar sistemi olmasını, yüksək elmi-fəlsəfi səviyyədə yazılmasını, elmin və insan təfəkkürü-nün inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etməsini də qeyd etməmək olmaz. Bu traktatlarda cəmiyyətin, insanın həyat və fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinə, elmə, alımə, müəllimə, din, dövlət, ədalətli cəmiyyət, ailə (iqtidarlıq, əməyin insan həyatında rolu) və i.a. haqqında elə dərin, yeni fəlsəfi fikirlər verilmiş, elmi məsələlər irəli sürülmüşdür ki, bunlar uzun müddət oxucuların düşüncə və tapıntı obyektinə çevriləcəkdir.

Respublikamızda regionşunas iqtisadçı alim kimi tanınmış Əli Nuriyevin bu kitabla xalqımızın bədii-fəlsəfi fikir tarixinə yeni töhfələr verdiyi danılmazdır. Eyni zamanda bu əsəri oxuyan hər kəs aydın görəcəkdir ki, onun müəllifi daha geniş yaradıcılıq imkanlarına malikdir. Biz inanırıq ki, o indən belə də özü-nün neçə-neçə yeni nadir və qiymətli əsərlərlə öz oxucularını sevindirəcəkdir. Bu yolda ona – görkəmli iqtisadçı alim, filosof Əli Nuriyevə yeni-yeni yaradıcılıq uğurları arzulayırıq.

Və sonda ona əminik ki, bu əsəri oxuyan hər bir oxucu ondan özünə lazım olan çox-çox faydalı mənəvi dəyərlər əldə edəcəkdir.

Mustafa İskəndərzadə

Cahangir Qocayev

Müqəddimə

Hörmətli oxucum!

İndi mənim əsasən traktatlar toplusundan ibarət olan «İnsan və həyat fəlsəfəsi» kitabım sənin qarşısındadır.

«İnsan və həyat fəlsəfəsi» mənim cəmiyyətə, həyata, insana və insanlığa baxışlarım sistemi -həyat fəlsəfəmdir. Elmi baxımdan az-çox yaradıcılığımın zirvəsidir.

Bu fəlsəfənin amalı kitabıın adında göründüyündən çox-çox humanistdir. Daha aydın olsun deyə onu əlavə etmək istərdim ki bu əsərin əsas amalı cəmiyyəti daha ədalətli, insan həyatını daha firavan və xoşbəxt görmək, insanı öz adına uyğun məzmun kəsb etməyə və yaşamağa çağırmaq, bunun üçün lazımlı olan əsas şərtləri verməkdir.

«İnsan və həyat fəlsəfəsi» mənim həyat fəlsəfəm olmaq etibarı ilə varlığında ömrüm boyu yaranmış və inkişaf etmişdir. Onun yaranması və inkişafı keçdiyim həyat yolunun məhsulu və yaşıdığım zamanın tələbi olsa da bir mövzu kimi düşüncə mənbəyimə çevrilməsi və zəkamın süzgəcindən keçirilərək **kağız üzərinə yazılması anamın təşəbbüsü və təhrikilə olmuşdur**. Əgər mənim həyat fəlsəfəmin formallaşmasında da anamın müstəsna rolunu nəzərə alsaq, onda zənnimcə nə üçün «Anamın həyat fəlsəfəsi»nın bu əsərin ikinci adı kimi saxlanması və özü də onun xatirəsinə həsr olunması səbəbi aydın olar.

* * *

Hər bir ananın, xüsusilə təkbaşına, böyük çətinliklər içərisində övlad böyütmiş ananın ən müqəddəs arzusu insanı keyfiyyətlərin qorunub saxlanması və yaşamasıdır, cəmiyyəti əmin – amanlıq şəraitində, övladlarının həyatını firavan və xoşbəxt görməkdir.

Bu həm də mənim arzumdur. Əsərin məzmunu daha geniş olsa da onun amalında bu arzuların aparıcı yer tutmasına çalışmışam.

Lakin bu arzuların az-çox həyata keçməsi üçün cəmiyyətdə insanı keyfiyyətlərin qorunub saxlanması və inkişafını, hər bir insanın öz adına layiq həyat və fəaliyyətini təmin edən şərtlərin (real şəraitin) mövcud olması vacibdir. Bunların içərisində cəmiyyətin nə dərəcədə ədalətli olması (istehsal, bölgü, mülkiyyət və istehlak münasibətlərinin əhalinin əksəriyyətinin mənafeyinə uyğun gələn ədalətli prinsiplər üzərində qurulması, qanunçuluğun təmin edilməsi, idarəetmə sisteminin, təhsilin, elmin, əməyin, ailə və ailədaxili münasibətlərin ədalətli və bəşəri prinsiplər üzərində qurulması və i.a.) və insanların ədalətliliyi nə dəcədə düzgün başa düşmələri müəyyənedici rol oynayır.

Kitabda biz bu məsələləri insanı keyfiyyətlərin qorunub saxlanması və inkişafi, insanın öz adına layiq firavan və xoşbəxt həyat qurmasının əsas şərtləri kimi verməyə çalışmışıq.

Ədalətli cəmiyyət deyəndə biz təbii sərvət və nemətləri demokratik dövlət mülkiyyətinə verilməklə

gələcək nəsillərin mənafeyini də nəzərə almaqla istifadə olunan, insanların yaratdığı nemət və sərvətlər onlar arasında iştirak dərəcəsindən asılı olaraq bölünən, demokratik qanunçuluq hər kəsin başı üzərində hökmranlıq edən, sosial sferanın hamı üçün inkişafı dövlət qayğısına, ədalətlilik və namusluluq insanların birgə həyat prinsipinə çevrilən cəmiyyəti nəzərdə tuturuq. Bclə hesab edirik ki, bu prinsiplər üzərində qurulan cəmiyyət ədalətlidir. Məhz bu cəmiyyət öz üzvlərinin böyük əksəriyyətinə xoşbəxt həyat bəxş edə bilər.

Kifayət qədər sağlam olub, həyat və fəaliyyətini başqalarına ziyan vermədən öz ürəyincə qurmağı təmin edə bilən insanlar xoşbəxtidirlər.

* * *

Coxdan məlumdur ki, ədalətli cəmiyyət və xoşbəxt həyat haqqında müxtəlif insanlar müxtəlif dövrlərdə çox yazmış, çox demişlər. Hər kəs bu iki tale yüklü anlayışları özünüň başa düşdüyü kimi mənalandırmış və izah etmişdir. Odur ki, ədalətli cəmiyyət və xoşbəxt həyat haqqında hamı tərəfindən qəbul olunmuş ümumi fikir birliyi yoxdur. Bu məsələlərə elmi ədəbiyyatda da müxtəlif mövqelərdən yanaşılır və müxtəlif təriflər verilir. Həyat fəlsəfəsinə, ədalətliliyə, xoşbəxtliyə, firavanlığa insanların münasibətlərinin bir-birindən fərqlənməsi heç də təsadüfi deyil.

Biz insanların hər biri müxtəlif dövrdə, müxtəlif həyat şəraitində dünyaya göz açmış, müxtəlif nəsillərin övladlarıyıq, müxtəlif şəraitdə yaşayır və fəaliyyət göstəririk. Mütləq mənada, hamı üçün eyni dərəcədə

ədalətli cəmiyyət və xoşbəxt həyat da yoxdur, ədalətlilik və xoşbəxtlik nisbi xarakter daşıyır və i.a. Ona görə də «İnsan və həyat fəlsəfəsi»ndə ədalətli cəmiyyət, xoşbəxt həyat və onu təmin edən şərtlər haqqında verilmiş fikirlərin oxucular tərəfindən fərqli formada qarşılanması, orada işıqlandırılmış bu və ya digər məsələlərə münasibətin fərqli ola bilməsini mən təbii hal kimi qəbul edirəm. Eyni zamanda oxucu tərəfindən necə qarşılanmasından asılı olmayıaraq bu fəlsəfə Ulu Tanrıının mənim taleimə bəxş etdiyi ən böyük töhfədir. Bu töhfə mənə daxili istəyim kimi öz arzumla birdən-birə verilməmişdir. Əksinə bu fəlsəfə yaşadığım həyatın və məni əhatə edən ictimai mühitin özündən bütün ömrüm boyu yaranmış, damla-damla mənim könül istəyimə və ürəyimin uzun illər yalnız özüm eşidə bildiyim həzin səsində çəvrilmişdir. Mənim vəzifəm zamanın tələbi və anamın təhriliklə kifayət qədər fiziki, əqli və mənəvi qüvvə sərf edərək müəyyən fasılərlə 17 il ərzində onu kağıza köçürüb sizin ağıl mühakimənizə vermək olmuşdur. Elə bu qədər uzun müddətə başa gəlməsinin özü onun təsadüfon yazılmadığını, əksinə qanuna uyğun bir hal kimi meydana gəldiyini göstərir.

«İnsan və həyat fəlsəfəsi» əsərinin bir hissəsini mən 1997-ci ildə «Anamın həyat fəlsəfəsi» adı ilə nəşr etdirdim¹. O zaman oxucuya müraciətlə yazmışdım: «Bu əsərin məzmununu anam özü mənə

¹ Ə.X. Nuriyev. «Anamın həyat fəlsəfəsi». Bakı, «Sabah» nəşriyyatı, 1997, 36 səh., 3000 nüsxə.

vermişdir. Körpəlikdə beşiyimin başında dayanaraq ümid və intizarla gözlərimə dikilən baxışları, həzin, qəmli laylası ilə anam bunların bir hissəsini mənim varlığıma hopdurmuşdur.

Çiynamə çitdən ayağı qırçınlı kitab çantası salıb ilk dəfə məktəbə yola salanda anam bunların bir hissəsini mənə nəsihət etmişdi. Məktəb auditoriyasına müəllim kimi daxil olmaq istəyimi bildirəndə də, alıməm deyib sevinə-sevinə evimizə diplom gətirəndə də anam bunların bir hissəsini mənim qarşıma qəti bir tələb kimi qoymuşdu.

Anam dünyasını çıxdan dəyişmişdir. Amma onun nəsihətləri, düşüncələri, bir alım-müəllim kimi qarşıma qoyduğu tələblər mənim yaddaşimdə həmişəlik qalmış, varlığıma daxil olaraq özümüküləşmiş və məni düşündürmüştür. Son illər isə daha çox düşünür.

Mənə elə gəlir ki, insan, insanlıq, əxlaqi keyfiyyətlər, alım, elm, müəllim, ailə münasibətləri heç vaxt indiki qədər əsaslı və uzun müddətli sarsıntılarla mə'rüz qalmamış, ciddi imtahan qarşısında durmamışdır. Odur ki, mən analı günlərimdə olub keçənləri təkrar-təkrar xatırladım, anamın nəsihət və tələblərinin tə'sirilə uzun müddət aparmış olduğum qeydləri götür-qoy etdim, özümün həyat təcrübəmdən, ağıl süzgəcimdən keçirərək daha qiymətli bildiyim fikirləri seçib ayırdım. Onları məzmununa görə «İnsan və insanlıq», «Elm, alım və müəllim» və i.a. kimi şərti bölmələrdə birləşdirdim. Əsərdəki dil üslubu, ifadə tərzi, fikirlərin bir hissəsi mənim olsa da, onun əsas

məzmunu və ideya istiqaməti anama məxsusdur, bir çox fikirlər olduğu kimi anamın dilindən eşitdiklərimdir. Odur ki, bütün materialı «Anamın həyat fəlsəfəsi» formasında ümumiləşdirib tərəqqiyə və humanizmə can atanlara kiçik bir tövsiyyə formasında təqdim etməyə çalışmışam.

Əgər kimsə bu kiçik əsəri oxumaq fikrinə düşərsə məsləhətim budur ki, səbirli olsun və hər bir cümləyə diqqətlə yanaşın. İndi cəmiyyət iqtisadi və ideoloji çətinliklər içərisində çırpındığı bir vaxtda mənim yazdıqlarımın hamisini bütün oxucuların eyni dərəcədə bir mə'nali qəbul edəcəyi, bu əsərin kiminsə stolüstü kitabına çevriləcəyi fikrindən çox-çox uzaq olmaqla yanaşı, ümüd edirəm ki, burada hər kəsin xoşuna gələn, yaddaşında qalan bir cümlə tapılacaqdır.

Əsərə aid öz mülahizələrini bizə çatdırın hər bir oxucuya qabaqcadan öz təşəkkürümüzü bildiririk». (Müəllif: 2 iyun 1997-ci il.)

«Anamın həyat fəlsəfəsi»ndə oxucuya müraciətlə yazdığım bu qeydlər «İnsan və həyat fəlsəfəsi» üçün də tamamilə qüvvədə qalır. Çünkü bu əsərlər arasında məzmununa, strukturuna, həcmiñə, qoyulmuş məsələlərin sayına, ideya zənginliyinə görə əsaslı fərqlər olmasına baxmayaraq, hər ikisinin amali birdir: cəmiyyəti ədalətli, əmin-amanlıq şəraitində və insanları xoşbəxt görmək və bunun üçün lazıim olan şərtləri verməkdir.

* * *

Belə hesab edirəm ki, «İnsan və həyat fəlsəfəsi»nin bu nəşri oxucuların gündəlik həyatda

rastlaşlığı, amma cavab verməyə çətinlik çəkdiyi, tərəddüd etdiyi sualların bir hissəsinə ümumiləşmiş cavab ola bilər. Bunların bir hissəsi ədəbiyyata ilk dəfə gətirilmişdir, bir hissəsinə siz ədəbiyyatda bu və ya digər formada rast gəlmişsiniz, bu və ya digər dərəcədə size tanışdır. Lakin bir az diqqətlə fikir versəniz bildiklerinizə yeni məzmun verilib size daha yeni, həyatı formada çatdırıldılığını və ya buna cəhd göstərildiyini görə bilərsiniz.

İnsanın bütün fəaliyyəti onun xüsusi mənafeyinə tabe edildiyi, plüralizmin genişləndiyi, hətta bütün kitablar yalnız öz şəxsi mənafə baxımından oxunduğu indiki şəraitdə bu cavabların hamısı hamının ürəyince ola bilməz. Ancaq həmin fərd yaşlaşış öz həyatının mənasını, insanın elə doğulduğu gündən ölümə hazırlaşdığını, vaxt gələcək nəyi varsa dünyada qoyub əbədi gedəcəyini hiss etdikcə bizimlə razılaşacaqdır və burada irəli sürülən fikirləri, həyatı suallara cavabları qəbul edəcəkdir. Çünkü bunlar həqiqətdir. Heç kimin vəsf etmədiyi, kiminin duymadığı, kiminin duymaq istəmədiyi mən haqqdan yaranmışam, haqqın səsiyəm. Həqiqət həyatın özü kimi bə'zən eybəcərləşən, bəzən qəmli, niskilli, bəzən də azca şən və gümrah görünən üzümdə yazılmışdır. Mən də onları kağıza köçürürəm ki, siz daha yaxşı oxuya biləsiniz. Təvazökarlıqdan bir qədər kənara çıxbı qeyd etməyi lazıim biliyəm ki, bu əsərdə biz müəyyən bir dövrün tələbinə cavab vermək, müəyyən bir dövrlə səsləşən amal irəli sürüüb onu təbliğ etmək məqsədini qarşıya qoymamışıq.

Bu əsərin əsas vəzifəsi insanların ikili təbiətini açmağa cəhd etmək, bir-birinə zidd ikili təbiəti olduğunu

nu göstərmək, mümkün ədalətli cəmiyyət və ona müvafiq, əsasən ümumbəşəri mənəvi əxlaqi keyfiyyətlərə malik insan, onun formalasmasına doğru apara biləcək yol haqqında düşüncələrimi əsasən deyimlər formasında mümkün qədər qısa və aydın verməkdir. Mon insanı cəmiyyətdə öz yerini bilməyə, öz adına uyğun məna və məzmun kəsb etməyə, ləyaqətlə yaşamağa və səmərəli fəaliyyətə çağırıram. Bütün bunnaların əsası olmaqla ədalətli cəmiyyət quruculuğuna, elə cəmiyyət ki, insanın öz təbiətindən və xüsusi mülkiyyətin yaratdığı bətləlardan, ən başlıcası yalnız özünü yaşıatmaq haqqında düşünməkdən xilas olacaq, o bərabər hüquqlu, insanın insan üzərində hakim və məhkumluğundan azad olmuş insanların öz zəkasından, yaradıcı, xeyirxah əməllerindən qidalanacaqdır.

«Ədalətli cəmiyyət qurmaq və yüksək mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərə malik insan yetişdirmək» məsələsi öz mahiyyətinə görə həm müasir dünyanın, həm də gələcək dünyanın əsas məsələsidir. Yəqin mənimlə razılışarsınız ki, bu gün düşdüyümüz vəziyyətlə əlaqədar bu əsas məsələ bizi çox narahat edir, lakin ola bilsin ki, gələcəkdə daha çox narahat edəcəkdir. Bu məsələnin elmi əsasları birinci növbədə fəlsəfənin, sonra, siyasi iqtisadın tədqiqat mövzusudur. Cəmiyyətin siyasi quruluşu, mülkiyyət və mənimsəmə formaları, idarəetmə, iqtidar, təhsil, elm, alim və onlara münasibət, tə'lim-tərbiyə, ailə münasibətləri, cəmiyyətdə və ailədə qadının və kişinin mövqeyi kimi əsərdə verilmiş məsələlər də bu əsas məsələnin daxili tərkib hissəsidir. Hamısı birlikdə, başqa şərtlər də nəzərə alınmaqla bu əsas məsələnin həlli səviyyəsini göstərir. Bunlar müəyyən

dərəcədə başqa elm sahələrinə də aiddir. Lakin bunlar məni maraqlandırmayıb. Məni cəmiyyət, insan, onların ən yaxşı keyfiyyətlərinin qorunub saxlanması və inkişafı məsələləri maraqlandırır.

İnsan əlahiddə bir varlıq deyil, cəmiyyətin daxili tərkib hissəsidir. Onun insani keyfiyyətləri də mən-sub olduğu cəmiyyətdən çox asılıdır. Odur ki, nisbətən «ədalətli cəmiyyət qurmaq və insanı da onun tərkib hissəsi kimi tərbiyə edib yetişdirmək» məsəlesi mənim diqqət verdiyim əsas məsələdir. Mənim üçün ədalətli, milli tərkibli ümumbeşəri cəmiyyət, onun yetişdirdiyi əsasən milli qayəli ümumbeşəri keyfiyyətlərə malik insan və bunlara doğru aparan yol və vasitələr var. Mən bu vasitələr haqqında keçmişin və son dövrün təcrübəsindən qidalanan və öz ağıl süzgəcimdən keçən, düzgünlüyüünə əmin olduğum düşüncələrimi verirem. Onun düzgünlüyüünə inanmaq hər kəsin öz işi, onun düzgünlüyüünü təsdiq edib etməmək zamanın, gələcək həyatın işidir. Ancaq mən oミニm ki, hansı oxucunu bu məsələlər az-çox maraqlandırır və düşündürürsə o, yəqin ki, bu əsərdən bu və ya dərəcədə faydalana bilər.

Burda mən təvazökarlıqdan bir qədər kənara çıxıb deyirəm:

Qulaq as oxucum mənə bir anlıq
Əlimdən gəlməmiş heç vaxt yamanlıq
Bu həyat fəlsəfəm - verirəm sənə,
Sən də nəzər yetir könlüm deyənə
Aləmi zəkanla fəth eləsən də
O yeni duyğular oyadər səndə.

«İnsan və həyat fəlsəfəsi» mənim həyat mövqeyimin ifadəsidir. Öz məzmununa görə insana və in-

sanlığa, dövlətə, iqtidara və onun idarəetmə məsələlərinə, elmə və alımə, təhsilə və müəllimə, ailəyə və ailə münasibətlərinə, bütövlükdə cəmiyyətə və onun inkişafı ilə bağlı çoxsaylı prinsipial ictimai, mənəvi-əxlaqi xarakterli məsələlərə baxışlarım sistemindən ibarət əsasən deyimlər formasında ifadə olunmuş həyat fəlsəfəmdir. «İnsan və həyat fəlsəfəsi» mənim qəlbimin humanist cəmiyyətə və insanlığa çağırış səsidir və yəqin ki, bu səs ömrümün axırınadək eşidiləcəkdir. Bu səsin xoş məramının oxucular tərəfindən düzgün başa düşülməsi və razılıqla qarşılanmasına ümidi edirəm.

Əsərin çapa hazırlanmasında öz məsləhət və təkliflərilə mənə yardımçı olmuş fəl. e.n. prof. Tofiq Rəsulova, fil. e.d., pof. Akif Bayramova, i.e.d. Sabir Cümşüdova, şair, s.e.n. Mustafa İskəndərzadəyə, iqtisadçı-mühəndis, dövlət qulluğu müşaviri Cahangir Qocayevə, dil-ədəbiyyat müəllimi Fazıl Yadigarova öz təşəkkürümü bildirirəm.

1. ƏSƏRİN YAZILMASI SƏBƏBLƏRİ VƏ İDEYA MƏNBƏLƏRİ

1.1. Analı və anasız günlərimin dərsləri

*Bizdə insani nə var Sonə borcluyuq
Yüz il çəksək cəfani, yenə borcluyuq*

Əsərin yazılmاسının, həm də uzun müddətə yazılmاسının obyektiv səbəbləri və müvafiq ideya mənbələri vardır. Onlar çoxdur və bir çox illər ərzində yaranmışdır. Mən onlardan vacib hesab etdiyim bir nəçəsini göstərəcəyəm.

Birinci qrup səbəblər və ideya mənbələri mənim anamın sağ olduğu illərdə 40 yaşına qədər keçdiyim həyat yolunda rastlaştığım iibrətamız hadisələirdir, onlardan aldığım dərslər və çıxardığım nəticələrdir. Burada fikrimcə qeyri-adi heç nə yoxdur.

Coxdan məlum həqiqətdir ki, insan ömrünün 30 yaşa qədər olan dövrü onun dünya görüşünün, həyat mövqeyinin formalaşmasında, sonraki dövrdə isə həyat və fəaliyyətində mühüm, əksər hallarda müəyyən edici rol oynayır.

Məhz bu dövrdə insanın bütün fiziki və mənəvi keyfiyyətləri formalaşır, gələcək həyat və fəaliyyətinin xarakterini müəyyən edə bilən şərtlər yaranır və inkişaf edir. Sonrakı illərdə, xüsusilə 30-40 yaş arasında bu keyfiyyətlər yaranmış şəraitdən asılı olaraq özünü az-çox qabarıq surətdə göstərir, və ya buna şərait olmadığına görə özünü göstərə bilmir. Bəzən biz

əvvəllər insanda diqqəti cəlb etməyən bir keyfiyyəti görür və onu yeni hesab edirik. Halbuki bu keyfiyyət onda əvvəldən var idi, yalnız indi onun özünü göstərməsi üçün şərait yaranmışdır. Bu baxımdan mən də, bu əsərim də müstəsnalıq təşkil etmir.

* * *

Bu əsərin ideya menbəlirindən biri, həm də əsası mənim keçmişimdən, 40 yaşına qədər olan şirinliyacılı analı günlərimdən gəlir. Mən pis-yaxşı analı günlərimin hesabına mən olmuşam. Bütün cismanı və mənəvi varlığım o günlərə borcludur. Məni indi, çox illər keçəndən sonra irəliyə, tərəqqiyə səsləyən də, bəzən əlimdən tutub geriyə çəkən də 40 yaşına qədər olan o günlərimdir. Bu günlərdə isə mənim əsas dayağım da, əlimdən tutub uşaqlıq xətalarından qoruyan və irəliyə səsləyən də, bəzən qüruruna sığındığım da, bəzən isə ümidsizlikdən yaşarmış gözlərinə baxıb kövrəldiyim də anam olmuşdur. Getdikcə mənə daha çox aydın olur ki, mənim təkcə cismim deyil, həyat amallarım da anamının bir parçasıdır. Onlar bütün həyatım boyu inkişaf və tərəqqi etsələr də öz həqiqi sahibindən ayrıla bilməmiş, getdikcə ona daha çox bağlanmışdır.

* * *

Anam varlı, qollu-budaqlı bir nəslin qızı idi. Sovet hökumətinin 20-30-cu illərdə yeritdiyi siyasətlə əla-qədar olaraq bu nəsil tamamilə dağılmışdır. Onun bir sıra tanınmış nümayəndələri haqlı-haqsız hebsxana-larda çürüməyə məhkum edilmişdi.

Anam 20-ci illərin axırında ailə qurmuş, lakin tezliklə həyat yoldaşı vəfat etmiş, ondan bir oğlu

qalmışdı.

Atamın da ilk ailəsi uğursuz olmuşdur. Tezliklə onun da bir oğlu anasız qalmışdı.

Atamla anam ailə izdivacına 1930-cu illərin birinci yarısında girmişdi. Tezliklə yeni ailənin iki oğlu və iki qızı oldu. Lakin atamın mühəribəyə getməsi və orada da həlak olması bu ailənin də sevincinə son qoydu. Biz altı nəfər uşaq kimsesiz bir ananın ümidi-nə qaldıq.

Anam özünün ağılaşığızmaq ağır zəhmətinə və namusuna söykənərək bizi böyüdürdü. Mühəribə illərində kənd camaatının bir hissəsini başına toplayaraq zəmi qırıp, başaq yiğirdi. Çox zəhmətkeş olan anam həm də əliaçiq və qayğıkeş qadın idi. Onu tanıyanlar sonralar tez-tez etiraf edirdilər ki, mühəribə dövründə bu qadın bizi acliqdan qoruyub saxladı. Anamın kasa-yaya taxıl yiğib böyük bacı və qardaşından kimsesizlərə, ehtiyacı olanlara pay göndərməsinin dəfələrlə şahidi olmuşdum.

Anam gözəl idi. Tale ona qadının gözəlliyi üçün nə lazımsa hamisini artıqlaması ilə vermişdi. Gəncliyini görənlər deyirlər ki, o kənddə su səhəngini ciyninə alıb gələndə məhəllənin cavanları onun tamaşaşına çıxırdılar. Ancaq anam təbiətən sərt və tələbkar idi. Onun özünə məxsus qeyri-adi bir həyat fəlsəfəsi vardı. İnsanda ən yüksək qiymətləndirdiyi əməksevərlik və doğruçuluq idi. Ailədə qadına yüksək qiymət verirdi. O, deyirdi: «Namuslu, ağıllı və xoşxasiyyət qadın kişi xoşbəxtliyinin əsasıdır». Kişi lərdə isə sadıqliyi, mübarizliyi üstüin tuturdu. Həyatdan şikayət etməyi insanın zəif cəhəti hesab edirdi. O, deyirdi:

«Həyatdan şikayət etmək mənasız bir işdir və insanı acizliyə doğru aparır». Anamın elm, alim, müəllim, iqtidar haqqında da özünəməxsus maraqlı mülahizələri vardı. Keçmişə hörmətlə yanaşmağı vacib hesab edirdi.

* * *

Əgər yaddaşım məni yanlışmağa sövq etmirsə 1975-ci ilin sərin payız günlərindən biri idi. Anamla Hüsü Hacıyev küçəsilə beşmərtəbəyə tərəf gəlirdik. 27-30 yaşlarında iki nəfər oğlan da söhbət edə-edə bizim arxamızca gəlirdi. Elə danışındılar ki, sözləri çox aydın eşidilirdi. Onlardan biri o birinə dedi ki, atamın tikdirdiyi hazırda yaşadığımız evi sökürem, ayısını, daha böyüyüünü tikmək fikrindəyəm. O biri cavab verdi ki, söküb tikmək uzun işdi, çox vaxt aparır. Hələlik yaşayın, yazda söküb isti aylarda tikərsən. İndi isti aylara az qalıb, düşməkdə olan soyuqda çətin vəziyyətə düşər, hətta çöldə qala bilərsiniz. Anam özünü saxlaya bilməyib, üzünü artıq bizim yanımızdan keçməkdə olan oğlanlara çevirdi: Oğlum, sökmə, bacarırsan onun yanında ayısını, yaxşısını tik-dedi. Sonra lazımlı gəlsə sökərsən, bəlkə də heç sökməzsən.

Oğlan çevrilib bir qədər təəccübə anama baxdı, bir anlığa gülümsədi və «yaxşı xala» deyib uzaqlaşdı.

Mən pərt oldum. Dayanıb-ana, sən nə edirsən, niyə başqasının işinə qarışırsan, səndən fikrini soruşan varmı? – deyə gileyləndim. Anam heç halını da pozmadı. Elə bil heç bu hadisə baş verməmişdi. Ayaq saxladı, əlini çıynımə qoydu, sakit səslə: - hər nəsil öz yaratdıqlarını qiymətli bilir, yaratdıqları o nəslin həyatı, arzuları, istək, narahatlıq və düşüncələridir-

oğlum- dedi. Biz də buna hörmətlə yanaşmalı, qayğısına qalmalıyıq, qoruyub saxlamalıyıq. İncimə, demirəm sən mənə yaxşı baxmırsan. Nə edirsən et, kənd-də qoyub gəldiyim o ucuq daxma mənim üçün daha doğma və əzizdir.

O, daxma mənim övladlarımın sağ-salamat böyüməsi intizarı ilə hər cür əziyyətə qatlaşan analıq həyat tariximdir. Onun divarları arxasında sizin körpəlik, yeniyetməlik tarixiniz, mənim başıbələli sevgim, ailə, övlad tarixim, axşam və səhər tanrıya yalvarışlarım qalıb, sizin hamınızın sabahkı xoşbəxt gələcəyinə inamım qalıbdı... Şükür xudaya övladlarımın hamısı ailə qurub, ev-eşik sahibidir... Yəqin ki, mənim kimiləri az deyil.

Anamla bir-birimizə baxıb kövrəldik, qucaqlaşıb ayrıldıq və dinməzcə yolumuza davam etdik.

* * *

1970-ci illərin axırları idi. Mən Bakıya qayıdış işləmək istəyirdim. Kömək üçün bir neçə yaxın bildiyim adamlara da müraciət etmişdim. Vəziyyətimi bilən anam bir gün məni yanına çağırıb ciddi tərzdə dedi: «Nə düşüb bu böyüklərin arxasınca sürüñürsən? Özünə mənəvi ata axtara –axtara mənəviyyatını, cəsarətini də itirmisən. Mənim fikrimcə sənin kimi kifayət qədər qabiliyyətə malik olanlar böyük şəhərlərdə böyüklərin arxasınca vəzifə təmənnası ilə sürünməkdənsə kiçik şəhərlərə getsələr həm özlərinə, həm də xalqa daha çox fayda verə bilərlər. Çıx get, oğul-Gəncəyə, Mingeçevirə, Qazağa ...

1978-ci ilin iyun ayında anamın mənə verdiyi bir çox suallara isə elə indi də cavab axtarıram.

... Bakıda «Araz» kinoteatrının qarşısındaki bağda skamyada oturmuşduq. Anam ətrafdakı gözəlliyə, gözəl memarlıq abidələrinə heyrətlə baxırdı. Üzünün ifadələrinin dəyişdiyini, ciddiləşdiyini görürdüm, hiss edirdim ki, indi məndən nəsə soruşacaq. Lakin mənə veriləcək sualın belə xarakter daşıyacağını heç vaxt təsəvvürümə belə gətirməzdəm. Anam öz-özünə nə isə piçildayandan sonra-oğul, yer üzündə allahdan sonra ən güclü kimdir?

- Bilmirəm, yəqin ki, peyğəmbərlərdir.

Anam müəmmalı formada üzümə baxıb:

- Məncə düz demirsən. Bax bu gördüğün insanlardır.

Bu insanlar hər şeyə qadirdir. Gör nələr yaradıblar! Ancaq niyə bunların iki sıfəti var? Bir sıfəti mədəniyyətdir, yaratmaqdır, xeyirxahlıqdır, o biri sıfəti – vəhşilikdir, cinayətdir, dağıtmaqdır. Ən yırtıcı, ən vəhşi heyvanlar insanın etdiyi vəhşiliyi, yırtıcılığı edə bilməz. Niyə belədir oğul?...

Hər ikimiz susurduq...

Anam əlini uzadaraq qarşidakı heykəli göstərdi:

- O kimin şərəfinə ucaldılıb?

- Xalqımızın fəxri böyük şair Nizaminin – dedim.

- Bəs Fizuli necə?

- O da Nizami kimi dahi və həmişə yaşar şairdir.

- Görəsən Nizami, Fizuli kimi dahi şair, ya qüdrətli hakimiyyət sahibi olmaq xalqa daha faydalıdır?

- ... Hər ikisi, ana, hər ikisi xalqa lazımdır. Nizami də, Fizuli də ölməz əsərlər qoyub getmişlər. Bu əsərlər yüz illərlə xalqın mənəvi kamilləşməsində, mədəniyyətin inkişafında müstəsna rol oynamışdır və indi də oynayır. Ağlı hakimiyyət sahiblərinin yerit-

diyi düzgün siyaset, gösterdiyi qayğı nəticəsində də yeni istedadlı şairlər, elm adamları yetişir, elm, mədəniyyət və iqtisadiyyat yüksək tərəqqiyə çatır.

Anam üzümə baxaraq dedi: Güclü zəkalar, şairlər xalqın çətin həyat şəraitində heç də az yetişməmişdir. Mən səndən soruşuram ki, sənət, elm, güclü zəka yüksəkdə durur, ya hakimiyyət. Kim vətəni irəlilədir, hakimiyyət, yoxsa qüdrətli elm, alim?

Mən xeyli susdum (əslində elə indi də susuram). Sonra yavaş səslə.

- Hər ikisi, ana. Hər ikisinin ağıllı, düşünülmüş məqsədyönlü birgə fəaliyyəti. Müasir dünyada bunların birgə vəhdətdə fəaliyyəti xüsusilə vacibdir.

* * *

Anam arabir belə bir cümləni təkrar edirdi ki, hər bir övlad biz valideyinlərin ətinin, qanının bir parçasıdır, eyni dərəcədə doğmadır. Valideyin övladlarına münasibətdə onlar arasında fərq qoymamalıdır. Bunu nüfuz yanaşı anam etiraf edirdi ki, övladlardan biri və bəzən də ikisi valideyinə daha yaxın (biz onu biruze verməsək də) olur. Bu baxımdan o, övladları arasında mənə üstünlük verirdi: övladlarımın hamısı ətimin, qanımın bir parçası olsa da, onları eyni dərəcədə çox istəsəm də məndən ayırdırlar-onlara bir hadisə üz vərəndə mən gec hiss edirəm. O məni göstərərək: -Amma bu mənim bədənimə bitişikdir. Ona bir hadisə üz verən kimi mən harada olmağimdən asılı olmayıaraq dərhal hiss edirəm. Belə hallarda mən gülümsəyir və bunu ciddi bir şey kimi qəbul etmirdim.

Bir dəfə belə vaxtda anamın üzündə kədər əlamətləri yarandığını gördüm. O altdan-altdan üzümə

baxaraq:- Bu həqiqətdir oğlum-dedi.

Bəs övlad necə? – deyə mən ondan soruşdum.

- Bunu deyə bilmərəm. Görünür belə yaxınlıq övladda da var.

Anamın bu ehtimalının doğru və ya yanlış olması haqqında fikirləşəndə başıma gəlmış və yaddaşımı həmişəlik həkk olunmuş iki əhvalat bir daha yadına düşür.

1971-ci ilin iyun ayında Gəncə şəhərinə ezamiyyətə getmişdim. Mehmanxanada Moskvada «Vəhşi heyvanlar sovxozu»nda direktor müavini işləyən Vasilii adlı bir nəfərlə bir nömrədə qalırdım.

Səhər saat 10 radələrində mən divanda oturub özümün gündəlik görməli olduğum işlər barədə fikirləşirdim. Birdən yerimdən qalxdım:

-Vasili axşam mən qatarla evə qayıtmaq fikrində yəm-dedim.

O heyrətlə üzümə baxdı: -İnciməyin dostum siz doğrudan da çox təəcüblü adamsınız. Axı biz elə bir saat bundan əvvəl razılaşdıq ki, iki gündən sonra bir yerdə Bakıya qayıdaq. Dedim: - Vasili indi divanda oturanda gözümün qarşısına anamın surəti gəldi. Evinizin qabağında hasarın yanında böyük bir daş var. Anam o daşın üstünə çıxıb məni köməyə çağırırdı. Evimizə, anama nə isə olub.

Həmin axşam mən Gəncə-Bakı qatarı ilə Bakıya qayıtdım. Anam mənə dedi ki, dünən səhər tezdən Ermənikənd (indiki Nəsimi) bazarına getmişdim. Bazardan qayıdanda gördüm ki, evə oğru girib pal-pal tarları töküb dağıdıb, olan qəpik-quruşumuzu da aparıb. Başımı itirmişdim. Gücüm ona çatdı ki, çıxıb o

böyük daşın üstünə səni çağırıdım. Qonşular bu hadisənin səhər saat 10 radələrində baş verdiyini təsdiq etdilər.

* * *

1979-cu il may ayının axırları idi. Müalicə olunmaq üçün «Şuşa» sanatoriyasına putyovka almışdım. Anam dedi ki, oğlum bəlkə getməyəsən.

- Axı niyə ana - deyə sorusḍum.

- Bilmirəm - dedi. Nə isə bu səfər ürəyimcə deyil.

- Narahat olma, ana, 24 gün nədir ki, tez gəlib keçəcək... Özün bilirsən ki, getməyə məcburam, son vaxtlar yorğunluq və xəstəlik məni əldən salıb...

Şuşa sanatoriyasında həkimim əslən Sisiyan rayonundan olan cavan bir oğlan idi. Mən o yerlərə müəyyən qədər bələd idim. Bəlkə də bu səbəbdən biz çox tez həmsöhbət olduq.

... 17 gün idi ki, abi-havası can dərmanı olan Şuşada idim. Müalicə də çox yaxşı gedirdi. İnsafən Şuşa sanatoriyasının həkimlərinin qayğıkeşliyi də onun havasına bənzəyirdi və hər yerdə ələ düşməzdı.

Müalicənin 18-ci günü nahardan sonra sanatoriyanın həyətində oturub istirahət edirdim. Əvvəlcə özümde anam üçün bir darixmaq, sonra qəribə bir narahatlıq və qorxu hissi keçirməyə başladım. Axşam həkimə evə qayıtmaq istədiyimi bildirdim. Həkim qətti etiraz etdi: - Bir həftədən çox vaxtin qalıb, özünün də müalicəyə ehtiyacın var. Bizim fikrimiz belədir ki, Sizi bir neçə gün də artıq saxlayaqaq, tam müalicə olunmasan-öz aramızdır Şuşa sənə yaman düşüb...

Uzun sözün qısası baş həkimin adına geniş bir əri-zə yazmalı oldum. Məsləhətdən, məşvərətdən sonra

rəsmiləşdirib mənə sanatoriyadan vaxtından əvvəl getməyə icazə verdilər.

Xankəndi-Bakı qatarı ilə Bakıya gəldim. Darvaza-mızın və evimizin qapıları açıq idi. Anam iç-içə olan iki otaqlı mənzilimizdə ara qapının ağızına böyrü üstə yixilmişdi-həzin-həzin sızıldayırdı. Bir neçə dəfə çağırırdım: – Ana, mənəm - gəlmışəm. Anam başını tərpətmədən yavaşça gözlərini açdı: Axır ki, golib çıxdın - dedi. Mən anamın gözlərinə baxanda özümə nifrət etdim. Bu gözlərdə necə böyük yorğunluq və intizar vardi ilahi!

Anam ölümündən qorxmurdu. O, qadın paltarı geymiş kişi idi. Onun gözlərini intizarda qoyub həsrət yorğunluğuna salan mən idim. Məni görmədən ölmək dəhşəti onun gözlərinə dolmuşdu.

Mən əlimdən gələni etməyə çalışdım. Ancaq xeyri yox idi.

Anam ömrünün son günlərini yaşayırıdı.

Məni bağışla oxucum. Bəlkə də elə bir məna vermədiyin bu iki misalla səni yordum. Bununla demək istəyirəm ki, analar övladlarına bağlı olub onlara baş verən hadisələri uzaqdan-uzağə olsa da hiss edirlər, həm də övladın öz ata və ya anasına bağlı olması haqqında anamın mülahizəsini çox keçmədən həyat özü mənə sübut etmişdir. Bəs səbəb nədir ki, biz övladlar bunu vaxtında kifayət qədər başa düşüb qiymətləndirmir, adı bir hal kimi qəbul edirik?

* * *

Bir neçə gün sonra anam məni yanına çağırıldı:

- Oğul ürəyimə damıb, mənim ömrümə çox az qalıb, gözlərim işıqdan düşüb. Səndən iki xahişim

var. Birincisi budur ki, məni mümkün qədər tez apar kəndimizə. O yaylığımın, qoftamın, tumanımın parçaları cirilib qalmış dağları, tikanlı çölləri bir də doyunca seyr edim, bu dünyadan başqa təmənnam yoxdur. İkincisi, səndən xahiş edirəm, mən öləndə qəbrimin üstündə ağır qiymətli daşları düzüb mənim yükümü daha da ağırlaşdırma. Mən gördüğüm bu alçaq daxmalarda çox adamlar tanıyıram ki, əzizlərinin qəbirlərini qiymətli daşlardan düzəldirmək üçün nə qədər əzaba, məhrumiyyətə, hətta aclığa qatlaşırlar. Niyə belə olsun? Qəbirlərin üzərində insanların yüz illər boyu yaratdığı varidat yiğilib onların üzərində ağır bir yükə çevrilib. Görəsən ölenlərə biz özümüzün hörmətimizi, isteyimizi başqa bir formada ifadə edə bilmərikmi? Niyə bunun üstündə ağıllı adamlar düşünmürlər?

* * *

1979-cu ilin noyabr ayında anam vəfat etdi. Analı bəxtəvər günlərim sona çatdı. Allah cəmi ölenlərə rəhmət eləsin, anam da onların içərisində. Mən həyata göz açdığını birinci ildən ata nəvazişindən, ata terbiyyəsindən məhrum olmuşdum. İndi isə anamı, ən böyük dostumu, danişan dilimi, cəsarətimi itirmişdim. Böyük səadətdir mütərəqqi düşüncəli valideyn övlad dostluğu! Anamın varlığı, həyatı kifayət qədər dərk edə bilmədiyim bir həqiqəti mənə anlatdı. Müdriklük, alicənablıq, öz xalqının taleyi üçün narahatlıq təhsildən, vəzifədən, alimlikdən asılı deyil. Müdriklilik ən sadə insanlara belə onun nəslindən, keçdiyi zəhmətlə dolu həyat yolundan və yaşıdığı ətraf ictimai mühitdən verilə bilər.

Anam da belə idi.

* * *

Arzusunu yerinə yetirərək anamı kəndimizdə dəfn etdik. Qəbrin üstünü və baş daşını sadə daşlardan düzəldirdik.

Qəbrin üst daşına hələ anamı dəfn edərkən dilimdən qopan iki misranı yazdırıldım:

**Bizdə insani nə var sənə borcluyuq
Yüz il çəksək cəfanı yenə borcluyuq.**

* * *

Kəndimizin girəcəyində yaşıllıqlar arasında sərin, saf və bol suyu olan bir kəhriz var. Güney kəhriz deyir ona həmkəndlilərim. Anam bu kəhrizdən çiynində səhəng 30 ildən çox su daşımışdı. Mən uşaqlıq və yeniyetmə çağlarımı onun ətrafındakı boş ərazidə son nəfəsimdək top qovmuş, yorulub əldən düşəndə sərin suyundan içib «oxay» deyə-deyə dincəlmışəm.

Anamın vəfatından sonra hər dəfə kəndə gedəndə əvvəlcə yolumu Güney kəhrizdən salırdım. Əl-üzümü yuyub doyunca su içdikdən sonra gedib anamın qəbrini ziyarət edər, xəyalən anamın ruhu ilə danışar, analı günlərimi xatırlayardım.

1989-ci ilin avqust ayının son günlərindən birində axşam çəğidi anamın qəbrini ziyarət edib geri qayıdırdım. Qəbirdən on beş-iyirmi metr aralanmışdım ki, üzdən mənə tanış gələn ağbirçək bir qadınla rastlaşdım:

- Salam-əleyküm oğlum, kimi ziyarət edirsin?
- Əleykümə-salam xala, anamı.
- Bıy başıma xeyir, sən Qara Xudunun oğlusan?

Yəqin Gülüzarı ziyarət edirəsən.

- Bəli.

- Allah rəhmət eləsin. Namuslu, zəhmətkeş, əliaçıq qadın idi. Yəqin Xudunun o, alım oğlusunuz.

- Bəli xala.

- Ananın qəbrini niyə mərmər etdirmirsən? Nə gözləyirsən?

- Düzü buna fikrim yoxdur, bir də heç anam da bunu istəmirdi.

- Sənə yaraşmaz, alımsən bala camaat nə deyər? Kim inanar ki, bu ananın öz xahişidir. İndi ən kasib ailələr belə boğazından, əynindən kəsib qəbr daşları düzəldirlər, sən isə...

- Məsləhətinə görə çox sağ ol, xala. Düzü mən də istərdim ki, anamın xatırəsini əbədiləşdirən bir iş görmü. Amma bu iş nədən ibarət olmalıdır, özüm də bilmirəm.

- Bıy başıma xeyir. Bəlkə qızıldan heykəlini qoymaq istəyirsən gücün çatmir?....

Dinmədim, daha doğrusu danışa bilmədim, elə bil qulağım kar, dilim lal olmuşdu.

- Niyə susursan, danışmirsan, bala?

Sanki yatmışdım, məcburən aylıtdılar, diksindim.

- Yox, xala, mənə inan əgər qızıldan heykəlin qoymaqla anaların borcunu qaytarmaq mümkün ol-sayıdı, mən bunu istəyənlərdən birincisi olardım. Amma bu şərtlə ki, heykəl cəsəd olmasın, hər bir insanım deyənlə danışın, onu oxusunlar, anaya hörmət ümumi mənəvi sərvetimizə çevriləsin. Ananın övlada qarşı heç nə ilə ifadə olunmayan intəhasız istəyini, ana narahatlığını, ana sevincini bu gün də, sabah da

onun varlığında görə bilsinlər.

Bu dəm ağbirçək ananın üzündə məyusluğa bənzər bir solğunluq gördüm. Görəsən o, nə fikirləşdi ki, rəngi dəyişdi. Nə onda bilmədim, nə indi bilmirəm.

-Nə isə, bala, palaza bürün, elinən süründemişlər. Sən də elin sənə uyğun gələn adətini seç, bu yolla get.

-Baş üstə xala, çalışaram məsləhətinizə əməl edim.

(Ürəyimdə fikirləşdim ki, anam sağ olsa idi buna heç vaxt razılaşmazdı. Deyərdi ki, chtiyacı olanlarımız çoxdur. Mənə xərcləmək istədiyini apar ver onların ehtiyacını ödə).

Hər ikimiz xeyli susduq... Ayrıldığ.....

Arxasınca baxdım ağbirçək ananın...ürəyimdən niskilli bir an keçdi: Mənim də anam belə idi. Deyəsən elə anaların hamısı bir-birinə oxşayır. Ey ana dünəyasi sən nə qədər böyük və işiqlı, nə qədər incə və kövrəksən-deyə öz-özümə piçildadım.

* * *

Qəbiristanlıqdan aşağı düşüb, Təpə kəhrizdən bir qədər aşağıda tut ağaclarının arası ilə axan arxin kənarında dayanıb qəbiristanlığa baxdım. Gün batırdı, ətrafdakı bağlı-bağatlı təbiətdə günün batmasından yaranan axşam qəribliyi qəbiristanlıqdan boyanan daimi qəriblik sükutu ilə birləşərək vahiməli bir mənzərə yaradırdı. Bu mənzərəni seyr etdikcə məndə yaranan tənhalıq hissi varlığında əvvəldən mövcud olan mənəvi boşluq, tənhalıqla birləşərək mənim üçün səbəbi məlum olmayan bir narahatlıq, nigarançılıq mənbəyinə çevrilirdi. Birdən mənə elə gəldi ki, qəbiris-

tanlıqda uyuyan heç bir ana mənim anam qədər övlad əziyyəti çəkməmişdir və heç bir övlad öz anasına mənim qədər borclu deyildir. Bəs necə qaytaraq bu borcu? Ümumiyyətlə, bu borcu qaytarmaq olarmı? Tərəddüd, narahatlıq içimi didirdi. Bir həqiqəti qəlbimdə təsdiq edirdim: Biz analarımıza sağlığında hörmət qoymalıyıq. Ana böyüklüğünü, əzizliyini sağlığında hiss etməlidir. Bəs öləndən sonra necə? Qəbrini mərmərdən düzəldirmək, vaxtaşırı qəbrinin üstünə gəlib xatirəsini yad etmək, hərdən bir onun adına ehsan paylamaq-bu kifayətdirmi? Əgər bütün bunların pulunu oğurluq, aldatma və başqa əyri yollarla eldə etsək necə? Axı bu bir yandan anaya rəhmət oxutdurmaq, yad etməkdirsə, digər tərəfdən onun ruhunun zərərçəkənlər tərəfindən təhqir olunmasıdır. Yaxud övladlarının, nəvələrinin boğazından, əynindən ksərək xatirəsini yuxarıdakı formalarda yad etməklə övladlarını, nəvələrini sevən ananın ruhu şad olarmı?

Mənə elə gəlir ki, övladın valideyninə ən böyük hörməti onun öz valideyinlərinə layiq əməlləri ola bilər. Ana və atanın sənətini öyrənmək, bu sənəti onlar kimi, onlardan da yaxşı işlətmək, zəhmətkeş olmaq və öz zəhmətinin nəticəsinə sahib durmaq, böyüklərə və kiçiklərə hörmət etmək, insanlara öz xeyirxah əlini uzatmaq, onların xatirəsini yad etmək deyilmi? Bir sözlə övladların valideyinlərin xatirəsini əbədiləşdirməsinin əsas vasitəsi onların öz ata və analarının adına layiq xeyirxah əməlleridir-deyə öz-özümə danışırdım. Bu dəm mənim əlimdə əlac olsa idi bu vahiməli alaqaranlıqda hündür ağaclarдан birinə çıxıb var gücümüzə qışqırardım: Anaları sevin sağlı-

ğında, onları eşidin sağlığında, ölümden sonra anaların xatırəsini əbədiləşdirin sənətinizlə, əməllərinizlə; ana-ata ırsını qoruyub saxlamaq, zənginləşdirmək və yaşatmaqla.

* * *

O zaman mənim ağlıma belə gəlməzdi ki, bu mənim anamın qəbrilə, ruhu ilə son görüşümdü. Sonralar rayona və kəndimizə yenə gəlsəm də anamın ruhu ilə görüş mənə qismət olmadı. Bir qədər sonra başqa torpaqlarımız kimi kəndimiz də ermənilər tərəfindən işgal olunmuşdu. Mən əvvəlcə anamdan, sonra doğma kəndimdən və bununla da anamın qəbrindən və ruhundan ayrı düşdüm. Bu nə qədər ağır və acı da olsa həqiqətdir. Həm də bu ayrılıq nə qədər davam edəcək, heç kim bilmir. Bir həqiqətə qəti inanıram: Bir gün gələcək xalqımın qaynar çeşməsindən bir oğul ortaya çıxacaq-qəhrəman, namuslu, vətən, xalq canlı. O, əvvəlcə öz nəslini, sonra bütün xalqı səfərbər edib torpaqlarımızı da, kəndimizi də xilas edəcək. Qəbirləri, ruhu tapdalanan analar onun pişvazına gələcək. Yəqin ki, mənim anam da onu bağırına basacaq, onu məndən çox əzizləyəcek. Bəs necə! Mənim, sənin asanlıqla, xəcalət çəkmədən, qorxa-qorxa işgalçıya, erməniyə verdiyimiz torpağımızı, mədəniyyətimizi o öz qanı bahasına olsa da qaytaracaq. Eşq olsun vətənin ana, vətən canlı cəsur oğluna! Mən də həmkəndlilərlə kəndimizə qayıdacağam. Əvvəlcə Güney kəhrizin suyundan doyunca içib sərinləyəcək, sonra anamın ölüm tarixi olan daxmamızı, arzularımı qol-qanad vermiş kənd məktəbini ziyarət edəcəyəm. Müəllimlərimi xatırla-

yacağam. Daha sonra rəhmətlik Bəyalı kişinin evinin yanında qobuya düşüb, onun mənə doğma daşlı-çinqılı yolu ilə qəbiristanlığın darvazası ağızına gəlib dayanacaq və var gücümüzə qışqıracağam: Bağışlayın bizi analar. Sizin tapdanmış ruhunuz, dağılmış və təh-qir olunmuş qəbirleriniz haikmiyyət uğrunda mübari-zənin, varlanmaq hərisliyinin, satqınlığın və nadanlı-ğın qurbanı oldu və biz yazıqlar, acizlər də onu qoru-ya bilmədik. Öz borcumuzu unudub günahkarlar ax-tarmağa başladıq. Sizin bu haliniz bizim hamımıza, bütün gələcək nəsillərə ibrət dərsi olmalıdır.

* * *

Darvazadan içəri girib yavaş-yavaş anamın qəbri-nə yaxınlaşacaq və ayaq tərəfində diz çöküb yalvara-cağam. Bağışla məni ana. Günahkaram. Sənin səbrin böyük, ürəyin genişdir. Ana övladını bağışlamağı hə-mişə bacarmışdır. İndi də belə et. Mənə inan bu ayri-liq daxilimdə ana yanğını daha da gücləndirdi. Qəti başa düşdüm ki, ana bütün doğmaların elə doğmasıdır ki, o bizi əbədi tərk edib cismən uzaqlaşdıqca, ruhən, mənən bizə daha çox yaxınlaşır. Yada düşüb xəyalən gözə göründükcə, heqiqətən olmadığı daha çox dərk olunur, dərk olunduqca qəlbimizi daha çox kövrəldir və gözlərimizi həsrət yaşı ilə doldurur.

Sağ olun analar! Səbrinizə, geniş ürəyinizə, dəya-nətinizə və ləyaqətinizə görə. Sağ olun analar! Ona görə ki, Siz bizi dünyaya bəxş etdiniz. Ona görə ki, Siz həyat çətinlikləri ilə üzləşərkən heç kimə sübut etmək istəmirdiniz ki, Siz anasınız. Anlıq Sizin üçün övladlarına, ətrafdakılara qayğı idi, insanı sevmək və onu insani keyfiyyətlərə çağrış idi.

Sağ ol mənim unudulmaz anam. Ona görə ki, analığı gözümdə yüksəldin, insanlığı sevməyi, böyüklərə hörmət qoymağı, keçmişimizin müsbət cəhətlərini görməyi, çətinliklərlə dostluq etməyi mənə öyrətdin. Sağ ol ana. Harda mənim ünvanıma yaxşı bir söz deyirlərsə gözlərim qarşısında sən dayanırsan və mən minnətdarlıq və həsrət hissi ilə sənin üzünə baxıram. Mənim ünvanıma xoşagəlməz söz deyiləndə özümü qarşında günahkar kimi dayanmış hiss edir və başımı qaldırıb üzünə baxmağa çətinlik çəkirəm, təəssüflənirəm, ancaq özüm eşidə biləcəyim səslə: «bağışla ana»-deyirəm. Vaxtında harda isə sənin nəsihətini yaxşı eşidib düzgün başa düşə bilməmişəm.

Mən yalnız sonralar həqiqəti dərk etdikcə başa düşdüm ki, atasız mənim sən anamla fəxr etməyə mənəvi haqqım vardır. Bu haqqı mənə sən anam özün, həyata münasibətin, həyatı əməllərin və milli qayəli ümumbəşəri çalarları olan həyat fəlsəfənlə vermişən.

Mənim sənin xatırınə həsr etdiyim bü əsər də mənim deyil, sənin qəlbinin ümumbəşəri insanlığa çağrış səsidir ana! Bu əsər mənim sənin qəlbindən qidalanan qəlbimin səsidir. Bu əsər həm sənin, həm də mənim qəlbimin səsidir. Mayasını sənin kişi dəyanətli qürurundan alıb mənim zəkam və əllərimlə dünyaya göz açıb. Mən inanıram ki, cəmiyyət irəliyə doğru inkişaf edib təkmilləşdikcə, nəsillər dəyişdikcə sənin həyat fəlsəfən daha çox insan üçün doğmalaşacaq, səsin daha aydın eşidiləcək və özünə yeni-yeni tərəfdarlar tapacaqdır.

* * *

Anamın vəfatından sonra mənim 70-ci illərin ikin-

ci yarısında onsuz da asan olmayan həyatımda daha ağır günlər başladı. Əsas iş yerimi itirdim. Ali məktəbdə «Energetikanın iqtisadiyyatı», «Kimya müəssisələrinin, maşinqayırmanın iqtisadiyyatı» kimi ixtisasıma, keçdiyim həyat yoluna uyğun gəlməyən fənnlərdən dərs deyirdim.

Dəfələrlə ağır xəstəliklər, ciddi sarsıntılar keçirdim. 1982-ci ildə sağ əlimlə yazmaq qabiliyyətini tamamilə itirdim. Sol ələ keçmək çətin idi. Başa çatdırmaq üzrə olduğum doktorluq dissertasiyası yarımcıq qaldı. Həyat amallarım, varlığım üzərində daşıya bilmədiyim ağır bir yükə çevrilmişdi. Gələcək həyat yolu muəyyən edə bilmirdim. Belə vəziyyət hələ yeniyetmə və gənclik çağlarında mənim üçün bir adətə çevrilmiş həyat, insanlıq haqqında düşüncələrimi daha da intensivləşdirməyə sövq edirdi.

Cox da adı olmayan həyat yolumda gördüklerimə, insanlığa öz münasibətimi bildirmək istəyi ömrümün 43-cü payızında varlığımıda baş qaldırmışdır. 1982-ci il sentyabr ayının 30-da gecədən xeyli keçmiş mən keçirdiyim fiziki və mənəvi əzabı ifadə edərək «Ömrün faciəsi» ni yazdım:

«İnsanın həyat amalları ilə əməlləri arasındaki uçurum onun ömrünün faciəsi, bəlkə də bədbəxtliyinin ifadəsidir. Xüsusilə də o insanlar üçün ki, onlar istedadlıdırlar, yaşamaq amallarını təsəvvürlərinə gətirəndə daimi və fasilesiz fəaliyyət, başqalarının xoşbəxtliyi üçün fədakarlıq, özlərinin daimi narahatlığından başqalarının həyatında təzahür edəcək rahatlığı görmək isteyirlər. Ömrümün əsas faciəsi ondadır ki, arzuladığım həyatla keçirdiyim həyat arasındaki kəs-

kin, ölçüyə gəlməz fərqi görürəm. İllər boyu yaşadığım həyatın arzuladığım həyata qarşı kiçikliyini, bəlkə də heçliyini hiss etdikcə varlığımı süstləşdirici, sönük bir hiss bürüyür. Mənəvi varlığımın əsası olan həyat amallarım maddi varlığım üzərində ağır, daim daşınması mümkün olmayan bir yükə çevrilərək ağrı-acılarını uzun müddət çəkdiyim əzabdan yoğrulmuş üzümdə eks etdirir. Getdikcə mövcud həyatımın özü məni yaşamağa çağırmaqdan çox ölümə doğru səsləyir».

30. IX.1982.

Sonra onu yazı masamın çəkəcəyinə atdım. İnsanla bağlı məsələlər məni sonrakı bir neçə ildə də (1982-1985-ci illərdə) xeyli düşündürdü və bir sıra qeydlər yazmışdım. Lakin o zaman bu qeydləri nə üçün etdiyimi özüm də bilmirdim.

Bir neçə il özümü məcbur etdikdən sonra 1986-ci ildən başlayaraq böyük çətinliklə də olsa sol əlimlə yazmağa keçdim və doktorluq dissertasiyası üzərində işimi davam etdirdim. Odur ki, sonrakı illərdə belə qeydlər yazmirdim.

1.2. Sovetlər Birliyinin dağılması və cəmiyyətdə baş verən sarsıntılar

Həyatımın 80-90-cı və sonrakı illəri mənim üçün ən çətinini, ən məsuliyyətlisidir. Bu əsərin yazılmışında bu son çətin, məsuliyyətli illərdə diqqətlə müşahidə etdiyim, iştirakçısı olduğum varlığımı, qəlbimə tə'sir edən hadisələrdən çıxardığım nəticələr, aldığım dərsler də az rol oynamamışdır. Mən bu səbəbdən «Anamın həyat fəlsəfəsi»ndə ömür yolumun bu son 20-22 ilində rastlaşdığını hadisələrdən həyat mövqeyimin formalaşmasına tə'sir edənlərin bir hissəsini verməyə çalışmışam. Bu hadisələrlə Siz də gündəlik həyatınızda, həm də tez-tez rastlaşmış, yenə rastlaşır və iştirakçısı olursunuz. Buna görə də diqqətli oxucuya bu hadisələr bu və ya digər formada tanışdır.

80-cı illərin axırları və 90-cı illərin birinci yarısında keçmiş Sovetlər İttifaqı ərazisində baş verən, fikrimizcə nə məntiqi təfəkkürə, nə elmin biziə bu vaxta qədər öyrətdiklərinə, ən başlıcası dünya dövlətçilik praktikasına uyğun gəlməyən ziddiyətli, faciəli hadisələr də məni bu əsərin yazılmاسına sövq edən və ideya mənbəyinə çevrilmiş mühüm səbəblərdən biridir. Bu baxımdan «İnsan və həyat fəlsəfəsi» həm də 80-90-cı illərin öz təzadlı həyat həqiqətlərindən yaranmışdır, onun mövzusu və amalı indi MDB üzvü olan ölkələrdə həmin dövrədə mövcud olan ziddiyətli ictimai – iqtisadi şəraitin ruhuna tamamilə uyğun gəlir.

90-cı illərin başlangıcında Sovetlər İttifaqı dağıldı.

Onun tərkibinə daxil olan müttəfiq respublikalar müstəqillik əldə etdilər. Bu həmin xalqların ən böyük nai-liyyətidir çünki məhz müstəqillik və suverenlik hər bir xalqa öz yaradıcılıq imkanlarını tamamilə aşkara çıxarmağa və istifadə etməyə, nəyə qadir olduğun sübut etməyə, dünya dövlətləri arasında özünün layiq olduğu yeri tutmağa real şərait yaratır.

* * *

İndi dünya demokratik inkişaf yolu ilə irəliləyişir. Təbii ki, yeni müstəqil dövlətlər də bu inkişaf yolunu seçdilər. Lakin onlar bu yolda indiyə qədər olduğuna bənzəmeyən, adət etmədikləri başqa xarakterli ciddi çətinliklərlə üzləşdilər. Bunun bir hissəsi demokratik cəmiyyətin öz təbiətindən irəli gəlir.

Məlumdur ki, demokratik cəmiyyət insana geniş fəaliyyət azadlığı vermək, insanın xüsusi mənafə və marağını ön plana çəkməklə inkişafa, tərəqqiyə geniş yol açır. Məhz bu səbəbdən demokratik cəmiyyət və dövlətçilik özünün mövcud olduğu bir neçə yüz illik tarixi ərzində ümumbəşəri problemlərin həllində, sosial-iqtisadi inkişafda, elmin və mədəniyyətin tərəqqisi sahəsində misilsiz nailiyyətlər qazanmışdır. Ancaq bu da həqiqətdir ki, demokratik cəmiyyətdə insan fəaliyyətində bir qayda olaraq, xüsusi mənafə və marağın ön plana çəkilməsi, xüsusilə dövlət qayğısı, nəzarət və tənzim etməsi zəif olduğu hallarda, mənfi nəticələr də verir. Əhalinin bir hissəsinin işsiz, həyat səviyyəsinin aşağı-yoxsulluq həddində olması və təhsil almaq imkanlarının məhdudluğunu bu cəmiyyətin insana geniş fəaliyyət azadlığı verərkən xüsusi mənafə

və marağı bir qayda olaraq ön plana çəkməsindən irəli gələn bir növ konstitusiya qanunu, onun mövcudluğu və inkişafının mühüm şərtlərindən biridir.

Dövlət qayğısı kifayət qədər olmadıqda bu cəmiyyət insanı öz taleyilə təkbətək üz-üzə qoyur. Yalnız öz mənafeyini ön plana çəkməyi və bazarın tələblərini nəzərə almaqla işləməyi bacaranlar müvəffəqiyyət qazanır və varlanırlar. Öz mənafeyini ön plana çəkmək və bazarın tələblərini vaxtında nəzərə almaqla işləməyi bacarmayanlar-varlığında ümumbəşəri dəyərləri gəzdirib cəmiyyətin varlanması üçün işləmək istəsə belə fərqi yoxdur – möglüb olur, yarımisizlər, işsizlər və yoxsullar cərgəsinə qoşulmalı olurlar. Demokratik cəmiyyətin öz təbiətindən irəli gələn bu qanuna uyğun prosesi zəiflətmək, qarşısını almaq, işsizliyi və yoxsulluğu azaltmaq üçün demokratik dövlətlər əsaslı tədbirlər görür, xüsusu proqramlar hazırlayıb həyata keçirirlər (hazırda dünyanın 70-dən çox ölkəsində yoxsullüğün, işsizliyin azaldılması və həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi istiqamətində proqramlar hazırlanmış və həyata keçirilir). Lakin dünyanın eksər ölkələrində əhalinin böyük bir hissəsi yenə də işsiz, yarımlı işsiz və yoxsul olaraq qalır.

Dünya Bankının hazırladığı dünyanın inkişafı haqqında rəsmi məlumatda dünya əhalisinin 48%-nin (2,8 milyard nəfər) gündəlik gəliri 2,0 ABŞ dolları olmaqla onların minimum səviyyədə yaşamasına ancaq ki, kifayət edir; 1,2 milyard əhalinin (20,6%) gündəlik gəliri 1,0 ABŞ dolları olmaqla ərzaq malları alınmasına belə çatmir və bu əhali əslində dilənci

vəziyyətində yaşayır; doğulan hər 100 uşaqdan 6-sı 1 yaşa, 8-i 5 yaşa çatanadək tələf olur, məktəb yaşına çatmış hər 100 uşaqdan yalnız 23-ü təhsil almaq imkanına malikdir.¹

Əgər biz keçmiş sosializm birliyinə daxil olan respublikaların uzun müddət güclü mərkəzləşmiş dövlətçiliyə, sosializm inkişaf yoluna, mərkəzləşmiş formada yaradılan sosialist əmək intizamına və dövlət qayğısına adət etmiş, hələ müstəqil yaşamağı 'öyrənməmiş olduğunu, keçid dövrünün ilk illərində isə əksinə, mövcud dövlət quruluşunun mərkəzdən onun başında duranlar tərəfindən dağdırıldılığını, cəmiyyətə dövlət qayğısının olmadığını yeni dövlətin necə olacağını onu dağıdanların aydın təsəvvür etmədiyini nəzərə alsaq onda bu respublikalarda demokratik cəmiyyət quruculuğuna keçid dövründə, xüsusilə onun ilk illərində çox kəskin ziddiyətli bir vəziyyət yarandığını, bu ölkələrdə xalqların dövlətçiliyə, əhalinin həyat səviyyəsinə və siyasi sabitliyə zərbələr vuran, işsizliyi və yoxsulluğu artırın daha ciddi çətinliklərlə, dağdıcı hadisələrlə üzləşdiyini qəbul etməliyik.

Cəmiyyətin başında duranların (bilərəkdən və ya bilməməzlikdən) təhrikilə sosializmdən bize miras qalan nə varsa demək olar ki, hamisindən, həm də

¹ Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişaf naziri Fərhad Əliyevin «Yoxsullğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı (2003-2005-ci illər)» haqqında məruzəsindən. Burada müəllif Dünya Bankının hazırladığı dünyanın inkişafi haqqında məruzəyə istinad etdiyini bildirir. («Azərbaycan» qəzeti, 26 oktyabr 2002-ci il).

ağına-bozuna baxmadan imtina olunması; iqtisadiyyatın dərin böhrana düşməsi və dağılması; ictimai mülkiyyətin lənətlənməsi və onun bütün narazılıqların əsas səbəbi kimi qəbul edilməsi; düşdürüümüz vəziyyətin səbəblərinin kifayət qədər düzgün açılmaması, yeni qurduğumuz cəmiyyətin və getdiyimiz yolun aydın dərk olunmaması və qeyri-müəyyənlili; cəmiyyətin gələcəyini görən aydın daxili və xarici siyasetin olmaması; idarəetmə sisteminin yararsızlığı; dövlətin iqtisadiyyata hərtərəfli müdaxilədən könüllü olaraq imtina etməsi, ya da sadəcə olaraq buna imkanının olmaması; xalqın milli-əxlaqi keyfiyyətlərində ciddi sarsıntılar baş verməsi, demokratiya pərdəsi altında mənəvviyyatımızın, əxlaqi keyfiyyətlərimizin bir hissəsinin korlanması və itirilməsi; elmin, alimin, təhsilin, tərbiyənin səviyyəsinin aşağı düşməsi, dini etiqad və axtarışların fundamental elmi axtarışları üstələməsi; ailə problemlərinin getdikcə kəskinləşməsi, bir çox hallarda milli özünə qayıdış adı ilə özgələşmə bu dövrün başlıca əlamətləridir.

Məhz 80-cı illərin axırları və xüsusilə 90-cı illərin birinci yarısında, xarici dili bilmək öz ölkəsində əksər hallarda razi tapmağın əsas şərtlərindən birinə çevrildi. Ailələrin bir hissəsində sarsıntılar baş verdi, diləncilik, əxlaqsızlıq artdı, ələbaxımlıq meyilləri gücləndi. Anaların oğullara, körpələrin və yeniyetmələrin böyüklərə bir tıkə çörək üçün əl açması, valideyinin övladını saxlaya bilmədiyinə görə ondan imtina etməsi halları artdıqca-insan ləyaqəti alçaldı. Göbələk ki-

mi cüccərən siyasi partiyalar və onların liderləri, vaxtı-lə qatı kommunist olmaqla həyatda öz yüksək yerini tapmış, indi isə özünü demokrat adlandıran dövlət başçıları, siyasi liderlər qüvvələri səfərbərliyə alıb iqtisadiyyatı dirçəltməyi, xalqı öz milli simasını itirməkdən, acliqdən, işsizlikdən, mənəvi kasıblaşmaq-dan xilas etmək əvəzinə sonu olmayan mənasız mübahislərlə, özünü nümayiş və təbliğ etməklə, keçmiş iqtisadi strukturu dağıtmaqla məşğul oldular, ölkənin varidatının dağılmasının qarşısını ala bilmədilər. Cə-tinliklər, çatışmazlıqlar, işsizlik sosializmin, keçid dövrünün və müharibə şəraitinin günahı kimi onların adına yazıldı. Daxili imkanlar kifayət qədər səfərbərliyə alınmadı, əsas çıxış yolu xarici kapitala yol açmaqda görüldü. Elm, təhsil və istehsal müəssisələrin-de və təşkilatlarda adını bir neçə ştat cədvəlinə yazdırmaqla ruzi qazanmaq adı hala çevrildi. Təhsildə, elmdə formalizm, saxtakarlıq halları artdı. Əgər mənim bu dövr haqqında fikrimi soruşsaydılar qısaca olaraq belə deyərdim: «Biz keçid dövrü adı ilə yaddaşımıza həkk olmuş, çox ədalətsiz, adı, məzmunu və amalı məlum olmayan bir dövrə yaşayırıq. Vətənin varidati talan olunurdu. İqtidarlar ya kifayət qədər idarəetmə təcrübəsinə malik deyildi və bacarmırdı, ya da özünü təbliğə, mənasız mübarizələrə qapılıb, ölkənin daxili iqtisadi problemlərini həll etmək məsuliyyətini öz üzərlerinə götürməyi bacarmırdılar. Dövlət ölkənin varidatına sahib dura bilmir və onun talan olunmasının təşkilatçısına çevrilirdi. Getdikcə daha çox uşaqlar böyüklərə, qadınlar kişilərə əl açıb dilə-

nir. Təəccüb və qorxu içərisində yaşayan xalq öz ağır vəziyyətinə, dilənciləşən həyatına, itirilən simasına biganədir. Vətən onu həqiqətən sevən övladlarının adını belə çəkmək istəmir, onu çapılıb talayanları isə əzizləyir, təbliğ edir və varlandırır. Ölkə düzgün inkişaf yoluna, onun mənafeyi üçün çalışmağı bacaran iqtidara, idarəetmə sisteminə, həqiqi elmə, alımə, təhsilə, əhalinin işlə təmin olunması və əsaslı sosial müdafiəsinə möhtacdır».

80-ci illərin axırları və 90-ci illərin birinci yarısında keçmiş Sovetlər Birliyi məkanında cəmiyyətin bu-na bənzər anormal keyfiyyətlərə malik olması nəticəsinə başqa alımlar də gəlmişlər.

1997-ci ildə Rusiyada aparılan sorğuda əhalinin eksəriyyəti 80-ci illərin axırlarından başlayaraq bütün MDB üzvü olan respublikalarda (hətta keçmiş sosializm birliyi ölkələrində) əhalisi narahatlıq və qorxu içərisində yaşayan anormal cəmiyyət olduğunu göstərmışlar. Macaristanda aparılmış sorğu xarakterli tədqiqatlar da təqribən eyni nəticəni vermişdir. Onların fikrincə keçmiş sosializm birliyinə daxil olan ölkələrdə keçid dövrü cəmiyyətinin əsas əlamətləri: həyat səviyyəsinin kəskin aşağı düşməsi, minimumdan aşağı səviyyəli yoxsulluq, etniklər arası müharibələr, kütləvi işsizlik, tamamilə özbaşınalıq, qanunsuzluq və anarxiya, cəmiyyətin kriminallaşdırılması, kütləvi epidemiyə, terrorçuluq, ekstremistlərin hakimiyyəti ələ almaq təhlükəsi, dövlətə inamsızlıq, milli birliyin olmaması, həyatın amerikanlaşdırılması, kollek-

tivliliyinitməsi, cinayətkarlıq, ətraf mühitinçirkənlənməsidir.¹

Bütün çətinliklər, ziddiyət və ehtiyaclar bizim keçdiyimiz tarixi inkişaf yolu ilə seçilmiş yeni inkişaf yolunun üzvi vəhdətdə olmamasından, yeni inkişaf yolunun qeyri müəyyənliyindən, xüsusilə də demokratiyanı kifayət qədər düzgün dərk edib demokratik inkişaf yoluna yeni qədəm qoymuş ölkələrin şəraitinə düzgün tətbiq edə bilməməyimizdən yaranmışdır.

Keçmiş SSRİ məkanında yaranmış vəhşi demokratiya insanlara sözün həqiqi mənasında müstəqillik hüququ, çox geniş həyat və fəaliyyət azadlığı vermişdir. İndi insan öz əməllərində azaddır, öz ürəyinin, daxili aləminin, vicdan və iradəsinin istəyinə tabedir. Başqa sözlə indi dilənciliklə, əl açmaqla, əxlaqsızlıqla, istila etməklə yaşamaq da, işsizlik də, zəhmətlə yaşamaq da sevib-sevilmək kimi azaddır. Hər kəs özü üçün və ya öz istəkləri üçün yaşayırıdı.

Dövlət öz funksiyalarını kifayət qədər icra edə bilmədiyi və ya icra etmək istəmədiyi şəraitdə bu vəhşi azadlıq, heç nədən qorxmamaq, tamamilə sərbəstlik daha da genişlənmiş və bir sıra hallarda dövlət fəaliyyətini də öz istək və arzularının icrasına tabe etmişdir.

¹ Ətraflı məlumat üçün bax: Вингендер И. Аномия и девиация в венгерском обществе// Социологические исследования. 2001, №3, с.86; Ядов В.А. Структура и побудительные импульсы социально-тревожного сознания// Социологический журнал, 1997, №3, с.79-81, 88-89.

Məhz bu vəhşi demokratiyadan yaranmış azadlıq, plüralizm insanın tarixən əldə etmiş olduğu özünə məxsus bütün gözəlliklər, ülvi keyfiyyətlərilə bərabər anadan gəlmə onun təbiətinə xas olan mənfi keyfiyyətlərini də—acgözlüyü, varlanmaq, əxlaqsızlıq hərisliyini, zorakılığı, ələ baxımlıq meyllərini aşkara çıxarmış və daha da gücləndirmişdi. İndi insanın ikili keyfiyyəti çox aydın görünürdü. Həm də mənfi keyfiyyətləri, ona geniş şərait yaranmış olduğundan, daha qabarıq təzahür və inkişaf edirdi. Belə vəziyyət əgər 80-cı illərin birinci yarısında arabir mənim diqqətimi cəlb edirdisə, 90-cı illərin birinci yarısında mənim üçün əsas narahatlıq mənbəyinə çevrilmişdir. Bu əsərin yazılımasının da əsas hərəkətverici qüvvələrdən biri əvvəlki dövrlərdə meydana gəlib sonralar daha da güclənən daxili narahatlığım olmuşdur.

1.3. Ən mühüm səbəb və ideya mənbəyi

Əsərin yazılımasının üçüncü, həm də əsas səbəb və ideya mənbəyi anamın təhrikədici məsləhəti və tələbi olmuşdur.

Sumqayıt şəhərində mənim yaşadığım 13-cü mikrorayonla 10-cu mikrorayon arasında hələ Sovet dövründə istirahət parkı salmaq üçün nəzərdə tutulmuş geniş, boş bir ərazi var. Uzun illərdi ki mən öz-özümlə tək qalmaq, bir qədər dincəlmək, öz-özümə hesabat vermək, gələcəkdə görəcəyim işləri götür-qoy etmək üçün işdən sonra, axşam ala-qaranlığında bu boş əraziyə gəlirdim. 1992-ci ilin nisbətən isti bir may axşamında adətim üzrə həmin ərazidə var-gəl edir, doktorluq dissertasiyamı monoqrafiya formasında çapa hazırlamaq üçün düşünür, onun həcmini, quruluşunu təsəvvür etməyə çalışırdım.¹ Birdən qabağa baxanda məndən 7-8 metr aralıda anamın surəti gözümə göründü. Əlində ağız, əzilmiş bir kağızı sanki mənə göstərmək üçün bir qədər irəli

¹ Elmi ictimaiyyətə yaxşı məlumdur ki, yüksək elmi dərəcəsi olan hər bir alimin əsərləri içərisində namizədlik və doktorluq dissertasiyalarının monoqrafiya formasında çap olunması çox mühüm yer tutur. Mənim namizədlik dissertasiyamı monoqrafiya formasında çap etdirməyə vaxtında imkanım olmayıb, ancaq məqalələr nəşr etdirmişəm. Doktorluq dissertasiyamın bir hissəsi müdafiədən 9 il əvvəl, az bir hissəsi sonra çap olunub, bütövlükdə dissertasiya monoqrafiya formasında çap edilməmiş, mən bu işi gələcəyin öhdəsinə verməli olmuşam. Ancaq mən buna təəssüflənmirəm, əksinə mənə bu işdə mane olan xoş təsadüfdən çox raziyam.

uzatmışdı. Kağızın üstündə «... həyat fəlsəfəsi» sözlərini, onlardan aşağıda isə «insan» sözünü aydın oxuya bildim. Lakin: «...həyat fəlsəfəsi» sözlərindən əvvəl bir söz də vardı, bu söz kağızın əzilmiş, bir qədər qatlanmış yerinə düşdüyündən onu oxuya bilmədim.

Məni fikir götürdü. Axı bu kağız nə deməkdir? Məni yaxından tanıyan, gündəlik həyatımı bələd olanlar bilirlər ki, mənim şirin yatan vaxtı gördüyüm yuxu yozulmağa ehtiyac duymur, xəyalən görmə gəruñənlər sabah hardasa baş verəcək hadisə və ya prosesin olduğu kimi inkasıdır.

Keçən illər ərzində mənim anamın qəflətən gözü mə görünən surəti ilə dəfələrlə rastlaşmış və mənə nə demək istədiyini başa düşmüşəm. Bəs bu nə deməkdir? - deyə düşünə-düşünə pərişan halda evə gəldim. Bir neçə saatdan sonra yatağıma uzandım. Nə vaxt yuxuya getdiyimi bilmirəm. Yadımda qalan budur ki, yuxuda gördüm ki, anam qarşısında dayanıb. O, üzümə baxa-baxa həmin kağızı yenə mənə göstərdi və dərhal getdi. Bir neçə gün fikirləşdim. Sonra anamın mənə göstərdiyi kağızda olan «həyat fəlsəfəsi» sözlərinin əvvəlinə «anamın» sözünü əlavə etdim. «Anamın həyat fəlsəfəsi» alındı. Belə qənaətə gəlmışdım ki, anam kağızda mənə yeni yazmalı olduğum əsərin adını göstərmişdi. Anamın mənə göstərdiyi kağızda aydın yazılmış «İnsan» sözü mənim başa düşdüyümə görə onu göstərirdi ki, bu əsərin məzmununun əsasında insan, insanlıq və digər bu tipli məsələlər durmalıdır.

Əsərin adını, əsas qayəsini müəyyən etdikdən sonra mənim narahat günlərim, aylarım başladı və bu düz 12

il yarım davam etdi. Yerinə yetirməli olduğum işin çətinliyini, bəlkə də imkanlarından kənar olduğunu başa düşürdüm. Üzümü ulu tanrıya tutub yalvardım: möhlət, qüvvət, cəsarət, işgüzərlilik və inam istədim.

Şükr olsun böyüklüyüňə Ulu tanrı! Sən mənə layiq olduğum qədər insani keyfiyyətlər vermişsən. Həmişə qarşıma çıxan vəzifələrin ycrinə yetirilməsində dayağım olmuş, əlimdən tutub bütün çətinliklərdən çıxarmışan. Nəyim varsa hamıdan və hər kəs-dən əvvəl sənin böyüklüyüňə, kəramətinə borcluyam.

Hər bir tələbini yerinə yetirmək mənim yenə, həmişə olduğu kimi müqəddəs borcumdur. Ancaq anamın qarşıma qoyduğu bu yeni vəzifə çox böyük və çətindir, qorxuram öhdəsindən layiqincə gələ bilməyim.

Yaşımın iqtidar, ömrümün aciz vaxtıdır, bədənim xəstədir. Zəkam əvvəlki qüvvəsini itirmişdir, arzu və düşüncələrimi ifadə etməkdə çətinlik çəkirəm.

Ulu tanrı! Məndən kipriklərilə od götürmiş, mənim xatırıma hər cür çətinliyə, məhrumiyyətə dözmüş bir ananın özümüküleşmiş həyat fəlsəfəsini vermək tələb olunur. Xəstəliyimi, acizliyimi hiss etdikcə varlığımı qorxu hissi büriyür. Qorxuram bu nəcibliyi qədər də böyük vəzifənin öhdəsindən layiqincə gələ bilməyim. Buna baxmayaraq anamın tələb və təhrikini Sənin tələb və təhrikin hesab edir, bu çətin səfərə çıxmaq məramına düşürəm.

Ulu tanrı! Dünya Sənin öz möcüzəndir, fəzilət də, mərhəmət də, hikmət və sonsuz qüdrət də Səndədir. Hər nəyə istəsən qadırsən Sən, özün kimi əməllərin də pak, mütləq və müqəddəsdir. Sən mənim haqq-vicdan səsim, mən daim Sənə sitayış edən məz-

lum və sadiq bəndənəm. Odur ki, inanıram Sən mənim yalvarişlarımı eşidəcək, diləyimi başa düşəcək, ürəyimi bu mənəvi borc yükündən azad edəcəksən. Varlığı zəhmətdən yoğrulmuş, hər cür çətinliyə dözmüş, bir tikəsini belə heç kimdən əsirgəməmiş bir ananın, onun Sənə və ona sadiq övladının Səndən təmənnalı həyat fəlsəfəsi ancaq və yəqin ki bunlar ola bilər: İnsanlığı, bütün bəşər övladlarını acliqdan, yoxsulluqdan xilas et, qoyma bu aləmdə qalsın səfələt, uşaqlar böyük'lərə, analar övladlara əl açıb dilənməsin, dil töküb yalvarmasın.

Yer üzündən haqsızlığı, ədalətsizliyi sil, hakim-məhkum, hiylə, hiyləgər və məkrli insan olmasın. Yalanın, yaltağın kökü kəsilsin. Hər yerə təmizlik, düzgünlük, saflıq əkilsin. Gömülsün məzara pislik, qalsın, yaşasın yaxşılıq. Bar versin, nur saçın hər yerde insanın ağılı-zəkası, insan zəhməti. Artsın hər kəsin, hamının zövqü-səfəsi. Azad, firavan yaşasın bəşər övladı-ruhunda, canında tanrıının adı.

Ulu tanım! Məramimin nəcib olduğunu, Sənin tərəfindən verildiyini və məni həmişə narahat etdiyini nəzərə al. Məni öz pənahında saxla, qayğış nəzərlərini üstümdən çəkmə. Özümü və nə istədiyimi dərk etməkdə mənə kömək ol. Məni doğru yola, haqqın yoluna yönəlt. Bu çətin yolda mənə ağıl, səbr, iş-güzarlıq, qüvvət və cəsarət ver. Qəlbimdən qorxunu, şübhə və inamsızlığı uzaqlaşdır. Varlığında insanlığa qarşı hörmət, məhəbbət və qayğı hissini gücləndir. Zəka və düşüncələrimi bu hisslərin qarşısında baş əyməyə məcbur et ki, başladığım bu işi layiqincə başa çatdırı bilim.

05-06 VI. 1992.

* * *

1992-ci ildən başlayaraq «İnsan və həyat fəlsəfəsi» ilə bağlı məsələlərin əsasən deyimlər formasında yazılıb ümumiləşdirilməsi mənim yaradıcılığımın əsas istiqamətlərindən birinə çevrildi.

Məhz bu şəraitdə mən daxilimdən gələn güclü bir qüvvənin təkidi ilə insana, onun formallaşması və fəaliyyətini tənzim və idarə edən amillərə müraciət etdim. İnsan, sən kimsən, sənin təbiətindəki bu ziddiyətlər nədən yaranır, cəmiyyətdəki yerin, inkişaf meyllərin, mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərin necədir, nədən asılıdır, sənin inkişafında iqtidaların, idarəetmə sisteminin, dövlətin, elmin, alimin, təhsilin, müəllimin rolu nədən ibarətdir. Cəmiyyətin və insanlığın əsas inkişaf şərtləri hansılardır.

Bu suallar düz 12 il yarım məni daim düşündürmiş, narahatlığa, axtarışa məcbur etmişdir. Bəzən gündüzlər kimə necə baxdığını hiss etməmiş, yolda öz-özünə danışmış, gecələr yatağında rahatlıq tapmamiş, gah sağa-sola, gah da üzü - arxası üstə çeyrılmış, nəyi isə tapmaq istəmişəm. Gah da qaranlıqda yerimdən qalxaraq ağ kağıza qeydlər etmişəm.

Məhz 1992 - ci ilin yazından başlayaraq mən tez-tez analı-anasız keçən günlərimi, kiçik yaşimdən anamlı zəmi biçməyə, pambıq yiğmağa, kolxozun tərəvəz ekin sahəsini otdan, alaqdan təmizləməyə getdiyim vaxtları və sonralar birlikdə keçən günlərimizi gözümün qarşısına gətirə-gətirə, xəyalən anamlı məsləhətləşə-məsləhətləşə «İnsan və həyat fəlsəfəsi»ni yazırdım.

Oxular tərəfindən necə qarşılanmasından asılı

olmayaraq bu əsərin bir hissəsinin 1997-ci ildə «Anamın həyat fəlsəfəsi» adı altında çapdan çıxması mənim bir qələm sahibi kimi həddi-hüdudu olmayan sevincimə səbəb oldu. Ona görə yox ki, mənim əsərim çap olunmuşdu. İndi əsər yazmaq adı hal alıb, qiymətdən düşüb. Biz özümüz də bu sahədə məsuliyyət hissini xeyli azaltmışıq. Mən ona görə sevindim ki, öz daxili aləmimin, məni uzun illər düşündürən məsələlərin bir hissəsini nəhayət ki, oxuculara çatdırı bildim, mənə anam tərəfindən xatırladılmış müqəddəs borcumun bir hissəsini yerinə yetirə bildim. Eyni zamanda birinci nəşrin taleyi ilə bağlı çox həyəcan keçirirdim. Lakin indi çap olunmuş hissənin taleyindən razı qalmamağa mənim haqqım yoxdur. Əksinə, «Anamın həyat fəlsəfəsi»nə dair oxucu rəyləri, mülahizə və qeydləri nəzərə alınması vacib olan çoxsaylı məsələlər ortaya çıxardı. Bütün bunları nəzərə almaqla mən, axtarışlarımı davam etdirdim və onlar «İnsan və həyat fəlsəfəsi» əsəri üzərində işlərkən mühüm mənbə rolunu oynadı.

1.4. Oxucu mülahizə və tövsiyyələri

«İnsan və həyat fəlsəfəsi»nin bir hissəsi olan «Anamın həyat fəlsəfəsi»nin nəşrindən 8 il keçmişdir. Bu müddət ərzində əsər haqqında ictimai rəy formalasmışdır. Çap olunmuş əsərin ümumiyyətlə yazılımaqda olan əsərin yalnız bir hissəsi olduğunu nəzərə alaraq mən onun haqqında mətbuat səhifələrində yazılmasının təşəbbuskarı olmadım. Lakin əsər haqqında öz şifahi və ya əlyazma formasında rəyini, məsləhət və arzularını bildirənləri minnətdarlıqla qarşılayıram. Belələri çox olmuşdur. Bu gün mən «İnsan və həyat fəlsəfəsi»ni çapa hazırlayarkən öncə «Anamın həyat fəlsəfəsi»nin redaktoru i.e. n. A.H. Əhmədovaya, əsərə rəy verməklə onun qol-qanad açmasına kömək etmiş i.e.d. professor A.A. Ağayevaya, i.e.d. S.H. Haqverdiyevaya, i.e.n. (hazırda i.e.d.) R.P. Sultanovaya, əsər haqqında öz yazılı mülahizələrini çap etdirmiş (Sumqayıt qəzeti, 7 mart 1998-ci il, «Müqəddəs amal») şair Əvəz Lələdağa, əsər haqqında öz xeyirxah məsləhət və arzularını, qeydlərini əlyazma formasında və ya şəxsən görüşməklə şifahi formada müəllifə çatdırılmış iqtisad elmləri namizədi (hazırda iqtisad elmləri doktoru) Q.O. Kərimova, i.e.n. A.Y. Ələkbərov cənabına, Sumqayıt Dövlət Universitetinin əməkdaşları: i.e.n., dosent Sevda Mikayılova, f-r elmləri namizədi, dosent Daməd Əhməd oğlu Əliyev cənablarına, fəlsəfə elmləri namizədi Ötkün Atalıya (Müşfiq Şükürov), Sumqayıt şəhər sakini mühəndis M.C. Qurbanov, i.e.n., memar Elşad Hüseynova,

Sabirabaddan dil-ədəbiyyat müəllimi Camal İskəndərova, Gəncə şəhər sakini Quliyev Qiyasa və başqalarına öz dərin minnətdarlığını bildirmək istərdim. Bir sıra oxucular «Anamın həyat fəlsəfəsi»ndə irəli sürülən bir çox məsələlərin onların yaxın məsləhətçisi olduğunu qeyd edirlər.

1998-ci ilin iyul ayında Şixov Sanatoriyasında dinçəlirdim. Mənimlə bir mərtəbədə əslən Şamaxılı olub, hazırda Xırdalan qəsəbəsində yaşayır Qaradağ Daş Karxanasında işləyən 30-32 yaşında bir nəfər cavən kişi də vardı. «Anamın həyat fəlsəfəsi»nin bir nüsxəsini də o, oxumaq üçün almışdı. Üç-dörd gündən sonra biz axşam dəhlizdə qoyulmuş televizorda kinoya tamaşa edirdik. O da orada çox bikef oturmuşdu. Hərdən çevrilib mənə tərəf baxırdı. Kino qurtarandan sonra mənə yaxınlaşdı, kitaba görə minnətdarlıq etdi. Dedi ki, əgər bu kitab mənim əlimə bir-iki ay qabaq düşsə idi...

Nə olub ki, deyə soruşdum. O, mənə kitabdakı sonu «... sökməyib saxlaşan atanın qəbri də minnətdar olar» formasında qurtaran deyimi xatırlatdı. Dedi: mən atamın evini yenisini tikməmiş sökmüşəm. İndi tikə bilmirəm, hətta gələcəkdə tikib başa çatdırısam da sökdüyümə peşmanam.

Əlbəttə mən ona təsəlli verdim: çətinlik müvəq-qətidir, mütləq tikib başa çatdıracaqsan-dedim.

Əsər haqqında mənə belə xarakterli başqa müraciət və minnətdarlıqlar da olmuşdur.

Bir sıra oxucular (xüsusilə də qadınlar) «Anamın həyat fəlsəfəsi»nin «Analı günlərimdən səhifələr» bölməsində bəzən kədər izləri olduğunu bildirirlər.

Nə deyim bəlkə də haqlıdırular. Qeyd etməyi lazımlırmı ki, bu əsər bu gün və gələcək haqqında nikbin düşüncələrimdən qidalanaraq nikbin ruhda yazılmış və gələcəyə doğru yönəlmüşdür. Bununla yanaşı müəyyən qədər kədərli əhval-ruhiyyə görsəniz məni qınamayın.

Mənim gələcəyə doğru yönəlmış nikbin düşüncələrim adətən üzərində sevinc damlaları olan niskilli keçmişimin xatırlanmasından başlanır. Həmişə mənə elə gəlir ki, xoşbəxt gələcəyim niskilli və kədərli keçmişimdən doğacaqdır. Bu həqiqəti e'tiraf etməliyəm.

* * *

Oxuculardan bir qismi İslam dini kimi nəhəng, böyük insan kütləsinin etiqad etdiyi bir dinə «Anamın həyat fəlsəfəsi»ndə çox az yer verdiyimi və öz münasibətimdə qeyri müəyyənliyə meyl etdiyimi bildirirlər.

Mən dindar deyiləm. Heç vaxt nə dini təbliğ etməmişəm, nə də onun əlehinə çıxmışam. Mən marksızmı mütaliə və dərk etməyə başladığım vaxtdan ona inanmağa başlamışam və nə dərəcədə dərk etmişəm - sə o dərəcədə də inanmışam. Eyni zamanda mən körpəlikdən ağbirçəklərin, ağsaqqalların yanımıda «Allahdan qorxun», «pis əməllərdən çəkinin», «O, hər şeyi görən və biləndir» kimi ifadələrinin şahidi olmuşam. Allaha inam və etiqad mənim də əqidəmə çevrilib.

Mən öz inam və əqidəmdə yenə qalıram. Bununla yanaşı müasir dövrdə dini adət-ənənələrə, xüsusilə İslam dininin müqəddəs kitabı «Qurani-Kərim»ə az-çox bələd olmaq hər bir ziyanlı üçün çox vacibdir. Bu-

nu nəzərə alaraq bu əsərdə bu vacib məsələyə də imkanım daxilində yer verməyə çalışmışam. Eyni zamanda İslam dini və ümumiyyətlə din haqqında əsaslı fikir söyləmək üçün onu dərinində öyrənməlisən. Mənim buna imkanım yoxdur. Yazdıqlarım mülahizə xarakteri daşıyır. Bir də bu kitab əsasən traktatlar (deyimlər) formasında yazıldığından, mən burada fikirləri mümkün qədər qısa formada ifadə etməyə çalışıram.

Gəncə şəhər sakini, Qarabağ müharibəsi veterani, metallurq Quliyev Qiyas 2003-cü ilin iyul ayında mənə ünvanlanmış qeydlərində yazır: Hörmətli Əli müəllim sizin «Anamın həyat fəlsəfəsi» kitabınızı oxudum, bəyəndim. Amma hal-hazırda məni uğrunda ölməyə hazır olduğum Azərbaycanın müstəqilliyi məraqlandırır, görəsən müstəqilliyi qoruyub saxlaya, ərazi bütövlüyüümüzü təmin edə biləcəyikmi? Ölkədə rüşvətxorluq, yerliçilik, yaltaqlıq... baş alıb gedir-biz hara gedirik? Bakıda gizli pullarla villalar tikənlər sizin kitabı oxusa nə düşünər? Xahiş edirəm növbəti kitablarınızda bu problemlərə də toxunasınız.

Oxucuların eləsi var ki, «Anamın həyat fəlsəfəsi»ndə sanki onların həyatının əks olunduğunu qeyd edərək həmin əsərin «Analı günlərimdən səhifələr» bölməsini genişləndirməyi təklif edirlər. Bir neçə həmkəndləm doğma yurdlarından didərgin düşdürünnü, çoxsaylı qadınlarımız kimi anamın da, başqa yanınlarımız və doğmalarımızın da qəbirlerinin işgal olunmuş ərazidə qaldığını, ruhunun əl çatmaz, ün yetməz olduğunu xatırladaraq onlara münasibətimi bildirməyi xahiş edirlər. Mən bu təklifləri və xahişləri

minnətdarlıqla nəzərə alaraq «İnsan və həyat fəlsəfəsi»ndə həmin bölməyə kitabın ümumi ahəngi ilə səslənən və mənim yaddaşımda əbədi qalmış bir çox hadisənin şərhini əlavə etdim, fəslin adını dəyişərək «Analı və anasız günlərimin dərsləri» adlandırdım. Eyni zamanda birinci kitaba nisbətən ikinci kitabda bütün bölmələrdə dəyişikliklər və əlavələr edilmişdir. «Anamın həyat fəlsəfəsi»ndə olan «Bir qədər də» bölməsi yeni kitabın məzmununa uyğun olaraq tamamilə yenidən yazılmış və «İnsanın ümidi, inam və etiqad mənbələri» adlandırılmışdır.

* * *

Oxocuların bir qismi əsərdə verilmiş şe'r parçalarının mənə məxsus olub-olmaması ilə maraqlanırlar. Əgər belə demək mümkünsə əsərdə verilmiş başqa yazılar kimi şe'r misraları da əvvəlcə ürəyimə, sonra qələmimlə kağızlara həkk olunmuşdur. Hələ yeniyetmə çağlarından ədəbiyyata, şe'rə, sənətə həvəsim və böyük hörmətim var. İndi də bəzən qəlbimdən keçənləri ifadə etmək üçün şe'rdən güclü vasitə tapmıräm. Şe'r, sənət qanun-qaydaları pozulduğu hallarda şair ömürlülərin, qüdrətli söz ustalarımızın məni bağışlamasını xahiş edirəm.

* * *

Həmkarlarımıdan biri mənə dedi ki, Siz öz əsərinizlə bizdə ana sevgisini gücləndirdiniz. Anamız haqqında həmişə düşünməyi bizə xatırlatdınız.

İnkar edilməz həqiqətdir ki, hər kəs üçün öz anası əzizdir, ona cild-cild kitablar həsr edə bilər.

Həmyaşlılarının dediyinə görə mənim anam XX əsrədə Şərqiñ minlərlə təhsil görməmiş, adını və fami-

liyasını yazmağa belə çətinlik çəkən, lakin çox müxtəlif tarixi hadisələrin şahidi olmuş, çətinliklərə, əzab-əziyyətlərə dözmüş zəhmətkeş, xeyirxah, namuslu və müdrik qadın şəxsiyyətlərdən biri idi. Onunda haqqında istənilən qədər yazmaq olar. Lakin bu əsər ümumiyyətlə anam haqqında əsər deyil. Anamın həyatını yazmaq, mədh etmək məqsədindən də çox-çox uzaqdır.

Belə hesab edirəm ki, mən nisbətən böyük və çətinliklərlə zəngin bir dövr yaşamışam. Bu dövrün 40 ilə qədəri anamın müşayiəti və himayəsi (qəyyumluğu) altında keçmişdir. Bu dövrdə, xüsusilə yeniyetmə və gənclik çağlarında anamın bilavasitə təsiri altında mənim həyat mövqeyim, həyata və insanlığa münasibətim, bir növ həyat fəlsəfəm formalaşmışdır.

Nə dərəcədə düzgünlüyündən asılı olmayaraq bu fəlsəfənin formalaşması üçün mən hamidian, hər kəs-dən əvvəl və ən çox anama borcluyam. Bu fəlsəfə özünün ilk əsas qidasını və qayəsini anamdan, onun dünya görüşündən, tərbiyəsindən, analı çətin, şirinli-acılı günlərimdən almışdır. Mən yetkinləşdikcə, öz daxili aləmimi dərk etdikcə bu günlərin tə'siri altına daha çox düşürəm. Əsərin yazılışında da analı günlərimdə rastlaşdığını həyat hadisələrindən aldığım dərslər və çıxardığım nəticələr mühüm rol oynamışdır. Məhz bu səbəbdən əsər anamın xatirəsinə həsr olunur. Elə bu səbəbdən də yeni əsərdə də mən anamı bir şəxsiyyət kimi o dərəcədə və ona görə xatırlayıram ki, oxucuda bu əsərin onun xatirəsinə həsr olunması səbəbləri haqqında kifayət qədər aydın təsəvvür yaransın.

«Anamın həyat fəlsəfəsi»nın oxucularından bir neçəsi insan təbiətinin bir-birinə zidd ikili xarakter daşımاسının səbəblərini, onun aradan qaldırılmasının mümkün olub - olmamasını soruşurlar. Etiraf edim ki bu məsələ məni də çox düşündürür. Lakin ona cavab vermək xüsusi tədqiqat tələb edir və gələcək işdə nəzərə alınmasını vacib hesab edirəm. Bu əsərdə isə yalnız insanın ikili təbiətinin olmasını göstərməklə kifayətlənirəm.

II. İNSAN VƏ ONUN TƏBİƏTİNİN İKİLİ XARAKTERİ

Müasir dünyada bütün ölkələrdə xalqların dilində ən çox təkrar olunan ictimai mənşəli, taleyüklü anlayışlar içərisində insan, cəmiyyət, din, dövlət və millət xüsusi yer tutur. Onlar bir - birilə qarşılıqlı əlaqədə olan, öz xarakterik xüsusiyyətlərində dünyanın inkişafı gedişini əks etdirən və bu gedişə tarixən əsaslı təsir göstərən ictimai varlıq formalarıdır. Hər birinin ayrılıqda özünəməxsus xüsusi mənafeyi və yaranma, yaşama və fəaliyyətinin xüsusiyyətləri və səbəbləri vardır. Eyni zamanda bunların hamısının birlikdə, gah azalan, gah da artan ümumi mənafeyi var və bu ümumi mənafə vasitəsilə onlar dünyanın inkişafı gedişinə mütərəqqi təsir göstərirler.

Bizim yaşadığımız müasir dünyada onlar birlikdə mövcuddur, birinin mövcud olması o birinin mövcud olması üçün də şərtidir. Hər biri ayrılıqda o birində mövcud olan mənfi və ya müsbət cəhətləri özündə əks etdirməklə o birinin inkişafına və beləliklə də bütövlükdə dünyanın inkişafına təsir göstərir.

Uzun illər insanların, dövlətlərin, millətlərin dünyanın inkişafı gedişinə təsir dairəsi məhdud xarakter daşımışdır. Lakin elm, texnika və cəmiyyətin siyasi təşkili formaları tərəqqi etdikcə tarixən onların dünyanın inkişafı gedişinə təsir dairəsi tədricən artdılmışdır. Hazırda isə bu təsir elə bir səviyyəyə çatmışdır ki, tam əsasla demək olar ki, dünyanın taleyi insanların və dövlətlərin özlərindən asılı vəziyyətə düşmüşdür. Müasir dünyanın gələcəkdə necə mövcud olmaq, ha-

mı üçün və hər kəs üçün nə dərəcədə ədalətli olmaq ehtimalı bizim həmin ictimai varlıq formalarının təbiətini və müasir həyatda rolunu nə dərəcədə düzgün dərk etməyimizdən çox asılı olacaqdır.

İnsanlar və dövlətlər dünyanın daxili tərkib hissəsi olmaqla özlərinin gələcəkdə necə mövcud olmaq, yaşamaq və fəaliyyət göstərmək taleyini müəyyən edəcəklər. Bu baxımdan insana, dövlətə, cəmiyyətə, millətə və dinə, onların təbiətinə, müasir dünyadaki yerinə, bir - birlik qarşılıqlı münasibətlərinə, insanın dunya (təbiət), dünyanın insan, cəmiyyət qarşısındaki borclarına və hüquqlarına, bəşəriyyətin gələcək mənafeyini nəzərə almaqla yenidən baxmaq vaxtı çatmışdır.

* * *

Bütün ictimai xarakterli varlıqların mərkəzində insan durur. Dinin də, cəmiyyətin və dövlətin də yaranması və fəaliyyətinin daşıyıcısı insanlardır. Onların mənafeləri, arzusu, qorxu və düşüncələridir. Din və cəmiyyət, dövlət və millət də müəyyən mənada insan dan, onun özünü müdafiə və öz arzusuna uyğun yaşamaq istəyindən törəmədir. Beləliklə, insan və onun necə yaşamaq məfkürəsi bütün ictimai varlığın əsası, inkişafın hərəkətverici qüvvəsidir.

İnsan olmasa cəmiyyət, dövlət və din də ola bil-məz.

Özünün bəsit formasında cəmiyyət, qarşılıqlı əla-qə və asılılıq şəraitində yaşayan, həyat və fəaliyyəti müəyyən qanunlar və hüquq normaları ilə tənzim olunan insan qrupudur.

İnsan cəmiyyətin daxili tərkib hissəsidir, cəmiyy-

yətin vasitəsilə və onunla sıx əlaqədə mövcuddur. İnsanın varlığına və necə yaşamaq məfkurəsinə cəmiyyət, onun qanunları əsaslı surətdə təsir göstərir. Lakin cəmiyyəti tənzim və idarə edən qanunların təbiətini də insanların təbiəti, təbiətən onlara xas olan xüsusiyyətlər müəyyən edir.

İnsanların təbiəti müəyyən mənada cəmiyyətin, dövlətin, dinin və millətin təbiətini, mənəviyyatını əks etdirir.

Hər bir orta ömür yaşayan kamil insanın formalaşma və inkişaf dövrləri cəmiyyətin keçdiyi formalaşma və inkişaf dövrlərinə bu və ya digər dərəcədə uyğun gəlir.

Kamil insan cəmiyyətin keçdiyi inkişaf yolunu bu və ya digər dərəcədə özünəməxsus formada keçir. Onun həyat yolu cəmiyyətin kecdiyi həyat yolunun bu və ya digər dərəcədə təkrarıdır.

Dünyanın tədqiqinə, dünyanın və bəşəriyyətin göləcəyi haqqında düşüncələrə insandan başlamaq lazımdır.

* * *

Bəşəriyyətin keçdiyi çoxəsrlıq tarixi inkişaf yolu və zəngin həyat təcrübəsi, insan, sənin iki böyük, bir-birinə zidd sifətinin mövcudluğunu saysız-hesabsız təkzib olunmaz faktlarla sübut etmişdir.

* * *

İnsan, sən birinci növbədə bütün canlı aləmin bütün inkişaf tarixinin yaratdığı, ən yüksək keyfiyyətləri özündə birləşdirən ən ümumbəşəri məhsulusan, bütün varlıq aləminin Allaha ən yaxını, "...bütün canlıların ən gözəl biçimdə yaranması və kamilison"

(«Qurani – Kərim», «Tin» surəsi), «...yer üzərində allahın xəlifəsi sən» (Bəqərə surəsi, 30-cu ayə).

Sən öz həyat və fəaliyyətini ağıl və zəkanın əsasında quran ən böyük ictimai fərd sən. İnsan, sən bütün canlı aləmin ən könül oxşayarı və ən ürəyə yatanısan, sən bütün canlıların ən sadəsi, ən tez başa düşüleni, ən dərini və ən mənalısın.

Sənin varlığın dünyanın varlığı, həyatın mənası və gözəlliyyidir.

* * *

Gözəlliyyin sənin insani keyfiyyətlərindədir, Allaha yaxınlığın - haqqın, ədalətin, düzgünlüğün tərəfində durmağındadır. Sən gözəlliklə haqqın, ədalətin vəhdətisən. Məhz bu keyfiyyətləri özündə daşımaq üçün Allah səni və yalnız səni yer üzündə özünə xəlifə seçmişdir. Bütün bu keyfiyyətlər sənə verilmişdir ki, öz əməllərində Allahanın iradəsini ifadə edəsən, əmin-amallığın, xeyrin, ədalətin bərqərər olması üçün çalışasan.

Burda mən - insan müqəddəsliyə, həqiqətə, vətənpərvərliyə, qəhrəmanlığa, bəşəriliyə, ideala, məhəbbətə, qədimiliyə, ruhani ülviyətə, cəngavərlik siqlətinə qəlbən bağlanan, ömrünü yüksək arzulara həsr edən, səadətini onda tapan şəxsiyyətdir-deyən Asif Ata ilə razılaşmaya bilmirəm¹.

* * *

İnsan, sən bütün canlı aləmin, ən mürəkkəb varlığısan (...sənin daxilində böyük bir aləm gizlənib-

¹ Asif Ata. Yol. Bakı-1984 (üçüncü müqəddəs kitab)

Həzrət Əli)¹ və ən qüdrətli bəşər övladısan. Sənə və yalnız sənə Allah tərəfindən yer üzərində olan bütün nemətləri mənimsəmək, yerin təkindəki sərvətləri üzə çıxarmaq və istifadə etmək kimi intəhasız səlahiyət verilmişdir.

* * *

İnsan, sən bütün zəhmətkeş canlıların ən zəhmətkeşisən. Sənin iradən, biliyin və zəhmətinlə dunya dəyişmiş, gözəlləşmiş və varlanmışdır.

* * *

İnsan, sən yer kürəsinin hor yerində məskən salmış, yerin, göyün sırlarınə bələd olmuşsan, nə qədər şəhərlər, kəndlər salmış və abadlaşdırılmışsan, əlçatmaz yerlərə yollar çəkmiş, ilan mələyən çölləri mənimsəmiş, yerin üstünün və altının sərvət və nemətlərini üzə çıxarıb istifadə etmişsən və edirsən, böyük mədəniyyət abidələri yaratmışan.

* * *

İnsan, sən bütün canlıların ən humanisti və ümum-bəşəri qayəlisisən. Sən dostluğun, sədaqətin, paklığın, etibarlılığın, əli açılığın, xeyirxahlığı ən böyük daşıyıcısın. Sən mənəvi zənginlik, böyüyə, ağsaq-qala-ağbirçəyə, valideyinə, varisliyə, insanlığa hörmət timsalısan. İnsan, sən həya, ismət, qeyrət, keçmişə və adət – ənənəyə hörmətin, yalana, süniliyə, bəsitliyə nifrətin ən böyük carçası və daşıyıcısın.

¹ Bax: E.M. Əsgərov, N.Ə. Rəhimov. İslamin əsasları. Fəlsəfə, tarix və əxlaq baxımından. Bakı-2002, s. 13

* * *

İnsan, sən təbiətin yaratdığı bütün canlıların ən canlısı, ən biliklisi, ən bacarıqlısı, öz amalı uğrunda ən mubarizi, hər şeyə qadır və ən cəsarətlisən. Bir zaman içərisindən vəhşi halında çıxdığın təbiət sənin əlin və əməlinlə tanınmaz dərəcədə dəyişmiş və zenginləşmişdir. Sən həyatın hakimisən. Bütün dünyyanın gələcəyi sənin hansı amallarla yaşamağından, amallarının və əməllərinin vəhdətindən asılı olacaqdır. İnsan eşit-təkrar edirəm: dünyanın, təbiətin gözü sondədir. Yalnız sən həm özünü, həm də bütövlükdə yaşaliğin dünyyanın gələcək xoşbəxt taleini yarada və ona sahib dura bilərsən.

* * *

Ancaq, insan – mənim həmsöhbətim və bələdçim, sənin haqqında dediyim bu həqiqətlərlə çox da öyünmə, onlar səni çox da çasdırmasın. Sənin dünyaya gəlməyin, təbiətin, yaşamağın və ölüb-getməyin müəmmalı və sırlıdır. Qoy məndən dahilərimiz inciməsin. Sənin məşəyini, təbiətini açmaq üçün onlar az zəhmət çəkməmiş, az iş görməmişlər. Lakin sənin haqqında bilmədiklərimiz bildiklərimizdən, açılılmış sırların açılmışlardan qat – qat çoxdur.

Elə sənin təbiətini götürək. Doğrudanmı sənin təbiətin yalnız mənim sənin adına dediyim bu müsbət keyfiyyətlərdən ibarətdir. Sən özündə yalnız gözəlliyi, xeyirxahlığı, əməksevərliyi, humanistliyi və beləbelə ən gözəl sıfətləri birləşdirirsən. Yox, insan, yox, belə deyil, gəl mənim insan qardaşım, güzgünün qarşısına, birlikdə sıfətimizə diqqətlə baxaq. Mənim ülvilik səviyyəsinə qaldırdığım hər şeyə qadir, gözəl si-

fətin arxasında, məni qınama, bir eybəcərlik, çirkinlik də görəcəksən.

* * *

Sənə yaradanın böyük iradə, bilik, yer kürəsinin hər yerinə yayılmaq və yaşamaq, yerin üstündəki və təkindəki nemətlərə, sərvətlərə sahiblənmək hüququ verəndə, sənə müvafiq istək və ehtiras da vermişdi. İnsanların əksəriyyəti müəyyən nemətlərə, sərvətlərə sahiblənmək arzusunu, istəyini öz ağıl və iradəsinə tabe edə bilir və mümkün ədalətsizlikdən, pis əməllərdən uzaq ola bilir. Bu ehtiras, istək, sahiblənmək hərisliyi çox hallarda sənin qabiliyyətindən yüksək olur, ağlına, iradənə, insafına üstün gəlir və səni ədalətsiz əməllərə sövq edir. Sən insani keyfiyyətlərlə bərabər insanlığa xas olmayan keyfiyyətlərin daşıyıcısına çevrilirsən.

* * *

Gəl mənimlə razılaş, insan. Sənin iki sifətin var: biri gözəllik, ülvilik, o biri çirkinlik, eybəcərlik; biri yaxşılıq, o biri pislik; biri mənfi, o biri müsbət; biri sadəlik, o biri mürəkkəblik, başadüşülməzlik. Sən bütün canlıların ən zəifi, ən cybəcəri, ən riyakarı və qanıçənisən, ən zalımı və zülmkarısan. Sən tarixdə nə qədər ağılaşığın faciələrə bais olmusan. Elə bu yaxınlarda Çeçenistanda insanı heyvan kimi qəfəsə salan, Xocalıda saysız-hesabsız başlar kəsən, göz çıxaran, Uqandada 400 nefərdən çox insanı özünü diri-diri yandırmağa məcbur edən, başqlarının özünün qarşısında alçalmasından zövq alan sən deyilsənmi? Sənin əlçatmaz gözəlliyyinin arxasında duran bu iyəncilik, eybəcərlik, vəhşilik nədir? Gör nə qədər başlar

kəsmiş, evləri, ailələri daşıtmış, məhv etmiş, nə qədər ümidləri puça çıxarmış, ana, ata, övlad gözünü yaşlı qoymusan. Məgər əxlaqsızlıq, yırtıcılıq, mədəni vəhşilik, yalançılıq, bədbinlik, inamsızlıq, acgözlük, xəyanət sənin əllərin və əməllərinlə yaranmır mı? Axı sən niyə beleşən, niyə iki üzlüsən?!

Bəli, insan, sən iki sifətlisən. Bir tərəfdən sən bütün canlıların ən gözəli, könül oxşayanı, xeyirxahısan. Bu gözəllik, könülə yatınlılıq bəzən o qədər möhtəşəm, əsrarəngiz olur ki, səni yaradanın özü də bu gözəllik, ülvilik qarşısında heyrətə gəlir və insan, sənə bu ülvi keyfiyyətləri bəxş etdiyinə görə xoşal olur. İnsan, sən həm də elə eybəcər, əxlaqsız və vəhi bir məxluqsan ki, bəzən bundan təkcə sən özün yox, yaradanın belə öz yaratığının əməllərinə baxıb xəcalət çəkir.

Dünyanın əşrəfi olmayı ilə fəxır edən, ağılı, zəkası ilə öyünən insan, öz çirkin əməllərinlə sən ən böyük nadan deyilsənmi?

III. İNSANLIĞIN MÜQƏDDƏM ŞƏRTLƏRİ VƏ ƏLAMƏTLƏRİ

*Hər zaman uca tut insanlıq adm
Unutma heç yerdə-insandır adm!
Çalış qəlbə dəymə - xeyirxahlıq et
Xoş əməl yaşadır insan övladın!*

Cəmiyyətin inkişaf tarixinə nəzər salanda istər-istəməz belə qənaətə gəlirsən ki, insan ta yarandığı vaxtdan indiyə qədər özündə iki bir-birinə zidd sifəti birləşdirmişdir. Birincisi və əsası mədəniyyətdir, obyekтив dünyani dərk etmək və onu dəyişmək istəyidir, haqqı, ədaləti sevmək və onun qələbəsinə can atmaq hissidir. Bir sözlə insan bütün canlı aləmin baş biləni, mədəniyyətin ən böyük daşıyıcısıdır. O, heyvanat aləmindən ibtidai formada nəyi isə yaratmaq fikrinə düşməsilə, yəni mədəniyyətin daşıyıcısına çevrilmək təşəbbüsü göstərməklə ayrılmışdır, sonralar özü də bu istiqamətdə inkişaf etmiş və böyük mədəniyyət nümunələri, zəngin ümumbəşəri varidat yaratmışdır. Lakin tarixin ayrı-ayrı dövrlərində, o cümlədən son 15-20 ildə indiki nəsillərin gözləri qarşısında və iştirakı ilə baş verən qanlı hadisələr, dağıntılar göstərir ki, insanların hamısı olmasa da bir hissəsi hələlik böyük mədəniyyətlə bərabər həm də böyük vəhşiliyi, ədalətsizliyi özündə daşıyır. Heç bir ən yırıcı heyvan belə son illər insanın Qarabağda və onun ətrafında, Çeçenistanda, dünyanın bir sıra dövlətləri ərazisində törətdiyi vəhşiliyi, qəddarlığı etməmişdir.

Erməni qəsbkarlarının əli ilə çıxarılmış gözləri, sinəsinə çalın-çarpaz dağ çəkilmiş uşaqları, qadınları, dağlımış ailələri, viran qalmış kəndləri, şəhərləri gözlərinin qarşısına gətirəndə istər-istəməz fikirləşirsən ki, insan formalaşmağa başladığı min illər ərzində mədəniyyətin yüksək tərəqqisine nail olmaqla yanaşı, özünün ilk əcdadına məxsus vəhşiliyin bir hissəsini də qoruyub saxlamış, inkişaf etdirərək ən yüksək səviyyəyə çatdırmış, ona yeni forma və məzmun vermişdir.

İnsanın uzaq keçmişindəki nadanlığından yaranmış və indiyə qədər qalmış ədalətsizlik və vəhşilik tədricən mənsəbpərəstlikdən və varlanmaq hərisliyindən irəli gələn daha kəskin ədalətsizlik və vəhşiliklə birləşmişdir. Ədalətsizlik, hökmranlıq etmək, mənsəbpərəstlik meyli təkcə ayrı-ayrı insanlara deyil, həm də ayrı-ayrı xalqlara, dövlətlərə sirayət etmişdir. Şübhəsiz ki, bəşəriyyətin bunlardan tamamilə azad olması uzaq gələcəyin işidir, həm çox çətindir, həm də uzun dövr tələb edir.

* * *

Bəşəriyyətin indiyə qədərki inkişafı xüsusi mülkiyyətə və xüsusi mənafeyə əsaslanmaqla bir tərəfdən tərəqqiyə, mədəniyyətə gətirib çıxarmış, digər tərəfdən öz təbiətindən yeni formalı, yeni məzmunlu ədalətsizlik, vəhşilik, mənsəbpərəstlik doğurmuşdur. Xüsusi mülkiyyət hökmranlıq edən cəmiyyət haqqın, ədalətin, ümumbəşəri mədəniyyətin tam hökmranlığına gətirib çıxara bilməz. Yalnız təbiətin bəşəriyyətə bəxş etdiyi nemət və sərvətlər üzərində ictimai mülkiyyətə əsaslanan cəmiyyət, özünün ideya və qanunları düzgün dərk və tətbiq olunduğu şəraitdə,

uzun dövr ərzində bəşəriyyətin ədalətsizlik, vəhşilik və mənsəbpərəstlikdən əsaslı surətdə xilas olmasına, insanı keyfiyyətlərin tam qələbəsinə gətirib çıxara bilər.

* * *

İnsanın mənsəbpərəstliyi və varlanmaq hərisliyi onu bir tərəfdən mədəniyyətə, tərəqqiyə, digər tərəfdən onun fikrincə bu mədəniyyətin, tərəqqinin vəsi-təsi olmaqla hər növ ədalətsizliyə və vəhşiliyə sövq edir. Bu səbəbdən insanlığa, insanı keyfiyyətlərin mənimmsənilməsinə doğru gedən yol daşlı-kəsəklidir, ağılagəlməz çətinliklərlə, maneələrlə doludur. Həmin maneələri dəf edərək irəli getmək çox çətin, lakin şə-rəflidir. Ədalətsizliyə, vəhşiliyə, nadanlığa doğru gedən yol açıqdır, onun üstündə müvəqqəti də olsa qəlbini oxşayan, sənə zövq verə bilən çalarlar var. Bu yoluñ keçilməsi asan, amma şərəfsizdir. İndi özün hansını istəsən seç.

* * *

İnsanın malik olduğu mədəniyyət, varidat daha çox varidata sahib olmaq və mənimmsəmək, heç kim-dən geri qalmamaq və üstün olmaq amalı ilə forma-laşlığı bütün hallarda bu mədəniyyətin özündə az-çox vəhşilik əlaməti var. Əgər sənin əldə etdiyin (qismən yaratdığını) mədəniyyət nümunələri, varidat və firavanlıq başqalarının bundan məhrum olması he-sabına əldə edilirsə, bu vəhşilikdir. Çünkü başqaları-nın mədəniyyətini əlindən almaq, alçaltmaq və mə-nəvi cəhətdən məhv etmək hesabına əldə edilmişdir.

* * *

Bəşəriyyətin varlığı mədəniyyətlə vəhşiliyin,

ədalətsizliklə ədalətliliyin mübarizəsi üzərində qurulmuşdur. O, vəhşiliyə (ədalətsizliyə, hər bir ədalətsizliyin sonu əgər o davam edərsə vəhşilikdir) qarşı mübarizə apara-apara mədəniyyəti, ədaləti üzə çıxarıır və onun qələbəsinə nail olur. Hər bir cəmiyyət forması öz qanunları ilə bu ədalətsizliyi artırıb azalda bilər, lakin tamamilə aradan qaldıra bilməz.

* * *

Xalqların və bütövlükdə bəşəriyyətin vəhşilikdən, nadanlıqdan mədəniyyətə, tərəqqiyə doğru tarixi inkişafı bu tərəqqini təmin ədən şərtlərlə vəhşiliyin, nadanlığın mövcudluğunu və təkamülünü təmin edən şərtlərin mübarizəsi formasında həyata keçirilmişdir. Cəmiyyətdə humanist davranış və düşüncə tərzinin ədalətsizliyə, vəhşiliyə qalib gəlib tamamilə hökmran olması çox uzun tarixi dövrün məhsulu olmaqla, bir tərəfdən vəhşiliyin, cinayətkarlığı, ədalətsizliyin pislənməsi və tənqidini ümummilli əxlaqi keyfiyyətə çevirmək, humanizmlə bağlı nə varsa hamısını geniş təbliğ etmək; digər tərəfdən zaman keçdikcə eyni növ cinayət üçün əvvəlki dövrde olduğuna nisbətən daha ciddi cəza vermək yolu ilə mümkün olacaqdır.

* * *

İnsanların hamısı dünyaya eyni forma və məzmunda gəlir. Çılpaq, əli və gözü yumulu. Dünyadan da elə çılpaq, gözü yumulu gedir. Nə gələndə heç nə gətirmir, nə gedəndə özü ilə heç nə aparmır. Daha doğrusu nə gətirmək, nə də aparmaq üçün gəlməmişdir, nə gətirməyə, nə də aparmağa qadir olmur.

* * *

İnsan dünyanın ən böyük, ən dərin mənalı sərvəti-

dir, eksər maddi və mənəvi sərvətlərin yaradıcısıdır. Dünyaya onun nemətindən istifadə etmək və buna görə də dünyanın nemətini artırmaq, doğulması və yaşamasının haqqını qaytarmaq üçün gəlir. Dünyaya gəlməklə getmək üçün zəmin yaradır. Hər kəsin belə bir qisməti var: Dünyaya necə gəlibse eləcə də dünyanı tərk edəcəkdir.

* * *

Ömrü başa çatdıqda insanların hamısını torpaq eyni hüquqlu övlad kimi yenidən əbədi öz ağuşuna çəkir. Heç kimə fərq qoymur - hər bir insan onun bir parçasıdır. Ölülərin qəbirlərinin üstünə dirilərin əli ilə eksər vaxt düzəldilən qiymətli daşlar və digər əşyalar torpağın həmin vaxt yaşıyanlara verdikləridi, sağ olub yaşıyanlara məxsusdur.

Bütün ictimai fikir nümayəndələrinin, insan, sənin yaranma mənbəin haqqında mövqeləri eynidir. Sən, təbiətin bütün başqa canlıları kimi torpaqdan yaranmışan. Adəm və Həvvə da, marksizmin insana bənzər meymunları da torpaqdan yaranmışdır.

Sən nə formada, necə yaranırsan - yaran sənin ilk və mütləq əcdadın torpaqdır. Yaranış mənbəyin olmaq etibarı ilə torpaq sənin üçün bütün müqəddəslərin ən müqəddəsi, həyat mənbəyi, ilk, son və əbədi mənzilindir.

* * *

Bütün insanların maddi varlığı eynidir və cyni hissələrdən - baş, göz, alın, bədən, əl, qol, qız, ayaq və i.a. ibarətdir. Eyniliyin səbəbi yaranma mənbəyinin eyni olmasıdır. Lakin müxtəlif dövrlərdə və ərazilərdə yaşayan insanların yaradığı torpaq (geniş mənada

təbiət) öz xassələrinə görə bir-birindən əsaslı surətdə fərqlənmişdir və yenə fərqlənir. Bu fərqlər insanların təbiətində, xasiyyətlərində, mənəviyyatında olan fərqlərin əsas səbəbidir, sosial fərqlərin əsas tarixi səbəblərindən biridir.

* * *

İnsanı torpaq yetirir ki, onun yaratdıqlarından istifadə etsin və yaşasın. İstifadə etdikləri nemət və sərvətlərə qayğı ilə yanaşın, mühafizə etsin, qoruyub saxlasın və yaşatsın. Mühafizə etsin və yaşatsın ona görə ki, əvvəla, insan yalnız onu əhatə edən təbiətlə birlikdə, təbiətin daxili tərkib hissəsi kimi mövcuddur. Özünü mühafizə edib yaşatmaq üçün insan təbiəti mühafizə edib yaşatmalıdır. İkincisi, təbiət, xüsusi-lə torpaq yaranması insan qüvvəsindən kənar olan, qüdrəti, çəkisi və qiyməti ölçüyə gəlməz varlıqdır. Ona qulluq edib yaşatsan o da səni yaxşı yașadar. Üçüncüüsü, torpaq bütövlükdə bəşəriyyətə, bütün dün-yaya gələn insanlığa və bütün canlılara xidmət üçün yaranmışdır. Buradan iki mühüm nəticə çıxır: *torpaq tək insanlara deyil, bütün canlılara məxsusdur. İnsan bütün canlıların mənafeyini nəzərə almaqla təbiət-dən, xüsusi ilə torpaqdan istifadə edə bilər. Digər tə-rəfdən, təbiət insani fasıləsiz yetişdirir. Bir nəslin ar-xasınca o biri nəsil gəlir. Torpaq da, bütövlükdə təbi-ət də təkcə sənin mənsub olduğun nəslə deyil, nəsil-lərə məxsusdur. Səndən sonra gələn nəslin payını saxlamaq və layiqincə təhvil vermək sənin insanlıq borcundur. Eyni zamanda istifadə etdiklərinin də yeri-ni doldurmağa, əvəzini ödəməyə çalışmalıdır.*

* * *

Ayrı-ayrı fəndlərin də, nəsillərin və bütövlükdə xalqların da irəliyə doğru inkişafında başlıca hərəkət-verici qüvvə onların öz düşüncə tərzinə uyğun daha təminatlı xoşbəxt həyata nail olmaq istəyidir. İnsanlar bu amalla mövcud həyat şəraitini saf-çürük edir, keçdiyi yola nəzər salır, zəif, arzularına uyğun gəlməyən, yararsız bildikləri cəhətləri axtarıb tapmağa, aradan qaldırmağa çalışırlar. Bu zaman öz keçmişinə və dəyişmək istədiyin bu gündü həyatın özünə, onun mənfi və müsbət hesab etdiyin cəhətlərinə obyektiv, qərəzsiz və hörmətlə yanaşmaq vacibdir.

* * *

Biz ayrı-ayrı şəxslərlə bütöv xalqın, cəmiyyətin keçmişinə nəzər salınmasının məqsəd və vəzifələrini bir-birindən əsaslı surətdə fərqləndirməliyik. Şəxsiyyət üçün keçmişə nəzər salmaq azı iki ümumi səbəbdən irəli gəlir: ya insan yaşlaşıր və ya başqa səbəb üzündən inkişafdan getdikcə daha çox ayrı düşür, nəzərdən keçirilən keçmiş həyat bu gün sönüməkdə olan və sönüməsi dərk edilən həyat üçün bir təsəlli rol oynayır. Ya da inikşafdan irəli gəlir, qarşidakı çətinlikləri dəf etmək və daha irəli getmək məqsədinə xidmət etməlidir.

Xalq isə qocalmir. O, daim inkişaf edən, müdrik-ləşən bir gəncdir. Onun üçün keçmişdə gələcəyin təməl daşı və indi də sabahkı inkişafın imkanları vardır. Bax bu cəhətdən də xalqın keçmiş və bugünkü həyatını yalnız tənqid etmək ən azı inkişafımıza münasibətdə yanlış mövqə tutmaq deməkdir. Pis, yararsız cəhətlə bərabər yaxşını da, müsbət meyilleri də gö-

rən və nəzərə alan, geriliyin aradan qaldırılmasına şərait yaradan tənqidin yaşamağa, fəaliyyət göstərməyə haqqı vardır.

* * *

Biz keçmişimizə hörmətlə və obyektiv yanaşmalıyıq. Həm də belə yanaşmaqdə məqsəd keçmişə oldugu kimi qaytarmaq və təkrar yaşatmaq deyil.

Tarixi keçmişin əksər hallarda təkcə şirin deyil, həm də çox acı və iibrətamız dərsi olur. Biziim bütün tarixi keçmişimiz, onun ayrı-ayrı böyük və ya kiçik tarixi mərhələləri də elə bu cəhətdən diqqəti cəlb etməlidir. Biz keçmişimizə, onun çatışmamazlıqlarına və ziddiyətlərinə obyektiv yanaşmalıyıq ki, indiki vəziyyətə nə vaxtdan və nə səbəbə görə düşdüyümüzü, hara gəlib çıxdığımızı və nəyə nail olduğumuzu düzgün başa düşək və qiymətləndirək, gələcəyimizi düzgün dərk edək. Nəhayət biz tarixi keçmişimizə obyektiv yanaşmalıyıq ki, oradakı tənqid etdiyimiz cəhətlərlə bərabər nailiyyətləri, yaxşı cəhətləri də görək, müdafiə edək və yaşadaq.

* * *

Əgər xoşbəxtlik bəxş edə biləcək bir sabahın təmənnasına düşmüsənsə, onu axtarırsansa birinci növbədə öz keçmişinə, öz xalqının keçmişinə bax, ona hörmət, ümid və təmənna ilə yanaş. Unutma ki, aqillər «ot öz kökü üstündə bitər» demişlər. Sən də nə qədər göylərə ucalsan və ya ucalmaq təmənnasına düşsən də belə ayaqlarına dayaq yalnız öz xalqının keçmişində və bu günü həyatında tapılacaqdır. Bu şərtlə ki, hər bir köhnə, vaxtı keçmiş, yararsız hesab etdiyin cəhətə əvvəlcə nə isə yaxşı, iibrətamız bir şey

tapmaq təmənnası ilə baxasan. Bir sözlə keçmiş unutma-arabir xatırla-özünü və başqalarını dərk etmək və yolunu düzgün müəyyənləşdirmək üçün.

* * *

Hər bir nəsil birinci növbədə öz zəmanəsinin övladıdır. Yaşadığı zəmanənin tələblərini və imkanlarını nəzərə alaraq özündən sonra nə isə yadda qalan, insanların sabahı üçün yararlı olan bir şey qoyub getmək istəyilə çalışır.

Sən keçmiş nəslin bu istəyinə hörmətlə yanaş. Əgər atanın tikdiyi ucuq daxmanı daha yaxşısını tikib səxavətlə ona verməmiş söksən o, üzdə olmasa da qəlbində sənə nifrət edər, əgər tikəndən sonra söksən onun varlığında sevinclə təəssüf bir-birinə qarışar, əgər yaxşısını tikəndən sonra atanın ucuq daxmasını da «atamdan yadigardır» deyərək qayğı ilə saxlasan qəbri də sənə minnətdar olar.

* * *

Unutmaq olmaz ki, xoşbəxt həyata nail olmaq arzusu ilə biz bir qayda olaraq ictimai münasibətlərdə, xüsusilə istehsal münasibətlərində dəyişikliklər aparmalı oluruq. Bütövlükdə istehsal və insanlar özləri isə həyatın müqəddəm şərtləri kimi qalırlar. Həmin istehsalı, mövcud maddi və mənəvi varidatı əvvəlki nəsil həm özü, həm də ardınca gələn nəsillər üçün yaratmışdır. Əvvəlki nəsillərin yaratdıqlarına hörmətlə yanaşmaq, yararlı nə varsa hamisini mühafizə etmək gənc nəslin varislik prinsipini qoruyub saxlamaq borcundan irəli gələn zərurətdir.

* * *

Hər bir insan bir fərd olmaq etibarilə dünyaya bir

dəfə gəlir. Onun həyatı yalnız özünə məxsusdur, əvəzi yoxdur, vahiddir, təkrar olunmazdır.

Burada demək olar ki, insanlar da Allahın özü kimi vahiddir və əvəzedilməzdir. Onun öz həyat və fəaliyyətini başqalarına zərər gətirmədən özü istədiyi kimi qurmağa haqqı vardır.

* * *

Hər bir insanın bu dünyaya nə dərəcədə rahat gəlməsi ata və anasının sağlamlığından və bundan asılı olaraq özünün sağlamlığından asılıdırsa, ömrün sonunda dünyadan nə dərəcədə rahat köçməsi dünyadan öz haqqını nə dərəcədə almasından asılıdır. Dünyadan öz haqqını özü düşündüyü kimi almamış və dünyyanın haqqını ona qaytarmadığını dərk etmiş insanların nə rahat yaşaması, nə də rahat ölməsi haqqında düşünmək sadəlövhəlik olardı.

* * *

Hər kəsin əməlleri onun özünə məxsusdur və əməlleri üçün özü cavabdehdir. Böyüklərin günahını kiçiklərdən sorğu-sual etmək ədalətsizlikdir. Oğul atanın günahları üçün cavabdeh deyil.

* * *

Övlad valideyinin günahları üçün məsuliyyət daşıdır. Gələcək nəsillər keçmiş nəsillərin əməlleri, günahları üçün cavabdeh deyil.

* * *

Atanın oğula yalvarması qəbahətdir. Xidmətçinin sahibkara əl qaldırması yol verilməzdir.

* * *

İnsan yalnız özünü xeyirxah işlərə həsr etməklə əbədi yaşamaq haqqı qazana bilər.

* * *

Hər bir şəxs, xüsusilə də ata və ana, hər bir nəsil özündən miras qalanları, özünün yaxşı bildiyi əməllərini övladlarının qoruyub saxlanması və yaşatmasını arzulayır. Əmir Teymuru - o taxt - tac nəhəngini, dünyanın ən böyük fatehlərindən birini xatırlayırsınız mı? Ömrünün son çağlarında Əmir Teymur Allah-təalanın dərgahına üz tutaraq övladlarının səltənət taxtında əyleşmələrini, məmləkəti idarə etmələrini arzulayır. Yəni öz əməllərinin yaşamاسını, nailiyyətlərinin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsini arzulayır. Yaşlı nəslin demək olar ki, hamısı ömrünün son günlərini bu amalla yaşıyır.

Yaşlı nəslin bu amalı gənc nəslin, gələcək nəsillərin mənalı yaşamaq arzusu ilə, mən deyərdim ki, hətta möcüzələr yaratmaq arzusu ilə üst-üstə düşür. Gənc nəslin, gələcək nəsillərin bu həqiqəti həyat qanunu kimi dərk etməsi və onlara əməl etməsi həm bizim, həm də onların özlərinin borcudur. Bu həqiqəti həm də ona görə təkrar xatırlatmaq istəyirəm ki, cəmiyyətə, mədəniyyətə, əməyə, ailə və milli əxlaqi keyfiyyətlərimizə münasibət baxımından indiki nəslin əvvəlki nəsillərin ırsindən obyektiv və subyektiv səbəblərə görə ayrı düşməsi meyli özünü göstərməkdədir. Dünya şöhrətli rus klassik yazılıçısı L.N.Tolstoy vaxtı ilə gələcəyi qorxulu olan bu meyli nəzərdə tutaraq xatırladırdı: «Gənclərin tez – tez belə dediyini eşidirsən: Mən özgə ağlı ilə yaşamaq istəmirəm. Özüm fikirləşib tapmalıyam». Görkəmli yazılıçı belələrinə xitabən deyirdi: «Sənə nə üçün məlum olan haqqında fikirləşmək, baş sindirmaq lazımdır, mövcud olanları götür və irəli get. Ümumbəşəri tərəqqinin əsas qüvvəsi də bundadır».

Əvvəlki nəsillərin ırsını öyrən, saf – çürük et, mənafeyinə, amalına uyğun göləni götür və irəli get. Bütün nəsillərin əvvəlki nəslə münasibəti belə olmuşdu və belə də olacaqdır. Bəşəriyyətin irəliyə doğru inkişafının mənbəyi də, gücü də bundadır.

* * *

İnsanların ictimai və fərdi funksiyalarını necə icra etməsinə qiymət verəkən belə bir cəhət mütləq nəzərə alınmalıdır: tarixdə ümumiyyətlə əvəz cdilməyən insan olmamışdır. Hər dövrün özünə məxsus, yaşıdığı dövrdə öz ictimai və fərdi funksiyalarını icra etmək məharəti baxımından isə əvəz edilməz insanlar olmuşdur, indi də var və gələcəkdə də olacaqdır. Bu həqiqəti vaxtı-vaxtında kifayət qədər dərk etməmək uzun illər və bizim dövrümüzdə də kadr siyasətində yol verilən səhvlərin təkzib olunmaz səbəblərindən biridir.

* * *

Yaşadığı ictimai mühitdə öz əməllərilə qazandığı həqiqi nüfuz insanın öz əməyilə özü üçün yaratdığı ən böyük varidat, ölçüsü və çəkisi naməlum sərvətdir.

* * *

İnsanın sahib olacağı vəzifədə hansı mövqedə duracağını bilmək üçün onun yeniyetmə və gənclik çağlarındakı arzularını yada salmaq lazımdır. Həmin adamın yaşlı vaxtdakı əməlləri gənclik çağlarındakı arzularının az-çox ifadəsidir.

* * *

Cox da ürəyincə olmayan bir şeyi sənə həmişə ağıllı hesab etdiyin şəxs təklif edirsə onu qəbul etməyin üstündə fikirləşməyə dəyər.

* * *

Əgər vəzifəcə səndən böyük şəxs sənin vəzifəni adı səs tonu ilə xatırladır və yerinə yetirilməsini xahiş edirse bu onun nəzakətindən irəli gəlir. Sən bu xahişi əmr kimi qəbul etməlisən. Əks tədqirdə ikiqat cəza ala bilərsən.

* * *

Kifayət qədər zəkaya malik olub, öz qüvvəsinə və qabiliyyətinə inananların böyük şəhərlərdə böyüklərin arxasında vəzifə təmənnası ilə sürünməsindənsə, kiçik şəhərlərdə böyüklük iddiasına düşməsi əksər hallarda daha faydalıdır.

* * *

Sadəlik insan gözəlliyinin və müdrikliyinin ən böyük ifadəsidir. Ancaq sən sadə olmağa çox da meyl edib, onunla təskinlik tapmağa çalışma.

Unutma ki, sadəlik gözəllikdir, həddən artıq sadəlik çirkinlik. İnsanın həddən artıq sadəliyi onu sadəlövhə çevirir, hörmətdən salır və hətta alçaldır.

* * *

Yalnız itirdiklərini xatırlayıb kədərlənmə, axı həyatında sevincli anlar da az olmamışdır. Yادında saxla: İnsan öz itkilərinə, uğursuzluqlarına necə acı'yırsa, eləcə də öz kiçik və ya böyük nailiyyətlərilə sevinməyi bacarmalıdır.

* * *

Mənim ömrümün əsas faciəsi ondadır ki, o bir qayda olaraq narahatlıq və kədər yükünü öz üzərində məharətlə daşımış, sevinməyi və fəxr etməyi bacarmamışdır.

* * *

Öz taleyindən tez-tez şikayət etmə, bu yaxşı vər-
diş deyil. Öz taleyindən şikayətlənmək asan, lakin in-
sanı acizliyə doğru aparan və hörmətdən salan məna-
sız işdir.

* * *

Müalicə və ya istirahətə kiminsə evinə qonaq ki-
mi gəlmək çox az hallarda istənilən müsbət nəticəni
verə bilər.

* * *

Maddi kasıblığın insana öyrətdikləri əksər hallar-
da varlılığın öyrətdiklərindən qat-qat çox olur.

* * *

Zəhmət, əzab və ehtiyac yükünü öz ciyinində daşı-
mamış insan kamil ola bilməz.

* * *

Maddi kasıblığına görə əzab çəkmə, varlılığına
görə öyünmə. İnsanın malik olduqlarına görə yox, ya-
ratdıqlarına görə sevinməyə və hətta öyünməyə haqqı
vardır.

* * *

Birisinə etdiyin yaxşılıq lazımı bəhrə verməyib,
tez unudulubsa dərhal peşman olma. Başqa birisinə
etdiyin yaxşılıqdan peşmançılıq çəkməzsən bu şərtlə
ki, bu yaxşılığın zəruriliyini ehtiyacı olan şəxs də ba-
şa düşsün və bu barədə özü səndən xahiş etsin.

* * *

Yetim böyümüş bir kimsədə aqla gəlməz yaxşı və
ya pis bir cəhət görsən təəccüb etmə. Yetimlik insanı

sözün həqiqi mənasında ya ən yüksək səviyyəyədək insanlışdırır, ya da əksər hallarda insanlığın özünə qarşı qatı nifrət hissi tərbiyə edir.

* * *

Özünü güclü biliib hamiya qarşında baş əydirmək fikrinə düşmə. Heç kəsə təkəbbürlə boyun əyməmək hissi ilə yaşamaq hamiya boyun əymək üçün zəmin hazırlamaqdır.

* * *

Kasıblıq azadlıqdır. (Qorxudan, sevinməkdən, ita-ətdən, yaltaqlıqdan). Həddən artıq varlılıq şikəstlidir, xəstəlikdir, bədbəxtlikdir, məhrumiyyətdir.

* * *

Bir kasıbin əmək haqqını ədalətsiz sahibkardan alıb özünə qaytardım. Kasıb qarşımıda təzim edərək: allah səni pasibanında saxlaşın və ən böyük arzularına çatdırırsın - dedi. Mən üzümü allahın dərgahına tutub mənə haqqın, ədalətin müdafiəcisi hüququnu ver-de-dim.

* * *

Ayrı-ayrı fəndlərin də, nəsillərin də, sənin və mənim də, sizin və bizim də insanlığı dərk etməyinin yolu özünü dərk etməkdən başlanır. Sən kimsən, dün-yaya borcun nədir, nə üçün dünyaya gəlmisən, ən böyük amalın nədir? Bu sualların özümüzə aid edilməsindən və ona verdiyimiz cavablardan başlanır mənim, sənin, sizin və bizim dünyani dərk etməyimiz və ona münasibətimiz.

* * *

Çalış özünü dərk et və öz nüfuzunu özünün qarşında qoru. Unutma ki, insanın öz qarşısında nüfuzunu itirməsi əksər hallarda onun özü üçün kütlə qarşısında nüfuzunu itirməsindən daha qorxuludur. İnsanın özünü, öz mənliyini dərk etməsi və ona münasibətinin müsbət mənada dəyişməsi onun həyatında daha əsaslı dönüş yarada bilər.

* * *

İnsanın onu əhatə edən insanlara hörməti özünə hörmətdən başlanır. Özünə hörmət qoy ki, başqaları da sənə hörmətlə yanaşın. Lakin özünə hörmətin də müəyyən həddi var. Özünə hörmət özünə aşiqliyə getirib çıxarmamalıdır. Belə halda insan qocalmış fahişə qadının gözəl bakırə qız donuna girməsinə bənzəməklə gülünc vəziyyətə düşür.

Unutma: özünə hörmət birinci növbədə etrafdaçılar qarşısında öz məsuliyyətini dərk etməkdir.

* * *

Yadında saxla, aşağıdakılara onların sənə münasibətindən asılı olmayaraq təmənnasız hörmətlə yanaşmaq sənin insanlıq borcundur: Allaha, yaşıdığın ölkənin qanunlarına, valideyinlərinə, xalqın inandığı dinə, müəllimə, övladlarına, bacı-qardaşına, iştirakçısı olduğun məclis üzvlərinə, müsahibinə.

* * *

Öz günahına və ya qəbahətinə görə allahdan əvvəl onun bəndələrindən qorx. Unutma ki, bəndələrin səni günahkar hesab etməsi və ya günahını bağışlaması allahın səni günahkar hesab etməsi və ya günahlarından keçməsinin başlangıcıdır.

* * *

İnsan ömrünün mənəvi bəzəyi və gözəlliyi halal zəhmətdən, öz nəslindən və ətraf mühitdən gəlir. Ey arif insan, əgər yaratığın gülüstanın ətrafi toz-torpaqdırsa, onun könül oxşayacağına şübhə ilə bax.

* * *

Allah və tale hər kəsin nə etməli olduğunu hamidən yaxşı bılır.

* * *

Tale xəbardarlıq etmədən, məlumat vermədən və hesablaşmadan insani öz arxasında sürükleyir.

* * *

Taleyimə, qismətimə bax. Mənə nifrət edən bir şəxslə birləşmək üçün allaha nə qədər yalvarmışam.

* * *

Taleyə çox da ümid bəsləmə. Onun kimə dost və ya düşmən olduğunu heç bir bəndə bilmir. Həmişə üzünə güldüyü adamları qəflətən üzü üstə yerə yıxıb hönkürtü ilə ağlatdığını azmi görmüşük.

* * *

Dostum, tale amansızdı
Gah yazıqdı, gah qansızdı
Könlüm ona gümansızdı
Gəlin məni qınamayın.

* * *

«Tale sənin köməkçin, özün haqqı yol açan ol»-deyiblər. Taleyə ümid bağlamaq fədakar, məqsədyönlü əməklə birləşdikdə insana xoşbəxtlik verə bilər.

* * *

Tale, sən birinə gözəl səs, birinə sədaqətli ömür yoldaşı və övlad, birinə gözəllik, birinə qüvvət, birinə var-dövlət, birinə hakimiyyət verməklə xoşbəxt etmişsin. Mən səndən öz xoşbəxtliyimi ecazkar əməyimlə zorla alacağam.

* * *

Tale səni qarşısında aciz qaldığın arzularla təkbətək qoymasın. Arzunun ürəyinə yük olmasından uzaq ol. Arzuların ağlından, kamalından, gücündən, cəsarətindən, inamından yaransın.

* * *

Tələbat xüsusi və ictimai olmaqla ikili məna kəsb edən anlayışdır. Həm də onun ictimai mənası daha zəruri, obyektiv və genişdir. İnsan tələbatı hər kəsin öz işi olmaqla ayrılıqda inkişaf etdirildikdə cəmiyyətə hərc-mərclik, itki, ehtiyac və yoxsulluq gətirir. Dövlet insan tələbatının cəmiyyətin özündən yaranmasına və cəmiyyətin vasitəsilə inkişaf etdirilməsinə qayğı göstərməlidir. Yalnız cəmiyyətin maraqlarını nəzərə almaqla inkişaf etdirilən və insanlara xidmət edən tələbat ictimai xoşbəxtlik mənbəyinə çevrilə bilər.

* * *

Öz dövrünə görə kifayət qədər olan şəxsi mülkiyyət şəxsiyyətin mövcudluğu və yaşamasının müqəddəm şərtidir. Lakin şəxsi mülkiyyət sabit mülkiyyət deyil. Şəxsi əməklə yaradılan şəxsi mülkiyyət artaraq xüsusi mülkiyyətə çevrilməlidir. Çunkü «şəxsi əməyə əsaslanan xüsusi mülkiyyət öz sonrakı inkişafında

hökmən az-çox zəhmetkeşlərin mülkiyyətdən məhrum olması mənbəyinə çevrilir»

* * *

Heç kəs, hətta o, ən böyük dahi olsa belə özünün böyük və ya kiçik ictimai fəaliyyətinin bütün müsbət və mənfi nəticələrini öz vaxtında dərk edə bilməz. Hər kəs onun nisbətən ilkin, daha böyük bir və ya bir neçə nəticəsini görə bilər.

* * *

Ümumiyyətlə, varlanmaq hərisliyinin özündə bir mənəvi kasıblıq var, insanın böyüklüyünü, humanistliyini görməmək, başqalarına rəqib kimi baxmaq və onun sıradan çıxmasını istəmək *meyli var*.

* * *

Keçmiş tariximizi ləkələmək, gözdən salmaq eşqi həmin tarixə obyektiv, qərəzsiz, ədalətli qiymət vermək hissindən qat-qat üstün idi. 70 illik tariximiz ona rəhbərlik edənlər və bəhrəsini görənlər xəyanət etdiklərinə görə müdafiəsiz qalmışdı. Az qala hər kəs onun üzünə tüpürüb keçmək istəyirdi.

* * *

Terror və demokratiya bir-birinə zidd deyil. Terror ya hakim sinfin və hakim dövlətlərin özü üçün yaradığı demokratiyanın həddini aşmasının və anarxiyaya keçməsinin davamıdır, ya da məzлum sinfin hakimiyətə qarşı həddini aşmış narazılığının bir hissəsinin hakim sinfin özü üçün yaratdığı demokratiyanın həddini aşaraq anarxiyaya keçməsilə birləşməsinin ifadəsidir.

* * *

Həmişə və hər yerdə özünükündən əvvəl başqalarının haqqının verilməsini düşünənlər peyğəmbərdirlər. Peyğəmbərlik hər əsrin ictimai tələbatından, əhalinin mövcud vəziyyətə qarşı etiraz səsindən və amallarından yaranır. «Peyğəmbərlik dövrü qurtardı»-deyənlər dünyanın varlığını, ədalətsizliyin mövcudluğunu və insanların yaşamaq haqqını danırlar. Hər bir əsaslı tarixi dəyişikliklər dövründə peyğəmbərlər olmuşdur və yenə də olacaqdır. Lakin ya onun özünü göstərməsi üçün lazımi şərait yetişmədiyindən, ya da bizim peyğəmbərlər haqqında təsəvvürlerimiz yanlış olduğundan onlar ya nəzərə çarpır, ya da az çarpırlar.

* * *

Biz insanların hər birimizin iki dünyamız var. Birinciisi lap anadangəlmə bizi əhatə edən insanlara vermək üçündür. Biz uşaqlıqdan başlayaraq onu bizi əhatə edən insanlarla bölürük. İkinci dünyamız bizim özümüzə məxsusdur. Onu ya heç kimə vermirik, ya da zərurətdən yaranan təsadüfdən təsadüfə kiminləsə bölürük. Hər bir insanın bu ikinci dünyasının başqalarına daha geniş miqyasda verilməsi ümumbəşəri nailiyyət olacaqdır.

* * *

İnsan-biganəlik, etinasızlıq sənin əsil sifətin deyil. Sən onlardan qüvvət ala bilməzsən. Sənin qüvvətin məhəbbət və nifrətindədir. Bəzən bunun birinin xatırınə sən ölümün özünə də adı bir hal kimi baxırsan.

* * *

Doğulduğun və yaşıdığın torpağı doğma bilmək və sevmək sənin borcundur. Öz doğma torpağı qarşısında baş əyən insan heç kimə qarşı nankor ola bilməz.

* * *

Torpaq bütövlükdə cəmiyyətin və gələcək nəsil-lərin olduğuna görə ayrı-ayrı fəndlərə o yalnız müeyyən müddətə istifadə olunmaq üçün verilə biler. Yalnız istifadə edildiyi haldə torpaq insan üçün daha qiymətli və əhəmiyyətli olur. Torpağın insan üçün nə dərəcədə qiymətli olması təkcə onun üzərində yaşamaq şərti olmasından və münbitliyindən asılı deyil, həm də ona sərf edilmiş əməkdən, ona göstərilmiş qayğıdan asılıdır.

* * *

Ana dilini xalqının keçmişinə yadlaşmaqdan qoru. Onu xalqın zəkasının qaynar çeşməsindən gələn sözlərlə zənginləşdirməyə çalış.

* * *

Mərhəmətli olmaq insanlığın da, dövlətçiliyin də çox mühüm bir keyfiyyət göstəricisidir. Mərhəmətsizlikdən bütün insanlıq əziyyət çəkir. Mərhəmətsizlik dövlətin özüne də baha başa gelir. Lakin haqsız, lazımsız mərhəmətdən cəmiyyət, insanlar heç də ondan az əziyyət çekmirlər. Xüsusilə dövlət harada kim üçün mərhəmətli olduğunu və bu mərhəmetin cəmiyyətə nə verdiyini düşünməlidir. Əgər sənin birisinə qarşı etdiyin mərhəmətdən başqasına qarşı mərhəmətsizliyin yaranması ehtimalı az da olsa varsa bu mərhəməti bəlkə heç etməsən yaxşıdır. Mərhəmet mərhəmətsizlik mənbiinə çevrilirsə ona haqq qazandırmaq olmaz.

* * *

Etiqad, inam və iman insanlığın mühüm ölçülərindən biridir. Bunsuz insan cahilə çevrilir və caniyə çevriləcəyinə şübhə yeri yoxdur. Çalış etiqadın, inamın, imanın olsun. Allaha, vətənə, dövlətə, valideyininə inam, etiqad və iman gətir. Heç olmasa bunlardan biri yoxdursa sənin yolun insanlıqdan uzaqdır.

* * *

Əzmkarlıq olmayanda arzu insan üzərində daşınması çətin olan və onun simasını eybəcərləşdirən bir yüksək çevrilir. Arzunla əzmkarlığıni birləşdir. Onu tam həyata keçirə bilməsən ruhdan düşüb şikayət etmə. İnsan özünün bütün arzularına yalnız öz yuxusunda və ya xəyalında çata bilər. Arzun ömrünə daşınması çətin olan yük olmasın, hər yeni arzun əvvəl həyata keçmiş arzundan doğsun.

* * *

Əgər bir adam sənə vaxtı ilə pislik etdiyini dərk edib əzab çəkirsə, xüsusilə özü ölüm ayağındadırsa ona münasibətlərinizin yaxşı anlarından misal gətirib könlünü şad etsən sonralar öz varlığında bir rahatlıq taparsan.

* * *

Xəstə cəmiyyətin övladlarının əksəriyyəti sağlam ola bilməz.

* * *

Mən özümü tapmaq üçün özümə və özümdən çox başqasına baxıram.

* * *

Öz əməllorile unudulmazlıq qazanmaq böyüklərin, unutmamaq kiçiklərin borcudur.

* * *

İmkanın genişlənəndə, ixtiyar sahibi olanda birinci növbədə ata-anana, övladlarına, sənə vaxtında gücün çatmayan arzuna qovuşmaqda, bugünkü mövqeyə çatmaqda təmənnasız yardım göstərmmiş insana (insanlara), sonra bacı-qardaşlarına qayğı və ehtiram göstərmək borcundur.

* * *

Bizim allahın adı ilə bağladığımız taleyimizi biz insanlar özümüz yaradırıq-qorx insanların sənə bəxş edə biləcəyi bədbəxt, uğursuz taleyindən.

* * *

Ey allah bəndələri! Mən sizə demişəm və yenə deməyi özümə borc bilirəm. Allah dünyani yaradıb öz bəndələrinə verdi. Dünyanın sahibi Allah deyil bizik. Dünyanı allah yaratsa da onun nə qədər və necə yaşamaq taleyi insanların öz əlindədir. Allah yalnız dünyanın əvvəlinin və axırının sahibidir. Allahın sadiq bəndələri Allahdan deyil, özlərindən və başqa bəndələrdən ehtiyat etsin. Allah dünyani insanlara verdiyinə görə pisliyi və yaxşılığı da hər bir insanın özünün və ya başqalarının əməllərilə edir. Dünyanı yaşadıb zənginləşdirən insanlar özləri olduğu kimi, onu məhv olmaq həddinə gətirən də insanlar özləri olacaqlar.

* * *

İnsanlar öz-özünüüzə və başqalarına qarşı hərəkətlərinizi ölçüb-biçin, onun nəticəsinin başqalarının və hətta özünüzün faciəsilə qurtarmasına yol verməyin. Bilin faciə onda deyil ki, insan ziyanlı hərəkətlər edir,

faciə törədir. Faciə ondadır ki, faciə törədən onu ya dərk etmir, ya da dərk etmək istəmir. Siz, əməllərininizin nəticəsini dərk etməyə çalışın.

* * *

Əleyhdarlarının, düşmənlərinin imkanlarını layiqincə qiymətləndirməyi bacar. Əgər onlar səni tərifləyirlərsə, demək sən hardasa səhvə yol vermişən. Onlar səni məğlub etmək üçün iş görürlər.

* * *

Qiymətli əsər yazmaq üçün hazırlıqlı olmaq, dərin düşünməyi bacarmaq, dərin müşahidə qabiliyyətinə malik olmaq vacibdir, amma kifayət deyil, obyektivlik, qərəzsizlik, hər sözün qədrini bilmək, onu yerində və qənaətlə işlətmək ondan da vacibdir.

* * *

Dərin mənalı böyük əsəri yazmaq böyük çətinlik tələb etdiyi kimi, onu dərk etmək, öyrənmək üçün oxumaq da hiss olunacaq dərəcədə çətinliklə başa gəlir.

* * *

Pis, xoşagəlməz əməllərin sahibi olmaqdan qaç. Xoşagəlməz əməllərə görə hər şeydən əvvəl allahdan, özündən və övladlarından ya həya et, ya da qorx. Bil ki, xoşa gəlməz əməllər üçün hamidən qaçıb uzaqlaşmaq olar, amma nə allahdan, nə də özündən qaça bilməzsən. Allah həmişə səninlədir, hər şeyi görən və biləndir. Gec-tez layiq olduğun haqqı verəcək. Əməllərinin ən böyük hakimi özünün daxilindədir, özünsən. Gec-tez öz əməllərinə görə özün özünlə haqq-hesab çəkəcəksən.

* * *

Ömrün həp dövrü gözəldi, illəri boş keçirməyəndə.

* * *

Başqasının haqqına sahiblənmək günahsız insan öldürməkdən sonra ən böyük qəbahətdir.

* * *

Səbirlilik –özünü və hissələrini cilovlamaq və idarə etmək bacarığının ifadəsidir.

* * *

Öz qarşına böyük məqsəd qoyubsansa, ona bir-dən-birə çatacağını düşünmə desəm azdır, ağlına belə gətirmə. Yadındamı aqillər dama-dama göl olar deyiblər. Bil ki, bəşəri amallara, böyük məqsədlərə ancaq enişli-yoxuşlu yolu keçməklə nail olmaq olar. Böyüklüyə doğru gedən yol qısa və hamar deyil, uzun və enişli-yoxuşludur. Bu yolda əldə etdiyin hər bir kiçik və ya böyük naiiiyyəti böyük amalının həmişə lazımlı olacaq bir parçası hesab et və ona qane ol.

* * *

Keçmişin həsrətilə yaşamaq-yaşadığı həyatda artıq insana çevrilmək deməkdir.

* * *

Hər şeyi zaman həll edir, bu şərtlə ki, sən onun nəbzini tutub ağılla istədiyini almağa çalışasan.

* * *

İnsan öz həyatından hər hansı şikayətinin qarşısını yalnız öz ömrünün hər dövrünün tələb və imkanlarını vaxtında dərk edib onu faydalı işlərə həsr etməklə ala bilər.

* * *

Malik olduğu var-dövlət insanın öz qabiliyyətinin imkan verdiyi həddi aşanda o, bütün istək və düşün-cələrilə insanlığa xas keyfiyyətlərdən uzaqlaşır.

* * *

İntizam hər bir xalqın və başqa subyektlərin (fərdin, insanın, müəssisənin) özü özünü yaşatmaq qabiliyyətinə malik olması deməkdir.

* * *

Bizim hər birimiz insanlıq. Hər birimizin insanlığa xas olan bütün keyfiyyətləri (yaxşı və ya pis) daşımaq imkanımız var. Ətrafımıza və özümüzə ziyan vermə-yən bütün keyfiyyətləri özümüzdə daşımaq isə borcu-muzdur.

* * *

«Ölümü hiss etmək olar, görmək olmaz»-demiş-lər. Ölümünü hiss edirsenə yaxınların və dostların qarşısında, insanlıq qarşısında öz borcların haqqında düşün.

* * *

Dünyaya sahib olmaq fikrinə düşmə. Dünyanın dünyadan başqa sahibi yoxdur- demişlər. Hər kəs öz dünyasının sahibi olmaqla, yalnız bunun vasitəsilə və bunun imkan verdiyi dərəcədə dünyaya sahib ola bilər. Sən özün öz dünyana sahib olmağa çalış.

* * *

İnsan öz amal və əqidəsinə nə dərəcədə sadıqdır-sə, öz həyatını həmin amala nə dərəcədə həsr etmiş-sə və gələcək həyatının mənasını həmin amalda nə dərəcədə görürse o, öz əlehədarlarına və düşmənləri-

nə də o dərəcədə amansız ola bilər. Əgər insan öz varlığını, həyatını öz amal və əqidəsi üçün heç bir məhdudiyyət qoymadan xərcləyirsə, öz yolu qarşısında duranlara qarşı da o dərəcədə rəhmsiz olur. Öz təbiətinə görə humanist ola – ola yoluna çıxanlara qarşı gözlənilməz qəddarlıq edənlərin hərəkətinin səbəbini də bunda axtarmaq lazımdır. Bir amala çatmaq üçün öz həyatını məmnuniyyətlə qurban verənlər, onu başqasından alıb məmnuniyyətlə məhv etsələr buna təəccüb etmə.

* * *

Həddən artıq özünə güvənən, egoist insanların təkbaşına öhdəsindən gələ bilmədiyi həyat sınaqlarına düşməsi vacibdir. Bu onların daxili aləminin təmizlənməsinə, öz səhvlərini görməsinə kömək edər, onların müsbət keyfiyyətlərinin ortaya çıxmasına səbəb olar.

* * *

Öz varlığını və şərəfini ləyaqətlə qorumaq üçün köksünü və zəkanı sıpər etməlisən.

* * *

Hər kəsin haqqını özünə vaxtında verməyin vacibliyini hər kəsin vaxtında başa düşməsi zəruridir.

* * *

Öz vaxtının qədrini bil və onunla könüllü hesablaş. Unutma: vaxt insanın elə bir rəqibidir ki, ona yalnız onunla hesablaşmaq və hər tələbini vaxtında yerinə yetirməklə qalıb gəlmək olar.

* * *

Kədər yükünü öz üzərinə həmişəlik götürmək fikrinə düşmə. O sənə yaxşı heç bir şey vəd etmir. Se-

vinməyin qədrini bil. Müvəffəqiyyət kimi görünən hər şeyə sevinib özünü ucuz salma.

* * *

Özündən yaşca və ya vəzifəcə böyük'lərlə zarafat etmə. Bu sənə yaxşı heç nə vəd etmir.

* * *

Qaçqınlıq bir tərəfdən yurd-yuvanın itirilməsinə görə faciədirse, digər tərəfdən də xalqın zəifliyini, iradəsizliyini özündə təcəssüm etdirən dəhsətdir.

* * *

Tale səni möhkəm sınağa çəkibsə, məhrumiyyət səni üzürsə şikayət etməzdən və mərhəmət diləməzdən əvvəl malik olduqlarına görə tanrıya şükr et. Bu hər şeydən əvvəl sənin özünün insani keyfiyyətlərini qoruyub saxlamaq üçün vacibdir.

* * *

Layiq olmadığı arzuların arxasında sürünen də insan eybəcərləşir.

* * *

Ürək açan əməl sahibi olanlara yaşamaq gözəl görünür.

* * *

İncə və qorxaq ürəkli insanlar öz qismətlərinə cətin nail olar - demişlər.

* * *

Qəlbi dar xəbisi məclisin başına keçirsən özünü hörmətdən salar, məclisdəkilərə hörmətsizlik edər-sən.

* * *

Hər biri bizim üçün ta əzəldən doğma və əziz olsa

da, qayınatadan ata, yeznədən oğul, qayından qardaş olmaz.

* * *

Hal-əhval tuta-tuta ayağının altını qazanı, öpüşə-öpüşə quyuya salsan heç nə itirməzsən.

* * *

Sənə zülm edənin zülmünü öz əli ilə özünə qaytarsan savab iş görər və ağılı xilaskar olarsan.

* * *

İnsanın törətdiyi bütün fəlakətlər, eybəcərliklər bu və ya digər formada onun ya qorxusundan, ya da dünyaya qarşı hərisliyindən irəli gəlir.

* * *

Varlı adamlar varlığını, kasıblar yoxsulu daha tez görürlər.

* * *

Varlı adamın nökəri ac olar, amma nə iti, nə də sədaqətli qonşusu ac olmaz.

* * *

İnsanlar və dövlətlər arasında qarşılıqlı ədalətli münasibətin əsası ondadır ki, hörmət bir həyat princi-pi olmaq etibarı ilə böyüklərdən kiçiklərə keçsin. Əgər sayca böyük xalq sayca kiçik xalqın dahisinə hörmət edərsə, onda kiçik xalqdan nəinki öz dəhilərinə, hətta istedadlarına da hörmət göstərilməsinə ümid bəsləyə bilər.

* * *

Əgər ixtiyarım olsa idi kiçiklərin böyüklərə birinci salam verməsi adətini qadağan edər, böyüklərdən isə bunun əksini tələb edərdim.

* * *

Böyük gələndə kiçiklərin ayağa durması yaxşı adətdir. Bunu hər yerdə-həm ailədə, həm də ictimai yerlərdə yaymaq faydalıdır.

* * *

İnsan öz düşməninə qalib gəlmək, bu və ya digər məqsədinə nail olmaq üçün yalnız öz gücünə, naqışlıyinə və hətta nifrətinə arxalanmamalıdır. Bunlar nə qədər böyük olsa belə qələbəni təmin edə bilməz. Qalib gəlmək üçün insanda az-çox və ya lazımlı olduğu qədər mərhəmət hissi olmalıdır. Bütün güclü sərkərdələr, dövlət xadimləri nə qədər amansız, hətta canı olsalar belə, mərhəmətli cəhətləri də az olmamışdır.

* * *

Düşmənini, rəqibini məğlub edibsənsə, onu təhqir edib alçaltmağa çalışma, əks təqdirdə bu sənin özünün alçaqlığını və qəddarlığını göstərə bilər. Ağilli qalib də, məğlub da öz qələbəsindən və ya məğlubiyyətindən dərs almalıdır.

* * *

İki düşmən nəslin bir-birini məhvindən qalan yadgarsınızsa siz düşmən olmayın, birləşib məhv olmuş nəsilləri dirçəldin və davam etdirin.

* * *

Öz amalı uğrunda səninlə mübarizələrdə, çəkişmələrdə məğlub olan rəqibinin sülh və dostluq təklifini qəbul edibsənsə, onunla sonrakı davranışında ehtiyatlı ol. Onun qəlbindəki kin və rəqiblik hissələri göznlənilmədən baş qaldırı və özünün pis nəticəsini verə bilər.

* * *

Bütün düşmənlərdən ən qorxulusu daxili düşmən,
ən dəhşətliyi düşmənə çevrilmiş qardaşdır.

* * *

İlahi, məni doğmalarımdan özün qoru, yadlardan
qorunmaq üçün mənə iradə, qüvvət, ağıl və cəsarət
ver.

* * *

Qonşunla mehriban yaşamaq isteyirsinə xain-
lıyini çəkmə, nə dileyə gəlsə varınsa ver, çox tez-tez
gedib narahat etmə. Unutma, hər kəsin öz evi var.

* * *

Özündən güclü əleyhdarlar (düşmənlər) arasına
düşmüssənsə əsas silahın tədbirkeşlilik və soyuqqan-
lılıq olsa vəziyyətdən çıxməq ehtimalın böyükdür.

* * *

Döğuldüğün torpaq sənin həqiqi vətənin, ilk beşiyin,
sənin əbədi rahat ola biləcəyin son mənzilindir.
Onu həqiqətən sevməsən gec-tez nadanlığını etiraf
edəcəksən. Gör necə gözəl demişlər: Vətəni anan sə-
ni sevdiyi kimi sev, onun keşiyini anan sənin keşiyini
çəkdiyi kimi çek.

* * *

Məndən soruştular: Səndə nifrət, yoxsa sevgi his-
si güclüdür? Dedim unutmazlıq.

* * *

İnsan başqasını bağışlamaqla özünü nifrət yükü-
nün dözülməz ağırlığından azad edir.

* * *

Sizi həqiqətən sevənlərə, mehriban münasibət

göstərənlərə biganə olmayın, üz çevirib
uyaqlaşmayın.

* * *

Özgə torpaqlarda yalnız qılınc güclü olduğu zaman qəhrəman ola bilərsən.

* * *

Başqasının xəyanətilə öz amallarından həmişəlik məhrum edilmək insanı sakit yaşamaqdan məhrum etməklə ya xeyirxahlığa, ya da cinayətə və hətta ucuz ölümə sövq edə bilər.

* * *

Özünün böyük arzularını itirmiş insanla münasibətdə ehtiyatlı ol. O ya qəlbi nazik və kövrək, ya da amansız ola bilər.

* * *

Sənətkar kimi qəhrəmanlar da həqiqi qiymətini yalnız öz xalqından ala bilər.

* * *

Vaxtında və aydın deyilmiş doğru söz kəsərlı və təsirli olur.

* * *

Mən həyatimdə heç nəyə baş əyməmişəm. Lakin kədərli göz, arzularla çırpınan narahat ürək, haqsızlığı hiss etmək, böyüklərə nicat üçün uzanan uşaq əli, böyüklərə hörmətdən irəli gələn mütilik məni həmişə aciz qoymuşdur.

* * *

Günahları səmimi etiraf etmək bağışlanmaq üçün əsas olsa da, onu təmin edə bilməz. İnsan öz günahla-

rını əməlləri ilə yuyub bağışlanmağa təminatala bilər.

* * *

Yersiz danışmaq kimi danışmağa ehtiyac olan hallarda susmaq da insanı hörmətdən salır və əksər vaxtlar daxili əzab mənbəyinə çevrilir.

* * *

Yersiz gülmək və yersiz kədərlənmək insanın zəif cəheti, bəzi hallarda qeyri-səmimiliyinin ifadəsidir. Burda belə deyirəm:

Gülməsin dodaqlar gülməsə ürək

Gülüşün də qədrin biləsən gərək.

* * *

Böyük müvəffəqiyyət qazanmaq istəyirsinə keçməli olduğun yolun çətinliyini yaxşı dərk etməyə və onu dəf etmək üçün imkan olduğuna özündə inam yaratmağa çalış.

* * *

Sən haqqın yolu ilə getməyə can atarkən onun enisiz və enişli-yoxuşlu olduğunu unutmamalısan.

* * *

Ölməzliyə-əbədiliyə can atmaq insanın təbiətin-dədir. Lakin unutmaq olmaz ki, insanı ölməzliyə doğru aparan yol hələ insan ayağı dəyməmiş sürüşkən qayalardan keçən çox ensiz çıçırdır. Onu keçmək hər kəsə müyəssər ola bilməz.

* * *

Özünü təsdiqləmiş kamalın və amalın olduğunu hiss edirsənsə öz nəslinə və insanlığa da minnətdarlıq et. Unutma ki, kamal nəsildən gəlir bəşəriyyətə, amal

insanlığın xilqətindədir.

* * *

Konüldən keçənin gözlərə və hərəkətlərə yazılıması hər kəsə müyəssər olsa da, könüldən keçəni gözdən anlamaq hər kəsə müyəssər deyildir.

* * *

Kədərli və ya sevincli anlarında sənə məlum olmayan kəskin hisslər keçirirsənse, bunu yalnız həmin anların əlaməti kimi qəbul etmə. Unutma ki, əksər hallarda yaxın vaxtlarda qarşılaşacağı ciddi hadisələrin təsirini insan özü bilmədən hiss edir.

* * *

Özü ilə arabir təkbətək qalması və özü ilə haqq-hesab çəkməsi hər bir insana daxili aləminin təmizlənməsi və əməllərinin saflaşması üçün vacibdir.

* * *

Əgər canında kifayət qədər sağlamlıq və iradə hiss edirsense öz keçmiş günahlarını yuya biləcəyinə heç vaxt inamını itirmə.

* * *

İnsanın üzü nə qədər gözəl olursa olsun, fərqı yoxdur, onun mənəviyyat kasıblığı və daxili eybəcərliyi bu gözəl sıfətin arxasından aydın görünür. Bir az diqqətli olmaqla oxumağı bacarmaq lazımdır.

* * *

İnsan ölümü həmişə bu və ya digər formada məyusluq doğurur. Düşmən bildiyin, nifret etdiyin insanın ölümündən duyduğu rahatlığın özündə də bir məyusluq vardır.

* * *

Mərhəmət insana halal zəhmətdən və öz nəslindən bir irs olaraq keçir. Heç bir zəhmətkeş insan mərhəmətsiz olmamışdır.

* * *

İnsan mərhəmətli olmalıdır. Xüsusilə başqalarından mərhəmət umanlar özlerinin mərhəmətli olmağa borcunu heç vaxt unutmamalıdır. Sənə qarşı mərhəmət sənin özünün mərhəmətli olmayından başlanır.

* * *

İnsana qarşı dillə, davranışla ifadə edilən mərhəmət (hörmət) urəkdə olan mərhəmətlə (hörmətlə) uyğun gəlməyə, hətta bir-birinin əksinə də ola bilər.

* * *

Əməl insanlığın ölçüsü, daxili aləmin güzgüsüdür.

* * *

Öz əməllerinin xeyirxahlığını tez-tez təkrar edənlərə çox da inanma. Xeyirxahlıq insanın dilində deyil, əməllerində ifadə olunur və tez gözə çarpır.

* * *

Böyük işlər görmək üçün sağlam bədən, bilik, arzu kifayət etmir. Ən başlıcası öz məqsədinə hissə-hissə nail olacağına inanmaq və həvəslə dönmədən işləməkdir.

* * *

İnsanların taleyinə çox amillər təsir göstərir. Buların içərisində ən əsası fasılısız və məqsədyönlü əməkdir. «Əmək insan taleyinin hemişə parlaq ulduzudur» - deyən kimse necə də haqlı imiş.

* * *

Əhəmiyyəti ictimaiyyəti qane etdiyi dərəcədə gözə çarpan və umumiyyətlə birinci növbədə ictimai xarakter daşıyan əməkdən hər hansı şəkildə boyun qaçırmاق insanın özünə qarşı, bunun vasitəsilə isə cəmiyyətə qarşı cinayətidir.

* * *

Hər kəsə zəhmət çəkməyi bacarmaq lazımdır. Lakin bu da kifayət deyil. Zəhmətin qədrini bilmək və onun nəticələrindən özü üçün düzgün istifadə etmək insan üçün bundan heç də az əhəmiyyət kəsb etmir. Odur ki, deyirəm: işləməyi, öz əməyini qiymətləndirməyi və onun nəticələrindən düzgün istifadə etməyi öyrən.

* * *

Vacibliyi dərk olunmuş, faydalı və ədalətli işlərə doğru yönəlmış əmək bütün ümumbəşəri həyatın əsas şərti olmaqla insanı dəyişir, inkişaf etdirir, zövqünü oxşayır və xeyirxah edir.

* * *

Burda deyərdim ki, əmək elə bir qüdrətli və əvəzsiz təriyə vasitəsidir ki, o uzun müddət davam etdikdə insanın varlığına girir və eybəcərləşmiş, kobudlaşmış sifətə xüsusi gözəllik bəxş edir.

* * *

Zehni əmək işçilərinin fiziki əməklə də məşqul olması və buna lazımı şərait yaradılması vacibdir. Fiziki əməklə də məşqul olmaq zehni əməyin müsbət nəticə verməsinin əsas şərtlərindən biridir. Həm iş, həm də yaşayış yerlərində elə şərait yaratmaq lazı-

dır ki, insanlar bu imkana malik olsunlar. Fiziki və zehni əməyin əlaqələndirilməsi insanı fiziki, yaxud da əqli çürümədən qoruyur və saflasdır.

* * *

İnsan öz fəaliyyətinin bütün sahələrində daxili aləmilə hesablaşmalıdır. Daxili aləmini hər insan özü, xarici aləmini başqaları daha yaxşı hiss edir və görür-lər. Daxili aləmin vasitəsilə xarici aləmini dəyişmək sənin özündən çox asılıdır.

* * *

Özünü xeyirxah işlərə həsr etmiş insan qocalanda simasına keçmiş əməllərinin işığı gelir.

* * *

Əgər gərəkli bir iş görmək istəyirsənsə əvvəlcə öz məqsədini aydın dərk etməyə çalış. Sonra həmin məqsədə çatmağın üsul və vasitələrini müəyyən et. İnsan fəaliyyətinin forma və üsulları qarşıya qoyduğu məqsədinin ifadəsidir.

* * *

Hər bir insana məqsədi onun öz həyatı verir. İnsan həmin məqsədi nə dərəcədə aydın dərk edir və nə dərəcədə düzgün fəaliyyət mexanizmi seçirsə, məqsəd də o dərəcədə real olur və yerinə yetirilmə imkanı yaranır.

* * *

Həyatda böyük nailiyyətlər qazanmaq istəyirsənsə yenilməz iradən, aydın məqsədin, dönməzlik və mübarizliyin olmalı, ya canını və zəkanı, ya da malını qurban verməlisən.

* * *

Yaşadığın dövrdən çox da şikayət etmə. Bil ki, bu dövr sənin ömrünün qismətidir. Bu dövrü sən özün seçməmisən ki, xoşuna gəlməsə qəbul etməyəsən. Onu tale sənin qismətinə verib. Çalış öz qismətindən küsmə, ondan arzu və əməllərinin təntənəsi üçün la-yiqincə istifadə et.

* * *

Riyakarlığın iki üzü var: biri başqalarını öz mənafeyi naminə aldatmaq, o biri gec – tez ifşa olunmaqdır.

* * *

Yaltaqlıq insanlığın elə faciəsidir ki, o öz mayasını həqiqətdən qorxmaqdan alır və insanı həqiqətdən uzaqlaşdırır.

* * *

Yalançılıq – gələcəyi ümumi ictimai bəlaya çevrilə bilən şəxsi bəladır. O, ayrı-ayrı şəxslərin (bəzən hətta dövlətin, ictimai təşkilatların) mənəvi bələsi, əqli əxlaqsızlığı, ləyaqətsizliyidir, insanı ləyaqətin məhv olmasını əks etdirmək – məğlubiyyətin ifadəsi olmaqla ətrafdakı insanların əməl və fəaliyyətinə mənfi təsir edir, onları çəş – baş salır və zəif iradəli insanları da yalançılığa alışdırır.

* * *

Xeyirxah, mübariz və ədalətpərəst insanların düşməni də, dostu da başının üstündə olur. Biri onu çətinliyə salır, qəzavü-qədərlərə sövq edir, o biri daim ona komək əlini uzadır və xilas edir.

* * *

Mülkiyyətçilikdə bəşəri ədalət prinsipi hər kəsin

öz zəhmətinin nəticəsinə sahib olmasına. Təbiətin yaratdığıları bütün sərvətlər, varidat eyni zamanda hamının və hər kəsin mülkiyyəti olmalıdır. Ondan gələcək nəsillərin mənafeyni də nəzərə almaqla istifadə olunmalıdır. Bunların ümumi sahibi və sərəncamçısı dövlətdir. Ayni-ayrı insanların mülkiyyətinə yalnız insanların əməyilə yaradılmış əmək vasitələri, maddi və mənəvi nemətlər verilə bilər.

* * *

Pisliyə yaxşılıqla cavab vermək insanlıq əlamətidir. Lakin o həmişə haqqın qələbəsinə gətirib çıxarmır. Onda pisliyə qarşı pislik yaxşılığı müdafiə etmək vasitəsinə çevirilir.

* * *

Başqaları sənin əməllərini dəstəkləyir və tərifləyirsə, sən özünü tərifləməkdən uzaq ol – minnətdarlığını bildirməklə kifayətlən.

* * *

İnsan öz günahlarını dərk və etiraf edir və əzab çəkirsə, sən onun günahlarını təkrar edib üzünə vurma – bu sənin kamil olmadığını göstərə bilər.

* * *

Sənin günahlarını başqaları bağışlayıbsa özündən soruş: özün özünü bağışlaysanmı? Əgər özünü bağışlamaq üçün özündə daxili qüvvə tapmırsansa – demək bağışlanmaq üçün yetişməmişsən.

* * *

İftira, yalan və başqa əyri yolla həqiqətə çatmaq olmaz, həqiqətən uzaqlaşmaq olar.

* * *

Böyük varidat sahibi olmağa tələsmə. Unutma – həddən artıq varlılıq bədbəxtlikdir, kasıbılıq şikəstlikdir, elə şikəstlikdir ki, o gözəl görünməkdən, gözəl geyinməkdən və varlılıq hissini öz üzərində daşımaqdan usanır.

* * *

Var – dövlət yükü ağırdır. Bu ağırlıq ən çox onun sahibinin ürəyinə düşür və onu taqətdən salır.

* * *

Hər kəsin öz ömür qisməti var. Bu qismətin ürəyincə olmayanı öz əlindədir. Nə vaxt istəson sahib dura bilərsən, ürəyincə olanı yerin naməlum tekindədir, tapmaq üçün fasiləsiz axtarış etmək, zəhmət çəkmək lazımdır.

* * *

Həyatı yalnız yaxşı geyinməkdən, yeyib - içməkdən və nəşələnməkdən ibarət hesab etmək təkcə özüne deyil, həm də ətrafdakılara ziyan verən sadəlövhükdür. Həyat sevincə kədərin vəhdətidir. Bunu bir-birindən ayrı, birtərəfli qəbul edənlər həyatın özünü insanın öz üzərində çəkdiyi yükə çevirirlər.

* * *

Heç kimin nailiyyətlərinə, var-dövlətinə qibtə etmə. Unutma ki, insanda qibtə edilməli cəhət onun nailiyyəti deyil, amalı, mübarizliyi və bu amal uğrunda öz mübarizliyini reallaşdırmaq qabiliyyətidir. Kimliyindən asılı olmayıaraq öz qarşısına ümumbəşəri amal qoyub dönmədən mübarizə aparan hər kəsə qibtə etmək, onun nailiyyətlərinə, qələbəsinə sevinmək,

məğlubiyyətinə təəssüflənmək və hətta onun özü ki-
mi kədərlənmək də olar.

* * *

Özünü dərk etmiş insan cəmiyyətdə öz yerini tap-
madığını başa düşdükdə hər şeydən çox narahat olur.

* * *

Yadda saxlayın ki, hər şeyin-yaxşılığın da, pisliyin
də, qəzəbliliyin də, tündxasiyyətliliyin də, xoşxasiy-
yətliliyin də, çoxbilmişliyin və nadanlığın da, həyalı-
lığın da, həyasızlığın da öz həddi var. Bu hədd hər
kəsin öz hərəkətlərinə verdiyi qiymətlə ətraf ictimai
mühitin bunlara münasibətinin uyğun gələn hədlərilə
müəyyən olunur. Bunlar öz həddini aşanda onun
mənfi nəticələri birinci növbədə həmin insanın özünə
qarşı yönəlir.

* * *

Əksər hallarda doğruçu, həyalı olmağın əzabı, na-
mussuzluğun və həyasızlığın əzabından qat-qat artıq
olur.

* * *

Kəskin, böyük və ədalətli nifrət hissi yalnız bir
müddət insana yeni qüvvət, cəsarət verir və onu ak-
tivləşdirən hərəkətverici qüvvəyə çevirilir. Uzun
müddət orqanizmdə qalmaqla o, insanın varlığında sa-
ğalmaz yaraya çevirilir və həmin varlığın özünü zə-
hərləyərək fiziki və mənəvi cəhətdən məhv edir.
Odur ki, sənə deyirəm: böyük nifrəti həmişəlik qəlbini
nə yük etmə. Bu nifrətin özündə sənin özünə qarşı
yonəlmiş əlamətlər ləp əvvəldən vardır. O səni səhv-
lərə yol verməyə, ədalətsiz qərarlar qəbul etməyə,

başqalarına qarşı yanlış hərəkətlərə sövq etməklə günahsız səni ən qatı cinayətkara çevirə bilər.

* * *

Buna ehtiyac olan hallarda sən həm özünün, həm də başqalarının günahını bağışlamırsansa səni öz vicdanının verdiyi daxili əzab gözləyir və özün-özünü xilas etməlisən. Bu əzabdan xilas olmağın başqa yolu yoxdur. Başqasının günahını bağışlamaqla həm özünü, həm də başqasını əzabdan xilas edərsən'.

* * *

Yaxşı vərdişlərə alışmaq pis vərdişlərə alışmaqdan qat-qat çətindir. Birincini qorumaq, yaşatmaq və genişləndirmək, ikinciyyə qarşı mübarizə aparmaq lazımdır. Birincisi böyük zəhmət, iradə, ikincisi iradəsizlik və həyasızlıq tələb edir

* * *

İfritəlik insana yaraşmayan ən pis sıfətdır.

* * *

Sərvət düşgünü insanlığa sədaqətlə xidmət edə bilməz.

* * *

Əgər tale sənə böyük var-dövlət bəxş edərsə onun sədaqətli keşikçisi olan xidmətçilərinin qədrini bil. Unutma: xidmətçinin qəlbini hakim olmaq sahibkar xoşbəxtliyinin böyük bir əlamətidir. Səndən hörmət görmüş xidmətçidən sənə övlad olmaz, amma övlad sədaqəti olar.

* * *

Yemək-içmək və geyinmək qayğılarını özünüzə yük etməyin. Vaxtı geləndə nə tapsanız ona sahib olun. Bu sağlamlığı qorumaq üçün vacibdir.

* * *

Hər şey üçün and içmək yaxşı vərdiş deyil. Danış-dıqlarına inanılması üçün vədlərinə əməl etmək and içməkdən yaxşıdır.

* * *

Həddən artıq ehtiyatlılıq qorxaqlıq əlamətidir və müvəffəqiyyətə mane olur.

* * *

Yaltaqlıq kimi yalançılıq da insanlığa yaraşmayan sifətdir. İnsan bunlara vərdiş etməməlidir. Lakin yalançılıq (yalana həqiqət, həqiqətə yalan donu geydirmək) son nəticədə tərəflərdən heç birinə ədalətsiz ziyan vermirə və əksinə ədaləti üzə çıxarmağa xidmət edirsə buna yol vermək olar.

* * *

Vicdanı və əməlləri çirkənləmiş adam başqalarınında bura cəlb etməyi özünü temizliyə çıxarmaq vasitəsinə çevirməyə cəhd etməklə məsuliyyətdən xilas ola bilməz. Təmizliyə çıxməğın yolu vicdanı təmiz əməllərlə yumaqdır.

* * *

Təkzib olunmaz həqiqətə yalan, ağı yalana həqiqət donu geydiriləndə vicdanlı insan üçün dözülməz olur.

* * *

Mənafelər girdabında baş sindirarkən öz mənafeyini unutsan gec – tez peşman olacaqsan.

* * *

İnsanın özünü axtarması və tapması zamanı keçirdiyi hallar başqalarında təəccüb, özündə dirçəliş ruhu oyadır.

* * *

Qan tökməklə bağlı heç bir sırr əbədi gizli qalmır.

* * *

Əgər arada günahsız ölüm yoxdursa hər iki tərəfin etiraf etdiyi və düzəltməyə cəhd göstərdiyi ən böyük günahları belə bağışlamaq olar.

* * *

Hər kəs birinci növbədə öz viedanı və özündən sonra gələn nəsil qarşısında cavabdehdir. Bu cavabdehliyin ən böyüyü onun ovladları qarşısında öz əməllərinin nəticələri üçün daşıdığı məsuliyyətdir.

* * *

İnsanın əməlləri sadalanarkən onun pis cəhətlərlə bərabər yaxşısını da mütləq, əvvəlcə, həm də daha aydın deyin – heç bir insan, hətta Allahın özü belə tərifdən qaçmamışdır (Şükür və tərif olsun Allaha – aləmlərin yaradıcısına).

* * *

Başqalarını aldadanlar birinci növbədə özlərini aldatmış olurlar.

* * *

Başa düşərəkdən haqqə yalan donu geydirmək haqsızlıq etməkdən qat – qat pisdir.

* * *

Başqalarını cahil hesab etmək özünün cahil olmanın üçün osasdır. Bilmədiyin şeylər haqqında mübahisə etmək də cahillik əlamətidir.

* * *

İnsanı tanımaq istəyirsənse onun elminə və əxlaqına fikir ver. İnsan elmi, əməli və əxlaqi ilə tanınır.

* * *

Günahları etiraf etməyə görə bağışlananlar ömrü boyu günah işlədib ölüm ayağında tövbə edənlərin bağışlanması kimi ədalətsiz bir işdir və nəticəsi mütləq yeni ədalətsizliklə başa çatacaq.

* * *

Həyat nemətlərini öz halal zəhmətilə qazanan namuslu adamlara dəyən hər hansı ləkə tez gözə çarpar. Bunu yaddan çıxarma.

* * *

Elədiyin və etməli olduğun yaxşılığın birincisi valideyinlərinə düşür. Bunu unutma.

* * *

Aranızda səmimiyyət olan vaxtlarda birisinə etmiş olduğun yaxşılığı buna zəruri ehtiyac yaranmadığı hallarda heç vaxt üzə vurma. Zərurət olan hallarda isə bunu təəssüf hissilə bildir.

* * *

Sənə xəyanət edəni cismən məhv etməyə çalışma. Ona sənə xəyanət etdiyini bildir, öyünd - nəsihət ver və uzaqlaş.

* * *

Həmişə yaxşılıqlarına qarşı yaxşılıq göstərilməsi ümidində olma. Yaxşılığa qarşı yaxşılıq həmişə baş vermir. Əgər etdiyin yaxşılığa qarşı eksər hallarda pislik nəsibin olursa, səbəbini birinci özündən soruş. Unutma ki, yaxşılıq başqalarından, pislik özündən gəlir-demişlər.

* * *

Dostluq və mehriban münasibət olan dövrdə başıslanmış bir şeyi münasibət korlandığı təqdirdə geri almaq, başa qaxmaq, başqalarının yanında geniş aşkarlamaq insan üçün müsbət xasiyyət deyil.

* * *

Birisinin eybini, çatışmaz cəhətini özünə çatdırıb islah etmək istəyirsənsə onu ucadan deyib başqalarına da bildirmə – ikiqat günahdır.

* * *

Başqasının əzabı üzərində tapılmış sevinc kimi, bədbəxtlik üzərində qurulmuş xoşbəxtlik də gec – tez bədbəxtliyə çeviriləcəkdir. Səni bilmirəm, mən heç vaxt başqasının ülvi məhəbətlə sevdiyi bir qızla ailə qurmazdım. Çalışardım ki, tərəflərə bu yolda komək göstərilsin.

* * *

İnsan yer üzünün əşrəfidir, hər şey onun sağlam yaşamasına xidmət üçündür. Onun həyatını qoruyub saxlamaq obyektiv zərurətə çevrildiyi müstəsna hallarda o, adı hallarda haram hesab edilməklə istifadəsi təbiətən qadağan olunan həyat nemətlərindən istifadə edə bilər. Belə halda həmin haram şey ölüm təhlükəsi qarşısında qalan həyatı mühafizə etmək vasitəsinə çevrilir və halal olur.

* * *

Təbiət bütün gözəlliklərin həmişə cavan anası və daimi tacıdır.

* * *

Öz qohumlarını və dostlarını onların arasında əda-

vət və kin-küdürət düşməsindən qorumağa çalış. Bu sahədə öz payını ver.

* * *

Əleyhdarların və ya düşmənlərin güclü və əlbirdirlərsə onların arasında nifaq salmağa çalış – bu onlara qalib gəlməyin əsas vastəsi ola bilər.

* * *

Qardaşın dəhşətli düşmən olması tarixdə dəfələrlə təkrar olunmuş, lakin həmişə sonu peşmançılıqla qurtarmış təkzib olunmaz həqiqətdir. (Heç olmasa Qabilin Habili oldürməsindən çəkdiyi peşmançılığı yada sal).

* * *

İlk dəfə keçdiyin yola, girib – çıxdığın hər evə diqqətlə bax - unutma ki, bu yerlərə güzarın bir də düşə bilər.

* * *

Varlığı zəhmətlə yoğrulmuş insanlara günəşin ışığı soyuqlamış bədənə məlhəm kimi görünər.

* * *

Yalanı həqiqət sanan və hər şeydən şübhələnən insanlar arasında baş çıxarmaq istəyən doğruçul insan yalnız həqiqəti soyləməlidir.

* * *

Öz qədrini bilməyən və özünə hörmət qoymayan insandan başqlarına qarşı bunları gözləmə.

* * *

Hər şeyə qadir Allaha öz yaratdıqlarına görə ibadətə – şükür və tərifə ehtiyac olduğu kimi, onun bəndələrinin də öz xidmətlərinə görə layiqli qiymətə və

terifə ehtiyacı var. Unutma: hər kəsə layiq olduğu qiymət ləyaqətlə verilməlidir.

Öz həyati ehtiyacların, çətinliklərin üçün şikayət etməzdən əvvəl malik olduqların üçün yaradanına şükr və təşəkkür etməlisən. Unutma: bu sənin əmin – amanlıq şəraitində yaşamağın, çətinliklərə qalib gəlməyin üçün vacib şərtidir.

* * *

Vaxtı ilə öz əsərləri ilə xalqın həyat yoluna aydınlaşqı gətirən mənim məsləkdaşlarımın bir hisəsi indi öz nəcib işini buraxıb sözbazlıqla məşguldurlar və heç nəyi bəyənmirlər. Heç bir faydalı iş görməyən boşboğazlara heç nəyi bəyəndirmək olmazmış. Bu bizim düşüncələrimizin kağız üzərinə koçürülməyinə böyük əngəl olsa da biz işimizi haqq işi bilir və davam etdiririk.

* * *

Ehtiyac və yoxsulluğun iki sıfəti var: onlar bir tərəfdən hər cür tərəqqi və inkişaf qarşısında qüdrətli manədir. Digər tərəfdən inkişaf və tərəqqiyə daxili ehtiyac doğuran qüdrətli qüvvədir.

* * *

Öz kökü üstündə qərar tutmayıyan kişinin köklü gələcəyi ola bilməz. Burada deyirəm: Hər kəs öz kökü üstündə tapmışdır qərar, hər kəsin öz keçmişindən doğan gələcəyi var. Kim öz kökü üstündə tutmasa qərar, yəqin keçər ömrü-günü daim ahu-zar.

* * *

Ehtirası ağlından güclü olanlar öz xoşbəxtliyini təsadüflərdə axtarmalıdırular.

* * *

İnsan ömrünə və əməllərinə iki dövrdə qiymət verilir: sağlığında və öləndən sonra. Bu qiymətlərin heç biri ayrılıqda real həqiqəti olduğu kimi əks etdirə bilməz. Yalnız bu iki dövrdə verilmiş qiymətlərin ortaq məxrəcə gətirilməsi real həqiqəti əks etdirə bilər.

* * *

Xoş əməllərinin əvəzi sağlamlıq, övlad və firavan həyatla ödənilibsə taledən şikayətlənmək artıqdır.

* * *

Deyiblər çətin sağalır söz yarası. Deyirəm bəzən heç sağalmır haqsız deyilmiş ağır söz yarası.

* * *

Sənə komək etmiş, əlindən tutmuş, yol göstərmış bir insan nə vaxtsa bunlardan əl çəkərsə onun haqqında şikayətlə danışma.

Axi sənə daimi xidmət göstərmək onun qarşısına bir borc kimi qoyulmamışdır. Bir başqası sənə hörmət etmək istədiyi başqa vaxtlarda da sən onun adını hörmətlə birinci yad et.

* * *

Qorx özün yetişdirdiyin və sənə dönük çıxan insanın, ifritə qadının və paxılın şərindən.

* * *

Sənə qarşı yad qadın ehtirasına ehtiyatlı ol, əgər bunu həqiqətən istəmirsənsə – çarən oradan naməlum yerə uzaqlaşmaqdır.

* * *

Həyatın çətinliyə düşübbsə səbrlə çarə axtar. İnamını itirmə-çarə tapılacaqdır - zülmətin sonu işıqdır - deyiblər.

* * *

Heç vaxt var – dövlətin əldən getməsi üçün səni sarsıda bilən narahatlıq keçirmə. Ömrün yetkin çağında sağlamlığın, nüfuzun, əqlin, gözün nurunun əldən getməsi üçün narahatlıq keçirməyə əsas vardır.

* * *

Özü çətinliyə düşməmiş, həyatın əzab və məhrumiyət yükünü çiynində daşımamış bir insan başqasıının bu sahədə daşıdığı yükün ağırlığını kifayət qədər hiss edə bilməz.

* * *

Başqasına öyünd - nəsihət vermək faydalıdır. Bu şərtlə ki, onun vacibliyi o müqabil tərəfdə dərk və etiraf olunsun. Hər bir çatışmaz cəhətin düzəldilməsi onun çatışmaz cəhət olmasının etiraf edilməsindən başlanır. Əvvəlcə öyünd - nəsihət eşidilir, sonra deyilənlərin doğru olduğu etiraf edilir, və daha sonra düzəldilir. Öyünd - nəsihətə diqqətlə qulaq asmaq və susmaq onun düzəldiləcəyinə zəmanət verə bilməz.

* * *

Hikmət, elm və müdriklik insanda uşaqlıqdan yaranmaqa başlayır və omrün yetkinlik çağlarında (30 – 40 yaşlarında) özünü göstərir.

* * *

Günahkara arxa olma, günaha batarsan, güclüyə arxa olma, yamağa çevrilərsən.

* * *

Pis əməl insana təməli möhkəm xösbəxt gələcək vəd edə bilməz.

* * *

Pis əməllərlə məşğul olub onun pis olduğunu dərk etmiş insanlar daim sonrakı qorxulu aqibətin içərisində yaşayırlar və bu aqibətdən qorxu hissi əksər vaxt onları yeni pis əməllərə vadər edir.

* * *

Öz hərəkət və əməllərində ürəyin və ağılnın birliyinə istinad et.

* * *

Ağıl başda, bilik - yaddaşda, təcrübə yaşda, kamillik və xoşbəxtlik hər üçünün vəhdətindədir

* * *

Hər şey və hər kəs müvəqqəti dır-torpaq daimi, hər şey və hər kəs, bütün dünya torpaqdan yaranmışdır, məhv olub əvvəl-axır torpağa çevriləcək və hər şey yenidən torpaqdan yaranacaqdır.

Torpaq əbədi həyat mənbəyi, ölməz və müqədəsdir. Ona sahib olan əbədi bir varidata sahib olduğunu düşünsə haqlı olar. Bütün nəsillərin ona sahib olmağa və istifadə etməyə haqqı vardır. Bu haqqı yalnız torpağın əsas hissəsini dövlət mülkiyyətinə vermək və dövlətdən ümumxalq mənafeyini müdafiə etməyi tələb etməklə vermək olar.

* * *

İnsanın fəaliyyətinə istiqamət verən öz zəmanəsinin tələbatıdır.

* * *

Ömrün ən iqtidar çağında, ən xoş anlarında, mal-dövlətdən ən varlı vaxtlarında, ən çetin anlarda unutma-dünya müvəqqəti və vəfasızdır – heç kəsə tam

mehriban üz göstərmir. Ondan sənə xeyirxah işlərin və əməllərin qalacaq.

* * *

Göydə Allahın birliyini və hər şeyə qadirliyini qəbul edib ona şükr edənlərin yerdə hakimiyyəti qəbul və hörmət etməsi nisbətən asandır.

* * *

Vəzifə stolunun arxasında dayanmış yaxın adam-larına əvvəlcədən xəbərdarlıq ctmədən baş çəkməyə gəlmisənsə onun yanında dayanıb vaxtını alma. Unutma, onun özünün gözlədiyi və qapısında dayanaraq ehtiyac içində onu gözləyən başqları da var.

* * *

Müvəffəqiyyətin böyükdürsə-çalış qürur hissi ağlığını əlindən almasın, varlığında xudpəsəndlik qanad çalmasın. Müvəffəqiyyətin üçün yuxarıda Allaha, aşağıda bəndələrinə borclu olduğunu unutma.

* * *

İnsanın öz günahlarını həqiqətən dərk edərək çək-diyi əzab ona verilməli olan cəzaların ən böyüyüdür.

* * *

İnsanın qüdrəti səbir və dözümdədir. Dözərəm dünyanın hər vəfasızlığına, sevinərəm öz qanuni haqqımdan mənə verilən sədəqəyə.

* * *

Əksər vaxt doğmaları ayrı şalan, insanların başına bələlər gətirən artıq tamahlıq olur. Artıq tamahlıqdan çəkin, doğmalarına da bunu məsləhət bil.

* * *

Qəmginliyi həyat normasına çevirmə, nikbin ol.
Unutma-hər bir qaranlığın sonu işqdır.

* * *

Həsəd insanlığın böyük eybidir. Unutma-başqalarına həsəd aparmaq doğru yoldan yayınmaq, dostuna həsəd aparmaq düşmənə çevrilmək üçün kifayətdir.

* * *

Çalış insanlara qanunun qüvvəsindən çox öz həqiqətin, davranışın və vüqarınla təsir edəsən.

* * *

Hər işi öz vaxtında görməyə çalış. Nə vaxtı çox qabaqla, nə də gecik. Hər ikisi taleyinə, arzularına zərbədir. Gülü vaxtında dərməzsən solub tökürlər. Dəyməmiş əncir olur sanki zəhər-deyiblər.

* * *

Böyüksüz ev başsız bədəndir-demişlər, nə xeyrə yarar, nə də şərə, nə saf məsləki var, nə saf əməli.

* * *

Ömrün barından-bəhrəsindən razı deyilsənsə, səbəbini birinci özündən soruş.

* * *

İnsan əbədi məxluq deyil. O, ölmək üçün yaranmışdır. Ölüm insan ömrünün son və əbədi bəhrəsidir. Onu həmişəlik başqa, əlçatmaz bir aləmə aparır. Onun pis və ya yaxşı əməli, pis və ya yaxşı sözü həmişəlik yaddaşda qalır.

* * *

İnsan ömrü müvəqqəti, əməli və sözü daimidir.

* * *

İnsan əməlləri və sözü ilə xatırlanır.

* * *

Kobud rəftara qarşı böyük nəzakətlə cavab vermək əksər hallarda qələbəni təmin edir.

* * *

Müsahibim dedi ki, bilmirəm niyə yaxşı adamlar tez, əksər hallarda əzab və işgəncə ilə ölürlər. Dedim əzizim, başqalarına həmişə yaxşı olmaq özünə pis olmaq, özünü nədənsə məhrum etməkdir ki, buna da hər ömür dözmür.

* * *

«Yenidənqurma», «bazar iqtisadiyyatı» və «özəlləşdirmə» nəticəsi düşünülmədən ortaya atılmış və XX əsrдə keçmiş SSRİ xalqlarının və bunun vətəsilə dünya xalqlarının müvəffəqiyyətindən çox ən böyük faciəsinə çevrilmiş ideyalardır.

* * *

Biz bazar iqtisadiyyatı ortaya atılan kimi düşünmədən, çevrilib arxaya baxmadan sevinə-sevinə, ura ilə onun arxasında getdik. İllər keçdi, çevrilib keçdiyimiz yola baxanda məni heyrət bürüdü:

Xalqın on illər ərzində alın tərili əldə etdiyi variyatını, ən başlıcası mədəniyyətini dəyər-dəyməzinə satmış, ac gözlük'lə xərclemiş, əvəzində özgənin bazar mədəniyyətini almışıq.

* * *

Heç vaxt varlanmağı, yüksək rütbələrə nail olmayı tutduğun vəzifənin məqsədi kimi qarşına qoymaməğlub və vəzifədən məhrum olarsan.

Sənə tapşırılan işi vicdanla yerinə yetirmək şüurlu həyatının hər bir dövründə, bütün vezifələrdə başlıca məqsədin olmalıdır. Varlanmağın da, yüksək rütbələrə çatmağın da əsas yolu budur.

* * *

Həyatın xeyirxah işlər naminə narahat keçirsem-narahat olma. Müdrik insanların birinci nəsibi narahatlıq və ehtiyac içərisində yaşamaqdır.

* * *

İqtidarlıq hüquqların genişlənəndə, taleyin üzünə güləndə, dar günlərinin dostlarının nəyə ehtiyacı olması haqqında əməli düşünməyi unutma.

* * *

Bizə verilməyənlərə sahib olmaq arzusu ilə yaşıdagımız hallarda heç nəyə sahib olmamaq üçün real zəmin yaradır, bütün sahələrdə müflisləşməyin ya müvəqqəti, ya da uzunmüddətli təməlini qoyuruq.

* * *

«Həqiqət bəzən zəhərdən qat-qat acı olur»-demişlər, övladım. Ancaq unutma: zəhər insanı öldürür, acı həqiqət isə narahat yaşadır və ürəyə sərinlik verir. Sən onu içməkdən qorxma.

* * *

Demişəm və yenə deyirəm: mənafelər girdabında baş sindiranda öz mənafeyini də düşünməyi yaddan çıxarma. Ömrünün ən məhsuldar çağında yalnız baş-qalarının mənafeyini düşünənlər öz mənafelərini vaxtında kifayət qədər dərk etmir. Belə insan (insanlar) yalnız ömrün məhsuldarlığı tüketəndiyi və özünü düşünmədən yaşamaq mümkün olmadığı zaman özündə olan qüvvənin bir hissəsini mütləq özü üçün sərf et-

məli olduğunu dərk edir. Lakin indi buna qüvvəsi olmadığına, çox gecikmiş olduğuna görə təəssüflənir, peşimanlıq çekir. Özünü başqalarına xərcləmək imkanı olmadığına görə - bundan imtina etdikdə isə (onun başqalarına xidmət etməli olduğuna hamı adət etmişdir, indi ictimaiyyət onu yeni rolda qəbul etmək istəmir) hamı ondan üz döndərir, o, kimsəsizləşir, yaddan çıxır. Onu təsadüfən görən yaxın tanışları, dostları isə onun qarşısında borclu olduğunu unudur və «yazlıq» deyib keçirlər.

* * *

Həqiqətpərəstlik, düzgünlük, haqq işi sevmək və ona can atmaq Tanrıının bizə bəxş etdiyi bir üzü acı, bir üzü şirin əvəzsiz nemətdir. Əgər qəbul etsən gecəz acısını unudub şirinini dadacaqsan.

* * *

Həqiqəti söyləməyə, onun tərəfində durmağa can at. Yادında saxla bu oksər hallarda sənin müvəqqəti əzab mənbəyinə, kimə ünvanlanıbsa onun üçün narazılıq və ya razılıq mənbəyinə çevriləcək. Lakin sonda sən əzab payından əlavə sevinc, günahkardan razılıq payı da alacaqsan. Həqiqəti söyləmək və onun əzabını çəkməklə biz insanlığı öz simasını itirməyə məcbur edən nadanlıqdan xilas edirik.

* * *

Həqiqətdən qorxmaq-yalançılığa və yaltaqlığa meyl etmək əvvəl-axır öz insani simasını itirmək deyilmi?

* * *

Yalançılığın, yaltaqlığın, riyakarlığın və ümumiyyətlə pis əməllərin kiçiyindən qorx. Böyükləri artıq

sənin gizlədə bilmədiyin sifətin, kiçiklər isə səni bu sifətə sahib olmağa doğru aparan yolundur. Bu yoldan çəkin.

* * *

İnsanlara mümkün olan hörmətini əsirgəmə. Yandında saxla, insanlığa hörmət elə bir bölünməz nəmətdir ki, sən onu nə qədər çox insanlar arasında bölsən, o, bir o qədər çox bütöv olur.

* * *

Əgər sən doğulduğun torpaqdan kənarda yaşayırsansa, demək iki vətənin var. Birincisi ana vətən-dogulduğun torpaqdır. Harada doğulmağından asılı olmayaraq uzun müddət yaşadığın və nemətlərindən istifadə etdiyin torpaq da sənin vətənidir. Doğma vətən doğulduğun yer, vətənin daimi yaşadığı yerdır. Biri səni həyata bəxş etmişdir, varlığın və insani keyfiyyətlərin üçün ona borclusan, onu anan kimi sev, ikinciye dərin hörmətlə yanaş, çünkü o sənin doğma torpaqdan aldığı həyatı qoruyur, yaşıdır və inkişaf etdirir, sənin insani keyfiyyətlərini, qabiliyyətini aşkar edir və layiq olduğu qiyməti verir.

* * *

Dostluq-insanlar arasında qohumluğa və doğmalığa əsaslanmayan, həyat mövqeyinin birliyi üzərində bərqərar olan qarşılıqlı, səmimi münasibətlərin yüksək zirvəsidir. Bütün həyatı məsələləri tərəddüd etmədən qarşılıqlı müzakirə etdiyin, məsləhət və imkan olan hallarda mümkün kömək ala bildiyin varsa onun qədrini bilmək azdır, öz canın kimi onu qoru və qeydinə qal. Unutma, belə qismət insanın xoşbəxtliyinin bir tərəfidir və insana həmişə nəsib olmur.

* * *

İnsan zəkasının əsas qida mənbəyi, sağlamlığının şərti onun daim düşünməsi, axtarması, tapması və taplığına qane olmasına.

* * *

Ən böyük narahatlıq mənbəyim öz əməllərimdə, özümün arzu və əməllərimə şübhə ilə baxmağında, mənim ürəyimin istədiyinə özümün layiq olmadığımı dərk etməyimdədir.

* * *

Ən böyük faciəmiz onda başlanır ki, biz hər birimiz tədricən başqalarını görmürük, yalnız özümüzü düşünür və görürük. Bununla da biz həyatı görməkdən məhrum olur, özümüzə qapılır, getdikcə kiçilir və məhv oluruq.

* * *

Nə qədər imkanlısan, bu imkanın daxilində insanlığa hörmətlə yanaş, sənə ehtiyacı olduğunu deyənin əlindən tut. Bir vaxt gələcək, deyəcəksən: «Qocalıq – iqtidarsızlıq qismətimdir. Varmı görəsən bir yaxşılıq ctdiyim tutsun əlimdən».

* * *

Hər bir ölkənin ən böyük varidəti onun xalqı, sonra torpağı və daha sonra yeraltı sərvətləridir.

* * *

Hər bir əməli icra etməzdən əvvəl yaxşı-yaxşı düşün. Unutma ki, insanın hər bir əməli son nəticədə öz qisməti olur.

* * *

İnsanda var-dövlət hərisliyi həddini aşanda, o gec-tez insanlığın qatilinə çevrilir.

* * *

Pisniyyət, təkəbbürlü, ədalətsiz, lovğa, qəddar, la-qeyd, mənəvi yoxsul, iyrənc, savadsız bəndə mülahi-zələrə görə öz-özünə hörmət etməyən, hər cür təhqiri qəbul edən, güclülər qarşısında yaltaqlanmağa, zəiflə-ri təhqir etməyə hazır olanlarla müqayisədə şeyxdir.

* * *

Nə üçün yarandığını, necə yaşamalı olduğunu, ən başlıcası özünü özün üçün və başqaları üçün nə dərəcədə sərf etməli olduğunu öyrən.

* * *

İnsan torpağın altına gedəndə özü ilə əməllərinin sədasını və bununla əlaqədar keçirdiyi hissləri aparır.

* * *

Ölümündən qorxursanmı sorğusuna cavab tapma-dım: həm hə, həm də yox dedim. Hə ona görə ki, ölüm arzularım qarşısına çıxmış keçilməz maniədir. Qorxmuram ona görə ki, əvvəl-axır, gec-tez ölece-yəm. Ölümün geci, tezi yoxdur. Ölümün gözlənilməz-liyi var.

* * *

Ölünün arxasınca ağlamaq kədəri unutmaq, həll etmək vasitəsidir, həddən artıq ağlamaq acizlik əla-məti və xəstəlik mənbəyidir. «Ölənlə ölmək olmaz» ifadəsinin özü ölen üçün ağlamağa müəyyən hədd qo-yur və yaşamağa çağırır.

* * *

Ölülər də dirilər kimi hər cür hörmətə layiqdirlər. Bu hörməti ifadə etmək istərkən uzun-uzadı moizə oxumayın. Allah sizə rəhmət etsin, müvəqqəti və dai-mi dünyada layiq olduğunuz haqqınızı versin, ölürlər-deyib keçin.

* * *

Haqqın, ədalətin öz dili var. Bu dildən məhrum olub haqqdan danişaraq başqaların tənqid etmək ancaq öz acgözlüyünü pərdələmək üçündür. Bclələrini məclis başına keçirməyin, aranızdan çıxarın.

* * *

Kiminləsə birləşib (iki-iki, üç-üç) «aramızda sərr kimi qalsın» deyib başqasının haqqını tapdalamaqdan çəkinin, ədalətsizliyə yol verməyin. Bilin: sərr yalnız Allahla onun bəndələri arasında ola bilər. Allah hər şeyi görən və biləndir, ancaq sərr acan deyil.

* * *

Həmişə əzab mənbəyi olmuş kasıblığın sənə xoş-bəxtlik gətirmişsə sən bu gün ona minnətdarlıq etməyi və həyatında oynamış olduğu rolu unutmamağı bacar.

* * *

Zalimə de ki, insanın iradəsini qırmaq üçün ona zülm etmək axırıncı, həm də çox da etibarlı olmayan silahdır. Ondan heç istifadə etməsə yaxşıdır.

* * *

Bəşəriyyətin xösbəxt gələcəyinin ən böyük düşməni onun özüdür. Dünya insanların əməllərinin və tarixi fəaliyyətinin nəticəsində məhv olacaq.

* * *

Ağlın iradəsinə tabe olmuş zəhmət gec-tez özünün qanuni haqqını alacaq.

* * *

Tale səni, insan, bütün canlılardan güclü yaratmışdır, hər şeyə qadirən-çünki haqlısan, haqq sənin tərəfindədir. Qalib gəlmək üçün ağlın, əzmin, iradən, ölçuyə gəlməz cəsarətin var. Odlu ürəyin var, inamın var, ən başlıcası əqidən var. Azadsan! Ağlın, arzun azadlığından qüvvət alır, iradən, əqidən arzuya dayaq durur.

* * *

Bu cəmiyyətdə kasıbılıq, ümidsizlik insanların böyük bir hissəsini çarmixa çəkir, onlar kövrək qələblərini qəm sığa-sığa ömürlərini yaşayırlar.

* * *

Bizdən əvvəl nə yaranmışsa, ona hörmətlə yanaşmağı, öz malı kimi qoruyub saxlamağı öyrənməyə hər bir insan övladının, indi xüsusilə biz azərbaycanlıların çox böyük ehtiyacı var. Məhz bu həqiqəti kifayət qədər dərk etmədiyimizdən biz tarix boyu böyük itkilərə məruz qalmış, çətin anlarda xalqı parçalamış və birliyə nail ola bilməmişik.

* * *

Hər bir tarixi keçid mərhələsində razı qalmadığımız münasibətlərlə bərabər əvvəllər yaranmış maddi və mənəvi varidatı da məhv etmək bizim tarix boyu ən böyük faciəmiz olmuşdur. Bu faciə XX əsrin 80-ci illərinin axırlarında və 90-cı illərdə daha da kəskinleşmişdir və bu gün də müəyyən qədər qalır. Bu faciəni aradan qaldırmağa çalışan və ümumi mənafə baxı-

mündan müvəffəq olan kəs bu xalqın ən böyük xilas-karıdır.

* * *

Ağlına tabe olmayan nəfsin sənin məğlub edilməsi özündən asılı olan ən böyük düşmənidir. Əgər nəfsin ağlını qul etse səni heç kim uçuruma doğru gedən yoldan qaytara bilməz.

* * *

Tale zəhmətinin haqqını layiqincə verəsin. Zəhmətlə qazanılmayan nə vər-dövlətin, nə də şan-şöhrətin cana faydası olmaz.

* * *

Taleyin hökmünün sıfəti çoxdur. Gah bəxt verir, gah bəxt alır. Gah gözə nur verir, gah göz çıxarır, gah ağladır, gah güldürür-demişlər.

* * *

İnsanın var - dövləti onun öz qabiliyyətinin imkan veridiyi hədləri aşanda o, bütün istək və düşüncələrilə insana xas keyfiyyətlərdən uzaqlaşır.

* * *

Tamahkarın son qisməti məhrumiyyət və məyusluqdur.

* * *

Siz gələcəyi görmək isteyirsinizmi? Bu suala az adam tapılar ki, yox desin. Onda indiki zaman dediyiniz bir dövrü dərk etməyə çalışın. Sizdən uzaqlaşmaqda olan zaman kəsiyndə həm keçmişin, həm də gələcəkdə olanların əsası vardır. Bu zamanı, yəni keçib getməkdə olan indini biz nə qədər düzgün və dərindən dərk ediriksə, keçmişə də və xüsusilə gələcəyi

də o qədər aydın görülürk. Keçib keçməkdə olan, indi hələ özünü gələcəyə təhvıl verməmiş indiki zaman kesmişlə, elə indinin özündə cüçətiləri olan gələcəyin vəhdətidir. *Bütün dahilərin öz zəmanəsində yaşaynlardan onu dahi edən ən böyük üstünlüyü keçib getməkdə olan indiki zamanın gələcəyi müəyyən edən əlamətlərini hamıdan yaxşı görməsidir.* Bu «gələcəyi görmə qabiliyyəti»nin bir hissəsi insanın zəhmətindən, biliyindən asılıdırsa, əsas bir hissəsi onun yüksək insanı keyfiyyətləri formasında ona verilmiş ilahi bəxşış, öz nəslindən keçmiş qıymətli irdidir. Gələcəyin bizi düşünməyə vadar edən müəyyən əlamətləri indiki zaman kəsiyində baş verən hadisələrdə mövcud olur və zəkamıza təsir edərək həmin hadisələrin gələcəyini təsəvvür etməyə bir impuls olur. Bizim özümüzün qəbul etdiyimiz zaman özü də müəyyən məkan daxilindədir. Burada bir həqiqəti qəbul etməliyik ki, zaman və məkan müxtəlif insanlar tərəfindən müxtəlif ölçüdə dərk olunur.

İnsan zəkası mövcud zamanı nə qədər dərindən, əhatəli dərk edirsə bu zamanın daha böyük məkan daxilində doğura biləcəyi hadisələri də o dərəcədə geniş miqyasda görə bilir. Dahilik, peyğəmbərlik və başqa yüksək insanı keyfiyyətlər də yalnız bunun qanuni nəticəsi kimi meydana gəlir. Lakin, bunun üçün insanlığa bağlılıq vacib şərtidir.

IV. İNSANIN ÜMİD, İNAM VƏ ETİQAD MƏNBƏLƏRİ

Ümid, inam və etiqad olmadan insan mövcud ola, insanlıq öz adına layiq yaşaya bilməz. Ümid, inam və etiqad insanla birlikdə dünyaya gəlir, insanla birlikdə yaşayır və inkişaf edir. Cəmiyyət inkişaf edib dəyişdikcə insan özü də inkişaf edir, onun ümid, inam və etiqad mənbələri də dəyişir.

* * *

Hər bir insan işıqlı dünyaya göz açıb az-çox şüurlu həyata başladığı vaxtdan bir çox varlığa inam, ümid və etiqadla yaşayır: ana-ata, doğmalar və yaxınlar, məhəbbət-ailə, Allah - din, ədalətlı cəmiyyət, dövlət və dövlət başçısı, ordu, elm və təhsil, istedad, qabiliyyət; əməksevərlik və i.a. insanın əsas ümid, inam və etiqad mənbələridir. Həyatın müxtəlif dövrlərində, çətin anlarda insanlar bunlardan birinə və ya bir neçəsinə özünün pənah yeri, xilaskarı kimi baxmışlar və yenə baxırlar. Eyni zamanda bir tərəfdən cəmiyyət inkişaf edib insanın həyat şəraiti dəyişdikcə, digər tərəfdən bir fərd olmaqla insan özü inkişaf etdikcə onun ümid, inam və etiqad yeri də dəyişmiş, onlardan biri və ya bir neçəsi ön plana keçmişdir.

* * *

Körpəlik və uşaqlıq dövründə insan özünün əsas ümid, inam və etiqad mənbəyi kimi ana-atasını, ailələrini, qohum və yaxınlarını görür. Lakin o, yetginləşib yaşa dolduqca onun ümid, inam və etiqad mənbə-

ləri də dəyişilir, genişlənir, daha əhatəli və ictimai xarakter alır: elm, təhsil, istedad, qabiliyyət, əməksevərlik və i.a. qısa və ya uzun müddətə ümid, inam və etiqad mənbəyinə çevirilir. Lakin ədalətli cəmiyyətin mövcud olması ehtimalı, dövlət və onun başçısı, mövcud qanunçuluq, din və ordu həm fəndlərin, həm də cəmiyyətin gelecək həyatının təminatında daha uzun müddət əsas ümid, inam və etiqad mənbəyi olaraq qalır.

4.1. Ədalətli cəmiyyət

«Əmin-amanlıq şəraitində, firavan və xoşbəxt yaşamaq» insan cəmiyyətinin əbədi arzusudur. Lakin o heç vaxt bu arzunu mütləq mənada dərk etməmiş, nə ona çatmamış və nə də heç vaxt çatmayacaq. Cəmiyyət dövrən-dövrə özünə məxsus ictimai-iqtisadi münasibətləri (istehsal, mülkiyyət, bölgü, mübadilə, istehlak münasibətlərini və onların idarə olunması forma, metod və prinsiplərini) qismən və ya tamamilə dəyişməklə «əmin-amanlıq şəraitində firavan yaşamaq» arzusuna qismən nail olmuşdur. Uzun illər mülkiyyət münasibətlərini dəyişmək və müxtəlif formalarda xüsusi mülkiyyətin, məhdud tarixi dövrde isə ictimai (dövlət) mülkiyyətinin hökmranlığını təmin etmək nisbətən ədaletli cəmiyyət qurmağın və «əmin-amanlıq şəraitində firavan yaşamağın» əsas vasitəsi kimi formalaşmışdır. Quldarlıq, feodalizm, kapitalizm deyilən cəmiyyətlər müxtəlif formalarda xüsusi mülkiyyətin

hökmranlığını təmin etməklə bir tərəfdən böyük tərəqqiyə səbəb olmuş, digər tərəfdən öz xüsusi mənafeyini ictimai mənafə ilə əlaqələndirməyi bacarmayanların-varlığında ülvi niyyətlər gəzdirmiş olsa belə fərqi yoxdur yoxsullaşması, cəmiyyətdə özünün layiq olduğu yeri itirməsilə nəticələnmişdir.

«Demokratik cəmiyyət» adı ilə tanıdığımız müasir cəmiyyət də özünün ədalətliliyi, «əmin-amanlıq şəraitində firavan yaşamağı» təmin etmək bacarığına malik olması ilə öyünsə də əhalinin bir hissəsinin öz təleyilə təkbətək üz-üzə qalması və firavan həyata həsrətlə baxması kimi müdhiş bir halı aradan qaldırı bilməmiş, əksinə xüsusilə keçid dövründə buna daha ince və kəskin xarakter vermişdir.

Sosializm cəmiyyəti ictimai mülkiyyətin tam hökmranlığını ön plana çəkməklə ictimai-iqtisadi və sosial sahələrdə ədaləti demokratik cəmiyyətdə olduğuna nisbətən çox bərqərar etmiş, insanların sosial cəhətdən müdafiəsini, işlə təminatını nisbətən yüksək səviyyədə təşkil edə bilmüşdi. Lakin sosializm cəmiyyətinin ideoloqları və təşkilatçıları nə bu cəmiyyətin, nə də insanların təbiətini kifayət qədər düzgün dərk edə bilmədilər, ayrı-ayrı fəndlərin azad fəaliyyət imkanlarını məhdudlaşdırıldılar, təşkilatı səhvlərə yol verdilər-nəticədə sosializm cəmiyyəti yaşamaq qabiliyyətinə malik olmadığını göstərdi.

Sosializm cəmiyyətinin məhv olması səbəbləri toplu halında hələlik elmi və praktiki ictimaiyyətin diqqətini ya cəlb etmir, ya da sadəcə olaraq «Sosializm özünü doğrultmadı» - deyib onun üstündən keçirlər.

Lakin sosializmde də ibrətamız, müasir dövlətçilik üçün vacib olan cəhətlər vardır və yəqin ki, bəşəriyyət irəliyə doğru inkişaf etdikcə ən azı tarixi öyrənmək xatırınə bu tarixə də müraciət ediləcəkdir.

Sosializmin dağılmasının (məhv olmasının) birinci qrup səbəbləri mərkəzdəki rəhberlərin sosializmin təbiətini, onun inkişaf edərək hansı mərhələyə gəlib çatdığını kifayət qədər düzgün dərk etməməsi, hakimiyyətin korrupsiyaya uğraması, siyasətdə, xüsusilə milli və regional siyasətdə ciddi səhvlərə yol verilməsilə əlaqədar olmuşdur.

İkinci qrup səbəblər bir nəzəriyyə olmaq etibarı ilə marksizmin özündə mövcud olan çatışmamazlıqlarla əlaqədardır. Fikrimizcə, marksizm cəmiyyətin inkişafı haqqında müasir dövrə qədər mövcud olan nəzəriyyələr içərisində ən elmi cəhətdən əsaslandırılmış və ən mükəmməli idi. Bununla belə marksizm o zaman mövcud olan təkamül nəzəriyyələrinə istinad edərək insanın mahiyyətinin, əmələ gəlməsinin şərhində, insan təbiətinin açılmasında səhvlərə (marksizm insan təbiətində olan ikili xüsusiyyəti görəsə də onu xüsusi mülkiyyətin mövcud olması ilə əlaqələndirmiş və keçici hesab etmişdir. Halbuki bu ikili təbiət insanda əvvəldən var, xüsusi mülkiyyət onun daha da inikşafına şərait yaradır-insanın ikili təbiətini daha kəskin surətdə ortaya çıxarıır) yol vermişdir. Dövlətin təbiətinin açılmasında, ümumiyyətlə dövlətə münasibətdə və onun tarixi roluna qiymət verilməsində də səhvlərə yol verilmişdir. Bu da cəmiyyət irəliyə doğru inkişaf etdikcə özünü daha aydın göstər-

miş və son nəticədə cəmiyyətin məhvində müstəsna rol oynamışdır.

Xüsusi və ictimai mülkiyyətə əsaslanan cəmiyyətlərdə dövlətçiliyə və dövlət idarəetmə sisteminə münasibət bildirərkən belə bir mühüm cəhət heç vaxt yaddan çıxmamalıdır: xüsusi mülkiyyətə əsaslanan cəmiyyətdə müəyyən qanunçuluq əsasında insanlar özlərini idarə edirlər, onlar arasındaki münasibətlər dövlət tərəfindən tənzimləndikcə, bütövlükdə cəmiyyətin inkişafı da tənzimlənir. İctimai mülkiyyətə əsaslanan cəmiyyətdə həm insanların fəaliyyətini, həm insanlar arasındaki münasibətləri, həm də bütövlükdə cəmiyyəti məqsədyönlü təşkil və idarə etmək lazımdır. Hazırda xüsusi mülkiyyət hökmranlıq edən demokratik cəmiyyətdə də tənzimləmədən idarəetməyə keçid istiqamətində dövlətin rolü, tədrici xarakter daşısa da, hər halda artmaqdadır.

* * *

Hazırda bəşəriyyətin daha ədalətli prinsiplərə söykənən və dövlətin rolunun daha güclü olmasına əsaslanan yeni cəmiyyət qurmağa böyük ehtiyacı vardır.

* * *

Ədalətli cəmiyyət qurulması ümum bəşəri xoşbəxtliyin, insani keyfiyyətlərin qorunub saxlanması və inkişafının əsas və müqəddəm şərtidir. Mütləq mənada, yəni hamı üçün eyni dərəcədə ədalətli cəmiyyət olmamış, yoxdur və ola da biliməz. Lakin konkret tarixi dövrlərdə əvvəlki dövrə nisbətən ədalətli cəmiyyət olmuşdur. Bu baxımdan ədalətli cə-

miyyət dedikdə biz təbiətin verdiyi nemət və sərvətlər dövlət mülkiyyətində olmaqla istifadəsi gələcək nəsillərin mənafeyini nəzərə almaqla ictimai mənafeyə tabe edilən, istehsal edilmiş məhsul və digər nemətlər hər kəsin bu prosesdə iştirakını nəzərə almaqla bölüşdürülen, demokratik qanunlar insan fəaliyyəti üzərində hökmranlıq edən, dövlətin fəaliyyəti insanın hərterəfli inkişafına, insanlığın bütün əlamətlərinin qorunub saxlanması və tərəqqisinə yönəldilən cəmiyyəti nəzərdə tuturuq. Bu cəmiyyətdə insanların mənalı ömrü və xoşbəxt həyatı üçün lazımı şərait ola bilər.

* * *

Ədalətli prinsiplər üzərində yeni cəmiyyət qurulması və «hamı üçün əmin-amalıq şəraitində firavan həyatın təmin edilməsi»nin mərkəzi məsəlesi mülkiyyət münasibətlərinin ədalətli prinsiplər üzərində yenidən qurulmasıdır. Ədalətli cəmiyyətin iqtisadi əsasını dövlət, xüsusi və kollektiv mülkiyyət teşkil edə bilər. Bu cəmiyyətin mülkiyyət münasibətləri belə bir ümumi prinsip üzərində qurulur: Təbiətin insanlara bəxş etdiyi bütün nemət və sərvətlər demokratik dövlət mülkiyyətinə verilir, insanların yaratdığıları nemət və sərvətlər onlar arasında ədalətli prinsiplərlə bölüşdürülrək, xüsusi və şəxsi mülkiyyə verilir.

Təbiətin yaratdığı nemət və sərvətlər hamının, hər kəsin, bugünkü, sabahkı, yaxın və uzaq gələcək nəsillərindir. Onun təşkilatçısı, təminatçısı və müdafiəçisi demokratik, ədalətli dövlətdir.

Hər nəsil öz yaratığının sahibi ola bilər. Hər bir

konkret tarixi dövrdə insanların yaratdığı nemətlər, istehsal vasitələri və istehlak şeyləri onların arasında ədalətlə bölünərək şəxsi və xüsusi mülkiyyətə çevrilir.

Beləliklə, yeraltı, yerüstü nemet və sərvətlər, onlardan ilkin istifadə müəssisələrinin, habelə bütövlükdə cəmiyyətə xidmət göstərən bir sıra əsas infrastruktur müəssisələrinin (dəmir yol, hava nəqliyyatı, bank, energetika və i.a.) əksəriyyətinin dövlət mülkiyyətinə verilməsi zəruridir.

Torpaq heç bir istisnaya yol vermədən dövlətin sisində ümumxalq mülkiyyəti elan olunur. O, müxtəlif şərtlərə və müxtəlif müddətlərə müəssisələrin, təşkilatların və vətəndaşların istifadəsinə verilə bilər. Hər bir yaşayış məntəqəsində dövlətin, yerli hakimiyyət orqanlarının ehtiyat torpaq fondu müəyyən edilir. İkitərəfli yollar arasındaki ərazilər, səkilerin əhatə etdiyi ərazilər toxunulmazdır və yerli hakimiyyət orqanlarının sərəncamına nəzarətə və təyinatına uyğun istifadəyə verilir.

Bunların həlli vəziyyətindən asılı olaraq bölgü, mübadilə və istehlak münasibətləri də yenidən qurula bilər. Belə halda dövlət ümumxalq mənafeyinin müdafiəcisinə və təminatçısına çevrilir, təbiətin verdiyi nemət və sərvətlərin bölgüsü və istifadəsini gələcək nəsillərin mənafeyini nəzərə almaqla nəzarətdə saxlayır. İnsanların layiq olduğu işlə və əmin-amanlıq şəraitində firavan həyatının təmin edilməsi dövlətin başlıca qayğısına çevrilir. Vətəndaşlara ictimai mənafeyə və insanlara ziyan gətirməyən fəaliyyət azadlığı verilir.

* * *

Yeni cəmiyyətdə dövlətin və insanların təbiətə münasibəti əsaslı surətdə dəyişilir. Keçən min illər ərzində bəşəriyyət təbiəti öyrənmək və onunla öz münasibətlərini qurmaq sahəsində şəksiz böyük nai-liyyətlər əldə etmişdir.

İnsanlar təbiəti ona görə öyrənirdilər ki, onun həyat mənbəyi olmaq imkanını aşkara çıxarsınlar və istifadə etsinlər. Bütün keçən illər ərzində insanların təbiətə münasibəti acgöz bir istehlakçının nemət və sərvət anbarına münasibəti, təbiət üzərində hökmranlıq etmək münasibəti idi. Təbiətin malik olduğu nemət və sərvətləri nə qədər imkanın var-aşkara çıxar və istifadə et-insanların və dövlətlərin təbiətə münasibətdə əsas şüarı belə olmuşdur və hələlik yenə də belədir.

Lakin indi, 1000 illər keçəndən sonra görürük ki, biz təbiəti insana qarşı həddən artıq səxavətli olmağa məcbur etmişik. İnsanın təbiətdən aldıqları onun həqiqətən almış olduqlarından qat-qat çoxdur. Eyni zamanda insanın təbiətdəki yerini, onun təbiətə nə borclu olduğunu ya unutmuşuq, ya da buna az əhəmiyyət vermişik.

Nəticədə təbiətin milyon illər ərzində yaratmış olduğu nemət və sərvətləri tükənir, təbiət insanı sağlam yaşatmaq qabiliyyətini itirir. Təkcə uzaq deyil, həm də yaxın gələcəkdə yaşayacaq insanların mənafeyi unudulur, ətraf mühit çirkənir və həyat üçün yararsız vəziyyətə düşür.

Biz hamımız - varlı da, kasib da, güclü də, gücsüz

də, böyük səlahiyyətləri olan və olmayan da unutma-
malıçı ki, insanlar həyatdakı mövqelərindən asılı ol-
mayaraq canlı təbiətin bir hissəsidir, yalnız canlı təbi-
ətlə birlikdə və onun tərkib hissəsi kimi yaşaya bilər.
Buna görə də təbiət öz nemətlərini insana verməyə
borclu olduğu kimi, insan da onun əvəzində təbiət
qarşısında öz borcunu yerinə yetirməlidir. İnsana və
təbiətə indiki münasibət şəraitində onların heç biri
uzun müddət yaşamağa qadir deyil. Biz 'insana və
onun təbiətdən istifadə etmək hüquqlarına münasibəti
dəyişməliyik.

İnsan təbii nemət və sərvotlərdən qənaətlə, onla-
rin təkrar (bir sıra hallarda geniş təkrar) istehsal qay-
ğısına qalmaqla və gələcək nəsillərin mənafeyini nə-
zərə almaqla istifadə etməyə borcludur. Bu borcun ic-
rasının təşkilatçısı isə məhz dövlətdir.

4.2. Dövlət

Müasir dünyanın inkişaf təcrübəsi göstərir ki, insanların öz gələcəyi üçün ən etibarlı ümid, inam və etiqad yeri demokratik dövlətdir. Cəmiyyət irəliyə doğru inkişaf etdikcə bütövlükdə bəşəriyyətin və ayrı-ayrı insanların həyatında dövlətin rolu daha da artır, dövlət insanın daha çox ümid bəslədiyi real istinadagah-pənah yerinə, dövlətçilik həyatın mövcudluğunun həllədici amilinə çevrilir. Dövlət idarəetməsi sahəsində milli və dünyəvi təcrübə artır və o, özünün tədricən daha çox müsbət nəticələrini verir. Buna baxmayaraq nəzəriyyəçilər və praktiki işçilər arasında dövlətin mahiyyətinə və yaranma səbəblərinə münasibətdə fikir birliyi yoxdur. Dövlətin mahiyyəti, yaranma mənbələri və səbəblərinin müəyyən edilməsi dövlətçiliyin, dövlət quruculuğunuñ ən çətin və mürəkkəb məsələsidir.

Dövlət millilik, dünyəvilik və tarixiliyin vəhdətidir. Bunların hansına üstünlük verilməsindən asılı olaraq onun mahiyyətinə, yaranma mənbələri və səbəblərinə də münasibət fərqlənir. Eyni zamanda dövlət sabit, dəyişməz bir ictimai varlıq deyil, oksinə cəmiyyətin inkişafından asılı olaraq daim inkişaf edən, dəyişən bir varlıqdır. Bu səbəblərdən də dövlətin mahiyyətinə və yaranma səbəblərinə müxtəlif tarixi dövrlərdə və müxtəlif ölkələrdə müxtəlif təriflər verilmişdir. Onlarla nəzəriyyələr, konsepsiyalar və ehtimallar yaranmış, onun yaranma səbəbləri, təbiəti, əmələ gəlməsi prosesi müxtəlif nəzəriyyəçilər, millətlər, qruplar, ictimai birliklər tərəfindən bir-

birindən fərqli formada izah olunmuşdur və yenə də belədir. Onların hamisini təhlil etmək bizim vəzifəmizə daxil deyil və imkan xaricindədir. Sadəcə olaraq dövlətin nə üçün insanın əsas inam, ümidi və etiqad mənbəyi olması ilə bağlı mülahizələrimizi vermək üçün dövlətin mahiyyəti, mənşəyi və yaranma səbəbləri haqqında nəzəriyyələrdən ən mühümlərinin ümumi formada göstərməyə çalışacaq. Bunlardan ən mühümləri və ən çox yayılmışlarına misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar¹.

1. *Dövləti dini və ya İlahiyyat mənşəli hesab edən nəzəriyyə*. Bu nəzəriyyə qədim Misirdə yaranmış, feudalizm dövründə daha geniş yayılmış və sonralar

¹ Dövlət haqqında mülahizələrimizi yazarkən XX əsrin 60-cı illərindən etibarən keçmiş SSRİ məkanında, habelə dönyanın bir sıra inkişaf etmiş ölkələrində dövlətə və dövlətçiliyə münasibətdə baş verən dəyişiklikləri nəzərə almaqla yanaşı, bir çox nəzəri mənbələrdən, o cümlədən aşağıdakı əsərlərdən bəhrələnmişik: K.Marks. Qota programının tənqid; V.I. Lenin Dövlət və inqilab; Sovet hakimiyyətinin növbəti vəzifələri: Proletariat diktaturası dövründə iqtisadiyyat və siyaset; K. Marks və F.Engels. Seçilmiş məktublar. Azərnəşr 1955, s.386.; F. Engels. Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin əmələ gəlməsi haqqında; Adil Əsədov. Təfəkkürün fəlsəfəsi. Bakı-Qanun-1997, s.194 (269 səh.); Г.В. Атаманчук. Теория государственного управления. М. 1997; Государство в меняющемся мире. Отчет о мировом развитии, 1997; Veber M. Seçilmiş əsərləri (rus dilində) M. 1940 s.646; Qısa fəlsəfi ensiklopediya (rus dilində) M. 1994, s.112; Adil Əsədov. Siyasətin fəlsəfəsi. Bakı-2001. 306 səh; Алексеев С.С. Государство и право. М., 1993 г.; Марченко М.Н. Теория государства и права.-М.: Зерцало, ТЕИС, 1996, 476 с.; Новицкий И.Б. Римское право. М., 1993; Храпанюк В.Н. Теория государства и права М., 1993.

dövlət haqqında ictimai fikrin inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Bu nəzəriyyəçilərin (Hegel, Foma Akvinski, Mojevski və i.a.) fikrincə dövlət və hüquq Allah tərəfindən dünya ilə birlikdə yaranmışdır. Başqa sözlə dövlət cəmiyyətin inkişafının məhsulu deyil, o müstəqil bir ictimai varlıq kimi Allah tərəfindən dünyanın tərkib hissəsi kimi yaranmışdır. Dövlət ilahi mənşəli bir varlıq, hökmdar tanrının yer üzərindəki surətidir.

2. Dövlətin əmələ gəlməsinə patriarchal yanaşma və ya dövlətin əmələ gəlməsi haqqında patriarchal nəzəriyyə. Belə yanaşma qədim Yunanistanda (onun banisi Aristotel hesab olunur) əmələ gəlmış, sonrakı əsrlərdə müxtəlif ardıcılalar (məsələn XVII əsrдə Ingiltərədə Filmer, XIX əsrдə Rusiyada tədqiqatçı dövlətşünas Mixaylovski və i.a.) tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Aristotelə görə dövlət təkcə cəmiyyətin təbii-tarixi inkişafının məhsulu deyil, həm də insanların qohumluq-doğmalıq əsasında qaynayıb qarışmasının, əhalinin məskunlaşması və insani münasibətlərin inkişafının ən yüksək məhsuludur. Dövlətin simasında insanın siyasi inkişafi başa çatmış olur. Patriarxal nəzəriyyəye görə dövlət öz başlanğıcını ailədən götürmüş, ailənin inkişafı məhsulu kimi meydana gəlmışdır. Dövlət başçısının hakimiyyəti-patriarxal dövrдə ailə başçısının – atanın hakimiyyətidir. Bu nəzəriyyə orta əsrlərdə feodal-monarxiya dövlətini və hakimiyyətini qoruyub saxlamağa və inkişaf etdirməyə xidmət edirdi.

3. Digər qrup alimlərin (Volf, Russo, Didro və i.a.) təsəvvürlərinə görə dövlət ictimai qruplar, ailələr

arası müqavilələrin məhsuludur. Dövlət ailələrin, qəbilələrin yaranması dövründə (yeni eradan əvvəl V-IV əsrlərdən başlayaraq) hamiya, hər ailəyə və hər kəsə himayədarlıq etmək, tələbatının ödənilməsinə, azadlığın qorunmasına yardımçı olmaq üçün yaranmış xüsusi təşkilatdır. Belə ki, ayrılıqda heç bir ailə, heç kəs həyat üçün zəruri olan şeyləri əldə edə, azadlığını qoruya bilmir. Bu səbəbdən bu vəzifəni öz öhdəsinə götürən vahid təşkilat yaratmaq haqqında ailələr (icmalar, kollektivlər) arası razılaşmalar (müqavilələr) bağlanmış və onların məhsulu kimi dövlət meydana gəlmişdir.

4. Dövlət zorakılıq vasitəsi kimi. Bu nəzəriyyə öz başlanğıcını quldarlıq quruluşundan götürmüştür. Bir qrup alimlərin (Makiavelli, Hobbs və i.a.) fikrincə insanda öz təbiəti etibarı ilə müsbət keyfiyyətlərilə bərabər egoistlik, varlanmaq, ətraf aləmə hakim olmaq, şöhrətpərəstlik, qorxu, paxilliq hissləri də var. İnsan əksər hallarda bu sahələrdə özünün şəxsi mənafə və marağının ödənilməsinə can ataraq başqa insanların mənafeyini tapdalayır, onlara zülm edir, fiziki və mənəvi zərər verir, onların həyatını, varlığını tehlükə qarşısında qoyur. Bu vəziyyətdən qurtarmaq, egoizmi cilovlamaq, cəmiyyətdə siniflərin, insan qruplarının mənafeyində və münasibətlərində müvazinəti təmin etmək üçün insanlar üzərində zorakılıq etmək zərurəti yaranır. Bu zorakılıq funksiyasını dövlət yerinə yetirir.

XIX-XX əsrlərdə alman E.Dürinqin, Karl Kautskinin, avstraliyalı Qumploviçin əsərlərində dövlətin zorakılıq vasitəsi olmasının daha geniş miqyasda

əsaslandırılmasına cəhd göstərilmişdir. Müvafiq mənbələrə istinad edərək demək olar ki, onların ümumi fikri belədir: Xüsusi mülkiyyət, siniflər və dövlət cəmiyyətin bir hissəsinin o biri hissəsi üzərində daxili və xarici zorakılığının, istilaçılığın və qarətçiliyin inkişafı məhsulu kimi meydana gəlmışdır.

Qaliblər idarəedən sinifi, məğlublar və uduzalar fəhlə və kəndli sinifini təşkil etmişlər. K.Kautski dövlətin yaranmasında xarici zorakılığı, müharibələri əsas vasitə hesab edir: Mühəribə nəticəsində qaliblər varlanır, yeni torpaq sahələri ələ keçirilir, məcburedici dövlət aparatı yaranır, məğlublar qaliblər üçün işləməyə məcbur edilir və i.a.

5. Dövlətin cəmiyyətin üzvü tərkib hissəsi olması nəzəriyyəsi. Bu nəzəriyyənin vətəni qədim Yunanıstandır (Demokrit, Aristotel, Platon). Bu nəzəriyyə yə görə dövlət insan orqanizmində ürəyi (Platon), cəmiyyət də canlı insan orqanizmini (Aristotel) xatırladır. İnsan ürəksiz ola bilmədiyi kimi cəmiyyət də dövlətsiz ola bilməz. Dövlət hər hansı kənar qüvvə tərəfindən deyil, vətəndaşların özləri tərəfindən onların özünün ümumi mənafeyinin ifadəsi kimi yaranmışdır. Dövlət özünün tərkib hissələrindən (insandan) yaranır. Dövlət hakimiyyəti - təmin (bütün əhalinin) özünün tərkib hissələri (ayrı-ayrı fəndlər) üzərində, ümumi rifahı təmin etmək üçün hökmranlığıdır. Bu nəzəriyyənin XIX-XX əsrлərdə ən böyük nümayəndəsi Qerberq Spenser olmuşdur.

6. Bir qrup alımlərin, xüsusilə marksizmin bani-lərinin (K.Marks, F.Engels, V.I. Lenin və i.a.) və onların davamçılarının uzun illər hakim olmuş və hazırl-

da da az-çox davam edən baxışlarına görə dövlət: əvvələ, iqtisadi səbəblərdən: ictimai əmək bölgüsünün inkişafı, izafî məhsul istehsalının artması və xüsusi mülkiyyətin yaranmasından; İkincisi cəmiyyətin mənafeləri bir - birinə zidd siniflərə bölünməsindən yaranmışdır. Dövlət bir sinifin digər sinif üzərində hökmranlıq vasitəsi, bir sinifin digər sinifi əzməsi üçün maşındır, hakim sinifə məxsus mülkiyyəti və siyasi hökmranlığı təmin etmək vasitəsidir. Bu nəzəriyyə tarixə dövlət haqqında materialist (sinfi) nəzəriyyə kimi daxil olmuşdur.

Materialist nəzəriyyənin ən mühüm cəhətlərin-dən biri budur ki, dövlət cəmiyyətə xaricdən zorla qəbul etdirilmir, əksinə cəmiyyətin irəliyə doğru inkişafının qanunu nəticəsi kimi meydana gəlir. Dövlət-cəmiyyətin cinsi-qohumluq əlamətləri əsasında təşkilini, hüquq-adət-ənənəni əvəz edir. Marksizmin dövlət haqqında nəzəriyyəsi Yunanistan (Afina), İtaliya (Roma) və Almaniyadan dövlətçilik tarixinə və təcrübəsinə istinad edir. Məlumdur ki, dövlətin Afina formasının yaranmasında cəmiyyətin daxilində mövcud olan sinfi ziddiyyətlər, Roma formasının yaranmasında cəmiyyətin, xalq kütləsindən ayrı düşmüş qapalı aristokratik təşkilindən feodal dövlətinə keçid forması, Alman dövlətinin yaranmasında geniş ərazilərin dövlətin təşkili üçün mənimsənilməsi həllədici rol oynamışdır. Əlbəttə, dövlət haqqında digər nəzəriyyə və konsepsiyanlar da vardır. (məs. Dövlət haqqında psixoloji nəzəriyyə, irqçılık nəzəriyyəsi) və i.a. habelə adı çəkilən hər bir nəzəriyyənin ayrı-ayrı tərkib hissələrində fərqli cəhətlər coxdur. Bütün bu

nəzəriyyələrin və dövlətçiliyin inkişafında XX əsr müstəsna rol oynamışdır. XX əsr həqiqətən dövlətçilik əsri olmuşdur.

* * *

XX əsr dövlətin mahiyyətinin, insanların həyat və fəaliyyətində roluun dərk olunması və dövlətçiliyin inkişafı sahəsində xeyli nailiyyətlər əldə etsə də hər halda bu məsələni tam həll edə bilməmişdir. Xüsusilə Sovetlər İttifaqı dağılıandan və sosializm süqut edəndən sonra dövlətə münasibətin bir daha nəzərdən keçirilməsi, elmi və praktiki mövqelərin dəqiqləşdirilməsi zərureti yenə müəyyən aktuallıq kəsb etməyə başlamışdır.

* * *

Dövlət haqqında fikirlər nə qədər müxtəlif olsada, onların əksəriyyətinin əsasında dövlətin zorakılıq vasitəsi, siyasi hakimiyyəti qoruyub saxlamaq vasitəsi olması durur. Bu mövqe indi də dövlət haqqında əsas mövqe olaraq qalır. Alman filosofu M. Weber yazmışdır: Dövlət insanların insanlar üzərində hökmranlıq münasibətidir. O, bu hökmranlıq münasibətini təmin etmək üçün təzyiqdən, zordan əsas vasitə kimi istifadə edir. Qeyd edək ki, 1994-cü ildə Moskvada nəşr olunmuş qısa fəlsəfi ensiklopediyada, bu fikir dövlətə aid fikirlər içərisində ən yaxşısı hesab olunur. Ümumiyyətlə, bu mövqelərin əsas cəhətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Dövlət xüsusi mülkiyyətin və siniflərin inkişafı məhsulu kimi meydana gəlmişdir;
2. Dövlətin əlində güclü hakimiyyət qüvvəsi var;
3. Dövlət bu hakimiyyət qüvvəsindən, zordan,

təzyiqdən istifadə edərək məhkum sinifi hakim sinifə tabe edir;

4. Dövlət insanların birgə fəaliyyəti, habelə onun nümayəndələrinin fəaliyyəti nəticəsində daim təkmilləşən və son nəticədə bu və ya digər sahələrdə ictimai fəaliyyəti qaydaya salan hökmranlıq strukturudur.

Doğrudan da dövlət ona görə dövlətdir ki, onun əlində ayri-ayrı insanlara və ya onların bir qrupuna qarşı dövlət hakimiyyəti - məcburetmə hakimiyyəti var. Məhz bu hakimiyyətlə insanlar məcbur edilir ki, dövlətin onların haqqındaki məqsədinə, dövlətin iradəsinə tabe olsunlar. Bunlarla yanaşı, dövlətə «hər adama və bütövlükdə cəmiyyətə xeyir verən himayədar təşkilat kimi», «... onun üçün ayrılmış ərazidə insanların ictimai münasibətlərini təşkil və tənzim edən təşkilat kimi» və «Əhalinin sosial qruplarının həmin dövlətin mənafeyinə uyğun ali hakimiyyətin altında ümumbeşəri ədalet prinsipinə əsaslanan ittifaqı» kimi tərif verənlər də vardır.

Dövlətə və dövlətin mahiyyətinə bu növ münasibətlərin hər birinin özünəməxsus müsbət cəhətlərlə bərabər düzgün olmayan və mübahisə doğuran cəhətləri də var.

* * *

Dövlət nə ailənin, siniflərin, xüsusi mülkiyyətin, istilaçılığın, müqavilələrin məhsulu deyil və nə də keçici xarakter daşıdır. Onu «Cəmiyyətə xeyir verən himayədar təşkilat» kimi, yaxud da «Əhalinin sosial qruplarının ümumbeşəri ədalet prinsipinə əsaslanan ittifaqı» kimi xarakterizə etmək də inandırıcı görün-

mür. Bunlarda dövlətə birtərəfli yanaşma meyli özünü göstərir: ya dövlətin hökmranlıq, zoraklıq strukturunu olması, ya da ümumbəşəriliyi, sosial yönümlülüyü ön plana çəkilir. Eyni zamanda bu amillərin hər birinin tarixən dövlətin yaranması və inkişafında bu və ya digər dərəcədə rol oynadığını da inkar etmək olmaz. Lakin bunların heç biri ayrılıqda dövlətin yaranması üçün həllədici səbəb kimi qəbul edilə bilməz. Çünkü bu amillər eksər hallarda dövlətin yaranması səbəblərini deyil, formasını, məqsəd və fəaliyyət istiqamətlərini müəyyən etmişdir.

Dövlət - insanların müəyyən sərhədlər daxilində əmin-amanlıq şəraitində müəyyən qanun-qaydalara riayət etməklə yaşamaq və fəaliyyət göstərmək zərurətindən yaranmışdır. Dövlət, birgə yaşayışın - cəmiyyətin məhsuludur və cəmiyyətlə birlikdə yaşaya-çaqdır.

Dövlət ona aid ərazi daxilində bir qayda olaraq əhalinin eksəriyyətinin mənafeyini, iradəsini ifadə edən, həyat və fəaliyyətini tənzimləyən, ölkədə mövcud olan siyasi və iqtisadi rejimi, sosial durumu, mülkiyyət və mənimsəmə formalarını müdafiə edən və inkişafına şərait yaradan qanunları, normativ hüququ aktları işləyib hazırlamalı və icrasını təmin etməlidir. Bu zaman dövlət cəmiyyətin iradəsinin ifadəsi olan öz iradəsini qəbul etdirmək, ona qarşı qoyulan fərdi və qrup mənafelərə qarşı mübarizə aparmaq üçün zordan, təzyiqdən, gücdən istifadə edir.

Dövlətin zoraklılığı, həmin ərazidə yaşayan əhalinin qanun xarakteri almış ümumi iradəsinin, mənafeyinin buna qarşı yönəlmış fərdi və ya qrup mənafeyi-

nə qarşı zoraklıqdır. Burda zoraklıq dövlətin əsas xarakterik əlaməti deyil, ümumi iradəni həyata keçirmək üçün bir vasitədir.

Zoraklıq, güc tətbiqi dövlətin məqsədi də deyil, dövlət özünün güclü olduğunu göstərmək üçün də yaranmamışdır. Buna görədə zoraklılığı, güc tətbiqini, dövlətin mahiyyəti kimi izah etmək yanlışdır

Beləliklə, dövlət müəyyən sərhədlər daxilində yaşayın əhalinin birgə həyat, fəaliyyət və davranış normalarını (qanunları) işləyib hazırlayan və icrasını təmin edən, buna ehtiyac olan hallarda zordan, təzyiqdən istifadə edən siyasi hakimiyyət forması, inzibati-təşkilati strukturdur.

İnsanların müəyyən ərazilər daxilində birgə yaşayış və fəaliyyət qaydalarının yaranması bu qaydaların təmsilçisi olmaqla dövlətin yaranmasının əsası olmuşdur. İnsanlar ərazi daxilində sırf tayfa, qohumluq əlaqələri əsasında təşkil olunduğu vaxt dövlətçilik əlamətləri ilkin formada qəbilə, tayfa başçıları, onların qoyduğu qayda və tələblər formasında özünü göstərmişdir. *Yəni dövlət siniflərin və xüsusi mülkiyyətin deyil, cəmiyyətdə birgə, kollektiv yaşayışın yaranmasının məhsuludur.* Qəbilə, tayfa başçısı və onun xidmət aparıcı icmaların daxili birgə yaşayış qaydalarını, onun xarici müdaxiləçilərdən qorunması qaydalarını müəyyən edir və onun həyata keçirilməsini təmin edirdilər. Məhsuldar qüvvələr inkişaf edib xüsusi mülkiyyət və siniflər əmələ gəldikcə cəmiyyətin ərazi təşkili də sırf qohumluq, tayfa əlaqələri və münasibətlərindən yeni ictimai əlaqələr və münasibətlər üzərinə keçirilirdi.

Dövlət özünün ilkin formasında qohumlar, tayfalar yaşayan ərazilərdə münasibətləri tənzimləyən orqandan tədricən daha geniş ərazilərdə ictimai münasibət və əlaqələri müəyyən edən və həyata keçirən orqana çevrilir. Dövlət öz inkişafında yeni pilləyə daxil olur. Bu mərhələdə xüsusi mülkiyyətin vacibliyi, toxunulmazlığı, həyat mənbəyi olması cəmiyyət tərəfindən qəbul edildiyinə görə dövlət də cəmiyyətin iradəsini ifadə edir. Yəni onun qanunları xüsusi mülkiyyət və siniflərin mənafeyini müdafiə və təmin etməyə xidmət edir. *Məhz dövlətin cəmiyyətdə birgə yaşayış qaydalarını yaradan və onun həyata keçirilməsini təmin edən bir qurum kimi yaranması cəmiyyət mövcud olduğunu dövlətin də mövcud olmasını zəruri edir.* Beləliklə, dövlət cəmiyyətin özünütəşkil və idarəetmə zərurətindən yaranmışdır və cəmiyyətlə birlikdə mövcud olacaqdır. Uzun illərdir ki, xüsusi mülkiyyət cəmiyyətdəki iqtisadi münasibətlərin əsasını təşkil etdiyinə görə dövlət həqiqətən yarandığı vaxtdan öz qanunları ilə xüsusi mülkiyyəti və xüsusi mülkiyyətçilərin mənafeyini qoruyur. Çunki cəmiyyətin özü də, onun birgə yaşayış qaydaları da, xüsusi mülkiyyətin qorunması üzərində qurulub.

İndi ədalətli cəmiyyət kimi qəbul edilmiş demokratik cəmiyyətdə də, dövlət mövcud qanunçuluğa əsaslanaraq xüsusi mülkiyyəti və bunun əsasında duran iqtisadi münasibətləri qoruyur və inkişaf etdirir. Xüsusi mülkiyyət isə ən çox kapitalistlərə məxsus olduğuna görə bizə elə gəlir ki, dövlət məhz kapitalist mülkiyyətini qoruyur. Halbuki

xüsusi mülkiyyətin qorunması bütövlükdə demokratik cəmiyyətdə əhalinin həyat və fəaliyyətinin təmin olunması şərti kimi cəmiyyət tərəfindən qəbul olunmuşdur və dövlət də xüsusi mülkiyyəti qorumaqla cəmiyyətin iradəsini ifadə etmiş olur.

Halbuki dövlət bütün insanlara xidmət edə bilən davranış və həyat qanunlarının yaradılmasının və həyata keçirilməsinin təminatçısına çevrilə bilər. Dövlət bütün inkişaf mərhələlərində hər bir insanın və bütövlükdə cəmiyyətin mənafeyini müdafiə edə bilən əsas və real qüvvədir. İnsanlar öz mənafeyinin müdafiəsini ondan tələb edə və ona ümud bəsləyo bilərlər.

Ödalətli, demokratik cəmiyyət quruculuğu dövlətin ölkənin varidatının böyük bir hissəsinə sahib olması və bu varidatın hamının və hər kəsin mənafeyini uyğun istifadə olunması yolu ilə mümkündür. Belə şəraitdə dövlət sözün həqiqi mənasında öz amalına, gücünə və imkanlarına görə hər hansı qurumdan, sifidən qat-qat yüksəkdə duran, insanların varlanmaq, hökmranlıq etmək hərisliyindən, qorxudan irəli gələn ziddiyətlərin qarşısını alan, cəmiyyətin və insanların fəaliyyətinə məqsədyönlü, təşkiledici və tənzimləyici istiqamət verən və ölkədə əmin-amanlığı təmin edən bir qüvvə kimi mövcud ola bilər. Beləliklə, cəmiyyət irəliyə doğru inkişaf edib, bir mərhələdən digərinə keçdikcə bu inzibati-siyasi hakimiyyət forması da dəyişməli, yeni şərait və mənafelərin tələblərinə uyğunlaşdırılmalıdır. Cəmiyyət irəliyə doğru inkişaf etdikcə, birgə yaşayış şərtləri mürəkkəbləşir və onları

həyata keçirmək daha geniş, məqsədyönlü təşkilatı və hüquqi-normativ xarakterli işlər görülməsini və deməli dövlətin də möhkəmləndirilməsi, funksiyalarının genişləndirilməsi və daha aktiv fəaliyyətini tələb edir.

Dövlət ölüb getmir, cəmiyyətlə birlikdə və onun təşkilatçısı kimi fasiləsiz inkişaf edir və hər tarixi dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılır. Dövlət bu və ya digər formada mövcud olduğu bütün dövrlərdə əhalinin ən böyük ümidi və etiqad mənbəyi olmuş və yenə də olacaqdır. Dövlətin ən böyük və ümdə vəzifəsi bu ümid və etiqadı doğrultmaqdır. Burda dövlət başçısı (iqtidar) və onun idarəetmə forması əsas yer tutur. Dövlət idarəetməsi məqsədyönlü, təşkiledici və tənzimləyici xarakter daşıyır. Bu xüsusiyyətin təmin olunmasında dövlət başçısı və onun keşiyində durduğu qanunçuluq mühüm rol oynamalıdır.

* * *

Dövlət sabit, dəyişməz bir kateqoriya deyil, əksinə daim dəyişən, inikşaf edən, təkmilləşən inzibati-təşkilati bir strukturdur. Odur ki, cəmiyyət inkişaf etdikcə dövlətin funksiyaları, fəaliyyət sahəsi xeyli dəyişə bilər və yəqin ki, belə də olacaqdır. Lakin dövlətdə millilik məsələsi, hər dövlətin ərazisində olan xalqların tarixi inkişaf, milli və ərazi quruluş xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması məsələsi hələ uzun müddət aktual olacaqdır.

Ölkədə baş vermiş hər hansı inqilabi çevriliş cəmiyyətin siyasi sistemini və idarə olunmasının təşki-

lati formasını dəyişməyi tələb edir. Xalqın milli adət-ənənələri, ruhu, əxlaqı, mənəviyyatı, təbii yaşayış şəraiti isə dəyişmir və ya heç dəyişə də bilməz. Bunları kənardan gətirmək olmaz. Cəmiyyətin dəyişməsindən asılı olmayaraq xalq həmişə öz əxlaq və mənəvi həyatını tarixən yaranmış özünəməxsus qanunlar osasında qurur. Siyasi üst qurum, idarəetmə sistemi xalqın (millətin) həyat və fəaliyyətini təmin edən qanunlar kənardan gətiriləndə bunlar bir-birini təmamlamır. Bu qanunlar idarəetmənin təşkilati quruluşu, xalqın mənəvi, əxlaqi keyfiyyətlərini qoruyub inkişaf etdirə bilmir, xalq mənəvi və əxlaqi cəhətdən kasıblaşır, məhvə doğru gedir. Odur ki, hər bir xalqın dövlətçiliyində, dövlət quruluşunda demokratiklik, başqa hər hansı bir dövlətə oxşarlıq nə qədər böyük olursa - olsun fərqi yoxdur, millilik və bu xüsusiyyətləri nəzərə alan qanunçuluq və dövlətçilik olmalıdır.

* * *

Dövlət quruluşunu özgə yerdə axtarmaq bütöv xalqı, vətəni öz kökündən, tarixindən, indiyə qədər əldə etmiş olduqlarından ayırmalı özgələşdirmək və məhv etməkdir. Özgə yerdən dövlət quruluşu götürmək - öz xalqının keçmişinə və gələcəyinə, qabiliyyətinə inanmamaq, onu inkar etmək - son nəticədə bu qabiliyyəti məhv edərək özgə qabiliyyəti bu əraziyə gətirmək və bütövlükdə xalqı özgələşdirmək cəhdidir. Özgə quruluşu axtarmaq-başqlarını yamsılamaq, təqlid etmək-öz miskinliyinlə öyünməkdir. Başqa quruluşu, idarəetmə sistemini gətirmək xalqın taleyini,

səadətini, gələcəyini öz birgə yaşayış yerində, öz qüvvəsində yox, uzaqlarda, yad əllərdə axtarmaq xəstəliyidir.

Bu xəstəlik keçmiş sosializm birliyinə daxil olan ölkələrin hamısında 1986-1995-ci illərdə az-çox özünü göstərmişdir.

Bizim ölkədə bir çox illər ərzində mövcud olan mənəsebperəstlik, varlanmaq hərisliyi, idealsızlıq, qərbin və şərqiın eyni sıfətlərlə birləşərək daha eybəcər şəkil almağa başlığı, bir çox illər ərzində xalqı iqtisadi, mənəvi-əxlaqi cəhətdən müflisləşdirdiyi, xalqın özünə, öz taleyinə inamını sarsıtmaqda olduğu bir vaxtda ümummilli lider Heydər Əliyev dövlətçilikdə və dövlət idarəetmə sisteminde milliliyi, yerli təcrübənin nəzərə alınmasını vacib bir vəzifə kimi qarşıya qoymuşdur.

Müstəqil dövlət xalqın yeni istiqamətdə ictimai-siyasi yaradıcılığının, təsərrüfat-təşkilati fəaliyyətinin məhsulu kimi meydana gəlir. Bu dövlət xalqın xalqlığını, iqtisadi, milli-əxlaqi keyfiyyətlərini qorumaq məqsədinə xidmət edir. Deməli həmin xüsusiyyətləri dərindən bilməli, onların qorunub saxlanması və inkişafına dayaq durmalıdır. Məhz bu səbəbdən bütün xalqlar tərefindən qəbul edilən modern dövlət yoxdur. Burda mən bu məsələ ilə əlaqədar 1992-ci ildə yazmış olduğumu yenə təkrar etməyə məcburam: «...Xalqın seçdiyi cəmiyyət forması və dövlət quruluşu heç yerden hazır götürüle bilməz. O, hər xalqın özünəməxsus olmalıdır. İki qardaş bir-birinə bir alma kimi benzeyə bilər, onların dili də, dini də bədir, bir-

birinə nəinki kömək edə bilər, hətta həyatını da verər. Lakin onların başqa-başqa yerlərdə qurduğu ailələr məlum səbəblərə görə bir-birinin oxşarı, təkrarı ola bilməz. Eyni zamanda ailələr arasındaki müxtəliflik qardaşları yadlaşdırda da bilməz. Eyni dinə və dilə malik olan xalqlar da belədir. Onlar həm oxşardılar, vahiddirlər, həm də fərqlidirlər. Hər xalq başqasının üstün cəhatlərindən istifadə etməklə bərabər öz niyat yolunu öz daxilində axtarsa daha faydalı ollar». ¹

Eyni zamanda hansı şəraitdə, hansı ölkədə olursa olsun dövlətin mənşəyi, əmələ gəlməsinin əsas səbəbləri eynidir, oxşardır. Hər yerdə dövlət və onun idarəetmə sistemi insanların birgə əmin-amanlıq şəraitində yaşamaq, fəaliyyət göstərmək və öz tələbatlarını ödəmək zərurətindən yaranmışdır. Deməli dövlətlər bir-birinə həm oxşardılar, həm də fərqlidirlər. Onlar həm beynəlmiləllik, demokratiklik, dünyəvilik xüsusiyyətlərinə, həm də millilik xüsusiyyətlərinə malik olmalıdır. Burda Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin dövlət quruculuğu və müvafiq idarəetmə sistemi haqqında aşağıdakı fikirlərilə razılaşmaqla yalnız həqiqəti təsdiq etmiş oluruq: «Dövlət quruculuğunda nəinki tarixi və milli ənənələrimiz nəzərə alınır, həm də dünya təcrübəsindən, demokratik prinsiplərdən istifadə edilir».

¹ Ə.X. Nuriyev. Azərbaycan Respublikasının böhran vəziyyətindən çıxması və inkişafının prinsipial məsələləri. DNA-nın nəşri. Bakı-1992, səh. 5

4.3. Din

Tarix etibarı ilə din insanın ümid, inam, etiqad mənbələrindən ən qədimi və tədricən daha çox ümumbəşəri xarakter alanıdır.

Dinə, eyni dərəcədə islam dininə mən çox az bələdəm.¹ Din haqqında mənim mülahizələrim kifayət qədər həyat təcrübəsinə malik olan bir insanın ilk dəfə daxil olduğu böyük və zəngin bir mənzildə gör-dükləri haqqında yeritdiyi ilk mülahizələrə bənzəyir. Tanışlığımızdan mənə məlum olan budur ki, *din dedikdə Allah - təalanın insanları bu dünyada və axırət dünyasında səadətə çatdırmaq üçün, onlara öz peyğəmbərləri vasitəsilə elan etdiyi mənəvi-əxlaqi həyat, davranış normaları və prinsipləri nəzərdə tutulur*. Dini etiqad bu normalara, prinsiplərə inanmaq və etiqad etməkdir. Hər bir insanın və bütövlükdə

¹ Din haqqında öz mülahizələrimi vermək üçün aşağıdakı mənbələrlə az-çox tanış olmuşam: «Quran» («Qurani-kərim») ərəb dilindən tərcümə edənlər: Ziya Binyadov və Vasim Məmmədəliyev. Azərnəşr, 1992, 711 səh.; Anri-Masse. İslam. Bakı, 1992, 255 səh.; Scyxüllislam Allahşükür Paşazadə. Qafqazda İslam. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1991, 224 səh.; Rasim İbadulla oğlu. Quran əlifbasi və islamın təhlili (Quran oxumağı öyrənmək üçün dərs vəsaiti). Bakı, 2001, 220 səh.; E.M. Əsgərov, N.Ə. Rəhimov. İslamin əsasları (fəlsəfə, tarix və əxlaq baxımından) Bakı-2002, 320 səh.; Rauf Ağayev. Misir. «Elm» nəşriyyatı, 2000, 112 səh.; Məhəmməd Peyğəmbərin həyatı. Bakı, Azərnəşr, 1990, 159 səh.; S.Bələogi. Quran qissələri. Azərbaycan bədii tərcümə və ədəbi əlaqələr mərkəzi. Bakı-1992; Bəxtiyar Vahabzadə. Seçilmiş əsərləri. I cild, 1974.

bəşəriyyətin təbiətinə xas olduğuna görə belə hesab edirik ki, din tarixən insanların ən qədim fərdi şüur formalarından biri kimi meydana gəlmışdır. İnsanın dinə inamı, başqa sözlə onun taleyinə əsashı təsir göstərə bilən fəvqəltəbii bir qüvvənin mövcudluğuna inamı, nəyə görə və nədənsə kədərlenməyə və ya sevinməyə, qorxmağa, çəkinməyə, ehtiyat etməyə başladığı lap ilk dövrlərdən primitiv formada yaranmağa başlamışdır.

Uzun illər qüvvədə olmuş təsəvvürə 'görə belə fəvqəltəbii qüvvə ilk dövrlərdə insanın tamamilə asılı vəziyyətdə olduğu və buna görə də qorxduğu, ehtiyat etdiyi təbiət qüvvələri (zəlzələ, tufan, sel, müxtolif vəhşi heyvanlar və i.a.) idi. Sonralar dinin bu təbii kökləri ilə yanaşı insanlar və onların mövcud birgə yaşayış formaları və ictimai münasibətlər də qorxu, etiqad mənbəyinə çevrildi.

Beləliklə, dinə (hər hansı fəvqəltəbii qüvvəyə) etiqadın iki ümumi kökü var: təbii və ictimai kökləri. Dinin təbii kökləri daha dərin və qədimdir. Həm də belə təsəvvür daha geniş yayılmışdır ki, din cəmiyyətin lap ilk inkişaf pillələrində insanın təbiət qüvvələri qarşısında acizliyindən yaranmışdır. İnsan qarşısında aciz qaldığı təbiət qüvvələrini həyatına həllədici təsir göstərə bilən fəvqəltəbii qüvvə hesab etmiş, bu qüvvələrdən qorxmuş və buna inam bəsləmiş, etiqad etmişdir.

İnsanlar həyatın ilk inkişaf mərhələlərində özlərindən qat-qat güclü bildikləri hər şeyə-kortəbii qüvvələrə, günəşə, göyə, yerə, oda, güclü heyvanlara və i.a. sitayış etmişlər. İnsanların fəvqəltəbii qüvvəsinə inandığı və etiqad etdiyi təbii qüvvələrin və şeýlerin bir-birindən fərqlənməsi onlar arasında həmişə ziddi-

yət, mübahisə və mübarizə mənbəyinə çevrilmiş, çoxlu qurbanlar tələb etmiş və nəticə etibarı ilə insanların ictimai tarixi birliliyinin inkişafına ikili təsir göstərmişdir.

Dinin ictimai kökləri sonradan yaransa da tədricən daha geniş yayılmışdır. Xüsusi mülkiyyət və sinifli cəmiyyət meydana gəlib inkişaf etdikcə din də tədricən ictimai xarakter almış, ictimai şürurun ən qədim və inkişaf etmiş formalarından birinə çevrilmişdir.

Xüsusi mülkiyyətin hökmranlığından insanların çəkdiyi əziyyət, baş verən toqquşmalar və onların verdiyi ziyanlar qarşısında insanların aciz qaldığı ictimai hadisələr təbiət hadisələrindən çox, tez-tez təkrar olunan və qorxulu olur. Bu da dinin ictimai köklərini genişləndirir, cəmiyyətin ictimai quvvələri qarşısında getdikcə daha çox aciz qalan insan təbiət hadisələrini ilahiləşdirib ona sitayış edir, onlara özünün ictimai bəlalardan xilaskarı kimi baxır. Məğlublar (fərd, tayfa, icma, xalq) qaliblərin allahını, sitayış etdiyi şeyləri qəbul edir. Xalqların, tayfaların könüllü və ya məcburi birləşməsi sitayış edilən allahların da birləşməsinə, qaliblərin allahlarının məğlublar tərəfindən qəbul edilməsinə gətirib çıxarıır.

Beləliklə, dinin təbii kökləri ilahi qüvvənin mövcudluğuna insanda həmişə inam yaratmış, bu inamı dərinləşdirmiş və möhkəmləndirmişdir. Dinin ictimai səbəbləri və kökləri müxtəlif tayfaların, xalqların dini baxış və etiqadlarının bir-birinə yaxınlaşmasına və birləşməsinə şərait yaratmışdır. Nəticə etibarı ilə fövqəltəbii qüvvəye inam və etiqadın təbii kökləri və səbəbləri onun ictimai kökləri və səbəbləri ilə sıx əlaqədardır. İctimai şərait və səbəblər dini etiqada əlverişli şərait yaradanda (içsizlik, yoxsulluq, özbaşınlılıq

olanda) onun təbii bazası da genişlənir, fövqəltəbii qüvvənin mövcudluğuna inam və etiqad artır.

Fikrimizcə dinin meydana gəlməsinin təbii və ictimai kökləri haqqında tarixən formalaşmış bu mövqe və təsəvvürlərdə müəyyən çatışmamazlıqlar, məhdudluqlar var. *Belə ki, dinin ictimai və fərdi köklərini yalnız insanların qorxması, cəmiyyətdə onların taleyi-nə təsir edə bilən ziddiyətli münasibətlərin mövcud olması ilə izah etmək düz olmaz.* Çünkü insanların, onun taleyinə təsir göstərə bilən hər hansı bir ilahi qüvvənin mövcud olmasına inamı təkcə onun təbiət və cəmiyyət qüvvələri qarşısında aciz qaldığı hallarda deyil, həm də həddən artıq təəssüfləndirici, kədərli, müvəffəqiyyətli, uğursuzluq və i.a. hallarında da baş verir. Misal üçün qarşısına çıxmış vəzifəni özünün gözlədiyindən asan yerinə yetirdiyi, ölüm ayağında olan xəstə şəfa tapdığını, ac olanda gözləmədiyi yerdən ruzi tapdığını, gözləmədiyi müvəffəqiyyət qazandığını, yuxuda gördüyü hadisələr bu və ya digər formada real həyatda baş verdiyi, ürəyinə damanın başına gəldiyi və i.a. hallarda da insanların fövqəltəbii qüvvənin varlığına inam yaranır. Beləliklə dini etiqad yalnız qorxudan, çətinliklərdən deyil, həm də misal üçün müvəffəqiyyətli, sevincli, təəssüfləndirici hallarda da yaranır. Nəticə etibarı ilə dinə (fitrətən insandan üstün və insan taleyinə əsaslı təsir göstərə bilən bir qüvvə olduğunu) *inam, etiqad insanın mənəvi-əxlaqi dünya görüşü kimi meydana gelmişdir.* Cəmiyyət və insan inkişaf etdikcə bu mənəvi-əxlaqi dünya görüşü dəyişmiş, inkişaf etmiş və təkmilləşmişdir. Ümumbəşəri mənafelərə və ya bütöv insan qruplarının (xalqların) mənafeyinə daha çox uyğun gələn dini etiqad mənbələri daha geniş yayılmış və inkişaf etmişdir.

Məhz bu proseslərin təsiri altında insanların fövqəltəbi qüvvəsinə inanıb etiqad etdiyi bir çox şeylər sıradan çıxmış, onların həyatında həqiqətən əvəzedilməz rol oynayan bir qrup yer və göy cisimləri ön plana keçmişdir. Yer, günəş, səma, od və başqa allahlar insanın inam və etiqad mənbəyinə çevrilmişdir. Bu proses dinin inkişafında müsbət rol oynayıb, dini etiqad müxtəlifliyindən yaranan münaqişələri nisbətən azaltsa da ona son qoya bilməmişdir.

Dini etiqad sahəsində baş verən münaqişələr min illər ərzində tədricən vahid fövqəltəbi qüvvə və bütün insanların etiqad mənbəyi olmaq etibarı ilə tək bir Allahın varlığının qəbul edilməsinə gətirib çıxarmışdır. Yeni eradan əvvəl 5 – 4-cü minillikdə dinə və dini etiqada qarşı münasibət əsaslı dəyişikliklərə uğramışdır. Çoxallahlığın insanların ərazi, əqidə birliyinə mane olduğunu dərk edənlər çox allahlıqdan tək allahlıqla doğru can atmışlar. Qədim misirlilər əbədi, qüdrətli və gözə görünməz bir allaha sitayış etmişlər. Misir kahinlərinin dualarında deyilirdi ki, allah birdir, «O heç nədən asılı olmayıaraq mövcuddur. Hər həyatın səbəbkəri, ataların atası, anaların anasıdır». Onun iradəsi ilə kainat yaranmış, günəş parlayır, yer göydən ayrılır. Onun yaratdıqlarında ahəng var. Ona özlüyündən aralanıb nəsil artırmaq vacib deyil. «Allah özündə özünün həm atası, anası və həm də oğlundur». Bu üç varlıq allahda allah olmaqla ilahiyyətin mahiyətini dəyişmədən sonsuz təkamül uğrunda çalışır. «Ata yaradıcı qüvvədir, oğul atanın təkrarı – onun əbədi varlığının təsdiqi və ifadəsidir».

Bələliklə, yeni eradan hələ çox-çox əvvəl insanlar hər şeyə qadir fövqəltəbi qüvvəyə etiqad mənbəyi kimi Allahın vahidliyini qəbul etmişdilər. Allah haq-

qında bizim hazırkı təsəvvürlərimizin əsasları hələ o vaxtkı insanlarda formalasmışdı. Misirdə yeni eradan əvvəl 3200-cü ildə dini qanunlar qəbul edilmişdi və bunun da əsasında təkallahlığın qəbul edilməsi durdu. Lakin, misirlilər yerdə də allahların olduğunu qəbul edirdilər. Digər allahlar hər şeyə qadir allahın bir növ vasitəçisi funksiyasını icra etmişlər. Beləliklə, allah bir olsa da tək deyil, yerdə onun təcəssümünü əks etdirən allahlar vardır. İnsan bir allaha onun yerdəki nümayəndələri, peygəmbərləri vasitəsilə müraciət edir ki, onu düzgün olmayan hərəkətlərə görə bağışlasın və düzgün olmayan hərəkətlərdən çəkindirsin.

Nəhayət qədim misirlilər inanırdılar ki, insan əbədi varlıqdır, o daim, hətta ölümündən sonra belə yaşayır. «Bədən torpağındır, ruh göylərin». Bədənin və torpağın vəhdətində insan ona görə insandır ki, özünü dərk edir. Fiziki ölümdən sonra ruh kainatı gəzir. Nəticə etibarı ilə din haqqında, fəvqəltəbi qüvvə və insanların etiqad, inam mənbələri haqqında təsəvvürlər təkmilləşir, müasir formaya yaxınlaşırıdı. Bu istiqamətdə gedən tarixi təkmilləşmələr quldarlıq quruluşundan feodalizmə keçidin ilk illərində, başqa sözlə əvvəlki eranın axırlarında və yeni eranın lap əvvəllərində Xristian dininin əmələ gəlməsi və yayılması ilə nəticələndi.

Xristian dini çoxallahlıqdan təkallahlığa keçidin əsasını qoymaqla təkcə varlıların deyil, həm də zəhmətkeşlərin, hüquqsuz, istismar olunan və əzilən külənin dini kimi meydana gəldi. Təkallahlıq rəsmən qəbul edildi. Güya bütün başqa allahlar onların törəməsidir.

Təkallahlıq insan şüurunun inkişafında, insan

grupları arasında mehriban ictimai münasibətlərin, dinc əmin-amanlıq şəraitinin formalaşmasında müstəsna rol oynadı.

Tekallahlıq qəbilələr, tayfalar, hətta dövlətlər arasında öz allahını, əqidəsini üstün qəbul etmək səbəbindən dini zəmində baş verən silahlı toqquşmalara son qoydu, günahsız insan ölümünün, itkilərin qarşısını aldı, milli və dünya mədəniyyətinin tərəqqisinə müsbət təsir göstərdi. Məhz bu müsbət cəhəti ilə əlaqədar olaraq məzлumların, əzilənlərin dini kimi meydana gələn Xristian dini hakim siniflerin rəsmi dininə çevrildi.

Bununla yanaşı, Xristian dini də cəmiyyətdə vahid fövqəltəbii qüvvəyə inam yaratmaq, vahid etiqad mənbəyi olmaq baxımından kifayətləndirici deyildi. O insanları vahid əqidə ətrafında birləşdirməyə qadir deyildi.

Yalnız maddi şeylər gözə göründüyüünə görə varlığına inanır, onu qəbul və dərk edirik. Allah gözə görünmür, onu qavramaq və dərk etmək də mümkün deyil. Allah haqqında bizə əyani formada heç bir şey məlum deyil. Odur ki, gözə görünməyən, dərk olunmayan bir mütləq varlığa inanıb inanmamaq, onu necə və hansı formada təsəvvür və qəbul etmək hər kəsin öz hüququ, öz işidir. Allah da belədir. Ona inanıb inanmamaq hər kəsin öz işidir. Nəhayət, yerdəki allahları göydəki tək allahın varisləri kimi qəbul etməyi də hər kəs istəmirdi, bununla razılaşmırıldı. Yerdə ek-sər insanlar arasında əqidəsizlik, vahid etiqad mənbəyinin olmaması və inamsızlıq yenə qalırdı.

Əqidəsizlik və inamsızlıq, insanların vahid etiqad və inam mənbəyinin olmaması hər cür cinayətə və ədalətsizliyə yol açır, insanları qarşı-qarşıya qoyur,

parçalayırıldı. İnsanların hayatı tərzi ziddiyyətli idi. Az-ğınlıq, gücə arxalanmaq, qadın hüquqsuzluğu, insanın insan tərəfindən alçaldılması, qul psixologiyası kök salmışdı. İnsanların bu hayatı tərzi onların etiqadındakı, inamındaki ziddiyyəti, natamamlığı əks etdirirdi. İnsan azadlığı, özünü insan kimi hiss etməyin əhəmiyyəti hələ dərk olunmamışdı. Müqəddəs ruha inam, etiqad insanların məişətinə daxil olmamışdı. Onların hayatı və məişəti vəhşi və dözülməz vəziyyətdə idi.

* * *

Məhz belə bir dövrdə ərəb dünyasında Həzrət Məhəmməd Peyğəmbər, İslam dini və onun müqəddəs kitabı olan «Qurani-Kərim» meydana gəldi. İslam dini təkallahlığı təlim və təbliğ edən, bütün əvvəlki dinlərin müterəqqi cəhətlərini özündə birləşdirən, öz ümum bəşəri keyfiyyətlərinə görə tədricən milyonlarla insanların qəlbinə hakim kəsilən sonuncu dindir. İslam dini insanları vahid inam, iman, etiqad ətrafında birləşdirməyə çağırır və bununla da insanların əmin-amanlıq şəraitində yaşamasına və fəaliyyət birliliyinə şərait yaradır.

«Quran» («Qurani-Kərim») İslam dininin müqəddəs kitabıdır. «Quran» Məhəmməd Peyğəmbərə 23 il ərzində Allah-təala tərəfindən vəhy olunmuşdur. İslam dinində və onun müqəddəs kitabı «Quran»da insana əvəzsiz hörmət və məhəbbət, eyni zamanda insanlığa böyük çağırış ruhu vardır.

* * *

Məhəmməd peyğəmbərin həyatını az-çox nəzərdən keçirəndən sonra mən belə qənaətə gəldim ki, onda adı insandan kənar heç bir möcüzə yoxdur. Ən böyük möcüzəsi onda insanlığa hörmət, məhəbbət və

çağrış hissinin heç kəsə müyəssər olmayacaq dərəcədə güclü olmasıdır.

* * *

«Quran» insanlara, xüsusilə ehtiyac içərisində çırpinan insanlara «Allahın verdiyi əvəzsiz nemətdir, öyüd-nəsihət üçün göndərdiyi kitabdır»-deyənlər təmənilə haqlıdırlar, «Quran» ilahi kəlamlar xəzinesidir»-deyənlər də onun kimi. «Quran»ın məqsədi insanlara düzgün həyat və fəaliyyət yolu göstərmək, pis əməllərdən çəkindirməkdir»-deyənlər də təkzib olunmaz həqiqəti ifadə edirlər.

Bu kitab özünə qədər mövcud olan bütün dinlərin, etiqadların ən müsbət cəhətlərini və yarandığı vaxt cəmiyyətin qarşısına çıxan mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri, ictimai problemləri nəzərə almaqla intişar tapmışdır. «Quran» insanların yeganə əqidə və inam yeri kimi hər şeyə qadir Allahı seçmişdir. «Quran» ələ bir kitabdır ki, onun kəlamları bütün dövrlərə xas olan ümumbehəşəri həyat şərtlərini özündə birləşdirir. «Quran»ın ən böyük üstünlüyü ondadır ki, əqidəsizlik və vəhşilik dövründə insanlara vahid inam, əqidə mənbəyi verir, bununla da hər cür vəhşilik və əqidəsizlikdən, naqışlıkdən uzaqlaşmağa çağırır və buna çətinliklə, qurbanlar bahasına olsa da nail olur.

«Quran» insanın həyat və davranış normalarını, insanın mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərini təkzib olunmaz dərəcədə inandırıcı və demək olar ki, bütün dövrlər üçün düzgün vermişdir.

* * *

İslam dini ərəb dünyasının milli, mənəvi-əxlaqi həyat norması kimi meydana gəlsə də Azərbaycan xalqı çox xalqlardan biridir ki, onu mənimsemək, nəsildən-nəsilə ötürməklə həyatının bir çox sahələrinə

müsbat təsir göstərən milli-mənəvi dəyərinə çevirmişdir.

* * *

«Quran»-ilahiyyat kitablarının sonuncusudur. Özündən əvvəlkilərə nisbətən o, bəşəriyyətin yüksək inkişafı dövrünə təsadüf edir. Odur ki, ümumbəşərilik onda əvvəlki ilahiyyat kitablarında olduğuna nisbətən daha güclüdür. «Quran»ın insanları vahid əqidə və inam altında birləşdirmək imkanları daha genişdir. Elə bu səbəbdəndir ki, 14 əsrden artıq bir müddətdir ki, onun yaddasına, mənəviyyatına hakim olduğu insanların sayı ildən - ilə artır. Özünə nicat yolu axtaran hər kəs, hər bir xalq hansı dövrdə yaşamasından asılı olmayaraq onu narahat edən həyatı əhəmiyyətli suallara «Quran»da cavab tapmış və yenə də tapacaqdır.

* * *

İslam dininin və onun müqəddəs kitabı «Quran»ın ideya təsirinin belə geniş yayılması, yüz milyonlarla insanın varlığına, mənəviyyatına hakim kəsilməsinin əsas səbəbi onun həqiqiliyidir, ümumbəşəri həyatın özünü eks etdirməsi və ona çağırmasıdır. İslam diniñ təbliğ etdiyi adətlər, həyat və davranış qaydaları, tövsiyyələr cəmiyyətdə haqqın, ədalətin, insanpərvərliyin, insani həyat normalarının, yüksək əxlaqi keyfiyyətlərin formallaşması üçün müstəsna əhəmiyyət kəsb etmiş və etməkdədir. «Quran»ın təbliğ etdiyi Ramazan bayramı (Orucluq) insanın müsbət xüsusiyyətlərinin formallaşmasında, sağlamlığın qorunmasında böyük rol oynamışdır və indi də oynayır. Bir məşhur din xadiminin dediyi kimi, Ramazan bayramı insan iradəsinin iradəsizlik üzərində qələbəsi, insanın özünə, öz qüvvəsinə inamın təntənəsidir, çətin anlarda insanın özünə qalib gələ bilməsini göstərən

parlaq misaldır. İslam dinində insanı yüksək həyat, davranış və əxlaq normalarına çağırın belə misallardan çox göstərmək olar.

İslam dinində elmə, müəllimə, təhsilə əvəzsiz qiymət verilir, alimin mürəkkəbi şəhidin qanına, müəllim valideyinə bərabər tutulur (Sənət elm öyrətmiş müəllim sənin üçün valideyn kimiidir). İslam dini qadına çox hörmətlə və ehtiramla yanaşır. - (Cənnət anaların ayaqları altındadır). İslam dinində ailədaxili münasibətlər, övladla valideyin arasındaki münasibət elə kamil formada göstərilir ki, (övlad valideyinin üzünə ağ olmamalı, ona itaət etməli, sözündən çıxmamalıdır. Eyni zamanda valideyin öz övladını günaha batmağa məcbur etməməlidir, onda həmin valideyinlərə itaət etməsən yaxşıdır) bəşər övladları bunlara nail olmaq üçün həmişə çalışmağa borcludur.

* * *

İslam dininin əbədi yaşamaq haqqını qəbul və təsdiq etməklə yanaşı qeyd etməyi lazımlı bilirik ki, burada da təkmilləşməyə, yeni forma və məzmunda ifadə olunmağa ehtiyacı olan məsələlər vardır. Əgər qısa formada ifadə etmək mümkün olsa mən deyərdim: «Quran»-ədalətsiz cəmiyyətin hökmranlığı şəraitində mümkün olan ədalətli insani həyat və davranış normalarını verən, tarixin rastlaşdığı ən böyük və ölməz kitabdır.

Ədalətsizliyi doğuran cəmiyyətdir. Bu cəmiyyəti dəyişmədən və ədalətsizliyi doğuran səbəbləri aradan qaldırmadan öyünd-nəsihət nə qədər düzgün ifadə olunsa və təsirli çatdırılsa belə istənilən nəticəni verməz. Belə halda öyünd-nəsihət ədalətsizliyin qorunub saxlanması və nəsihət verənlərin özünün varlanması

mənbəyinə çevrilir. Məhz uzun illərdir ki, əksəriyyət olmasa da bir qrup adamlar İslam dininin təbliği və təqdirini ən azı yaşamaq, əksər hallarda isə varlanmaq mənbəyinə çevirmişlər (bütün dinlərdə belədir). Doğrudur bu İslam dininə etiqadın geniş yayılmasına və nisbətən geniş nüfuz qazanmasına müəyyən dərəcədə müsbət təsir göstərmişdir və yenə göstərir. Lakin bundan varlanan və öz nəsillərini de varlandırmak istəyənlər İslam dinini öz amallarını həyata keçirmək üçün qüdrətli bir vasitəyə çevirmirlərmi?

İslam dininin banisi özü ömrünün son illərində ehtiyac içinde yaşadığı və bunu təbii hal kimi qəbul etdiyi, hətta böyük İlahidən varlanmaqdan onu qorumağı xahiş etdiyi halda, onu təbliğ və təfsir etməyi öz həyat işinə çevirənlərin əksəriyyəti varlanmışdır. Digər tərəfdən İslam dinində demək olar ki, belə bir meyl təqdir olunur ki, varlı varlılığında, kasıb kasıblığında, dilənçi dilənçiliyində qalsın, amma varlı kasıba əl tutsun, yardım göstərsin.

Varlığını, kasıbı yaradan xüsusi mülkiyyətə əsaslanan ictimai-iqtisadi münasibətlərdir. Xüsusi mülkiyyət yaranıb inkişaf etdikcə həyatda belə bir əqidə getdikcə qanun xarakterini almışdır: Kim varlıdırsa o da güclüdür, kim güclüdürsə o da haqlıdır. Başqa sözlə, İsləm dini həm də o cəmiyyətin mənəvi-əxlaqi xüsusiyyətlərini müdafiə edir ki, onun əqidəsinə də «Kim varlıdır, o da güclüdür, kim güclüdürsə o da haqlıdır» hökm sürür. Nəticə etibarı ilə İsləm dini həqiqətin həmişə varlığın tərəfində olduğunu qəbul edir, bununla da onların mənafeyini müdafiə edir, lakin varlıkların nümayəndələrini kasıblara qarşı ədalətli, rəhmdil olmağa çağırır. Halbuki, bu ədalətsizliyin aradan qaldı-

rılması ümumbəşəri tələbatdır və onu aradan qaldırmaq üçün güclünü deyil, insanlığı müdafiə edən qanunlar daha güclü olmalıdır.

* * *

Tarixdə dəfələrlə sübüt olunmuşdur ki, hamı üçün ümumi olan qanunçuluq, dövlətçilik, dövlət himayəsi, nəzarəti və tənzimlənməsi aşağı düşdürü hallarda dini təbliğat güclənir. Əksinə, insanların işgizarlığı aşağı düşür, yoxsulluq, diləncilik isə artır. Beləliklə, dincə, onun müqəddəs kitablarına və Allaha inam, etiqad, yalvarış, insanlığın müqəddəm şərtlərindən biri olsa da o, ayrılıqda insana istənilənləri vəd etmir. Azərbaycanın böyük şairi Bəxtiyar belələrinə üzünü tutaraq demədimi:¹

Yerə endirmədi bir tikə göylər
Yerə gecə-gündüz baş vuranlara

Ona görə də dini təbliğat və etiqad, İslam dininin və onun müqəddəs kitabı «Quran»ın bütün insanlığı haqqqa, ədalətə, rəhmdilliyyə, yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə çağırışı yalnız güclü dövlətçilik və qanunçuluqla, əməksevərlik və məqsədyönlü zəhmətlə tamamlandıgı hallarda özünün müsbət nəticələrini verib insanlığı dində təbliğ olunan xoşbəxtliyə doğru apara bilər. Bütün bunlar olmayanda, xüsusilə din zəhmətə çağırışla birləşməyəndə, o gec-tez özünün peşəkar təbliğatçıları üçün varlanmaq, insanların böyük əksəriyyəti üçün fanatizm, mütilik, həyat nemətlərindən məhrum olmaq və müflisləşmək mənbəyinə çevrilir.

¹ Bəxtiyar Vahabzadə. Seçilmiş əsərləri, I cild, Bakı, 1974.

* * *

Başqa bir mühüm xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, dini etiqad sabit qalsa da onun təbliğat vasitələri cəmiyyətdə mövcud olan ictimai-siyasi və iqtisadi durumdan asılı olaraq dəyişir. İnsanların dində ifadə olunan mənəvi-əxlaqi dünyagörüşünü qoruyub saxlamaq və möhkəmlətmək istəyi din xadimləri və dindarları, yeni cəmiyyətin qələbəsini təmin etmək istəyi isə dövlət başçılarını və siyasi liderləri qarşılıqlı əməkdaşlığa, birgə fəaliyyətə sövq edir. Rəhbər işçilər dindarlarla görüşlər keçirmək, bayram süfrəsi açmaqla dindən, dini mərasimlərdən əhalinin bir hissəsinə öz tərəfinə çəkmək üçün də istifadə edir.

Bələliklə islam dininin və onun müqəddəs kitabı «Quran»ın ideyalarının təbliği yalnız o zaman geniş miqyasda müsbət nəticə verə bilər ki, onun haqqına, ədalətə, rəhmdilliyyə çağırış səsi cəmiyyətdəki qanunların ədalətli olması və həyata keçirilməsi ilə tamamlansın.

* * *

Eyni zamanda məlumdur ki, din heç vaxt məğlub cəmiyyəti müdafiə etməmişdir. O, bir qayda olaraq yeni meydana gələn cəmiyyətin və orada hakim olan siyasi qüvvələrin açıq və ya gizli tərzdə tərəfinə keçmiş, onların müvəqqəti dayaqlarından biri kimi çıxış etmiş və güclənmişdir. Hər iki tərəfi ümumi dil tapmağa çağırmaqla həmişə əhalinin əsas kütləsini həkim sinifin mənafeyinə uyğun olaraq sakitliyə, bəzən hətta mütiliyə də çağırılmışdır. Lakin cəmiyyətdəki ziddiyyətlərin həllində, insanların həyat səviyyəsinin yüksəlməsində din heç vaxt həllədici mövqe tutma-

mışdır. Zira heç bir din istehsalı inkişaf etdirin, hakim sinfin ədalətsizliyinə qarşı mübarizə edin-deyə çağır-mamışdır. Qanunçuluq, dövlət qayğısı və tənzimləməsi olmadıqda getdikcə daha çox insan kütləsini ictimai məhsuldar əməkdən ayırrı və cəmiyyətin müflisleşməsinə, tüfeyliliyə, çürüməyə və məhvə doğru getməsinə az da olsa kömək edir. Cəmiyyət məhv olmağa üz qoyanda isə dini təbliğat keçmiş cəmiyyətdə hakim mövqe tutanlardan üz döndərir və yeni cəmiyyət qurucularının tərəfinə keçir. Heç bir dini təbliğat qanunçuluq, dövlətçilik və ictimai faydalı əmək fəaliyyətilə birləşmədən məhv olmağa üz qoyan nə cəmiyyəti, nə də insanlığı xilas edə bilməz.

* * *

Lakin bütün bunlar nə İslam dininin, nə də «Quran»ın əbədi yaşamaq haqqını nəinki əlindən almır, hətta zərrə qədər də azaltmır.

Nə qədər ki, cəmiyyət və insan mövcuddur, xüsusilə cəmiyyətdə ədalətsizlik, ictimai bərabərsizlik var, insanlar müxtəlif təbiət və cəmiyyət hadisələri qarşısında acizdir, onların böyük bir hissəsi ehtiyac içərisində yaşıyır, xüsusi mülkiyyətə əsaslanan fəaliyyət azadlığı qanunçuluğun hökmranlığı ilə tamamlanmir, din və onun humanist amalları insanların qəlibinə, əqidəsinə hakim kəsiləcəkdir.

* * *

Cəmiyyət tamamilə yenidən qurulub-dəyişdiyi, konstitusiya qanunları sözün həqiqi mənasında insanlığın keşiyində durduğu, ideal hesab olunan bir cəmiyyət qurularsa keçmiş cəmiyyətdə mümkün olan bütün ədalətli cəhətlər dində ifadə olunduğuuna görə

o, yenə insanların mənəvi-əxlaqi həyat normalarını əks etdirən mənəvi-əxlaqi dünya görüşü forması olmaqdır qalacaqdır. Lakin həyat səhnəsində özünün hazırkı fanatik rolunu xeyli itirəcəkdir. Onun əvəzini ədalətli cəmiyyətin ədalətli qanunlarını özündə bir-ləşdirən konstitusiya və onun icraçısı olan dövlət tutacaqdır. Ölkənin bütün vətəndaşlarının həyatı mənafəyini müdafiə edən konstitusiya qanunlarının foaliyyəti mövcud olduqda din insanların həqiqətən mənəvi-əxlaqi dünyasına çevirilir.

* * *

Ədalətsiz və aşağıların insanlığını qəbul etməyən – hər an hər hansı təhqir gözlənilən şahlara xidmət edənlər əksər hallarda onların yanında, onları görəndə Allahu unudur və onları öz qibləgahları hesab edirlər. Ölkdə ədalətli qanunlar əsasında ədalətli cəmiyyət qurulanda insanların bu cəmiyyətin başında duranlara birinci sitayış və minnedarlıq etməsi təbiidir. İnsanın şəksiz itaət etməli olduğu iki varlıq var – göydə gözə görünməz, hər şeyə qadir Allah – yerdə onun ədalətli vəkili dövlət və onun qanunlarıdır. Belə olduqda din hakim ideologiya kimi öz mövqeyini xeyli itirir, amma insanların haqsızlıqdan çəkindirmək vəsisi olmaqla yaşayır.

Misal üçün, islam dinində verilmiş həyat və davranış normaları keçən əsrlərdə qat-qat dəyişmiş və gələcəkdə yenə dəyişəcəkdir. Lakin İslam dininin təbliğ ctdiyi hümanizm, insana hörmət hissi əbədi qalacaq və həmişə yenİ yaranan həyat və davranış normalarının əsasına qoyulacaqdır.

4.4. Digər ümid, inam və etiqad mənbələri

Ordu

Deyirlər ki, ordu öz xalqını müdafiə etməli və siyasətdən kənardı qalmalıdır. Əgər xalq üzünü ordu tərəfə çevirməsə ordu da ola bilməz. Bu fikir tarixdə bir çox illər orduya və onun rəhbərliyinə münasibətin əsasını təşkil etmişdir.

Ordunu xalq deyil, dövlət xalqın seçmə oğullarından yaradır və maliyyələşdirir ki, onun iradəsini ifadə etsin, birinci növbədə onun özünü qorusun və ərazi bütövlüyünü təmin etsin. Ordu xalqı həmin dövlətin iradəsindən asılı olaraq müdafiə edir. Əgər mövcud dövlətin mənafeyilə xalqın mənafeyi uyğun gəlirsə ordu da dövlətin simasında Xalq ordusu olur. Əgər gəlmirsə ordu da dövlətdən ayrıılır və ona qarşı durur. Lakin burada da son məqsəd ordunun özünə rəhbərlik edəcək başqa bir dövləti hakimiyyətə gətirməkdir. Xüsusi mülkiyyət olan yerdə ordu dövlətin əlində onun mənafeyini müdafiə edən canlı alətdir və yalnız dövlətlə xalqın mənafeyi uyğun gəldiyi və ya ona qayğı göstərildiyi dərəcədə bu ordu öz xalqını müdafiə edə, xalq isə üzünü ona doğru çevirə bilər. Çəkdiyi zəhmətin bəhrəsindən məhrum edilənlər kimi qarnı doymayan, natəmiz geyimli əskərdən də sahibinə məhəbbət və sədaqət gözləmə.

İstedad, nadir istedad və məqsədyönlü zəhmət

Bütün başqa şərtlər mövcud olduğu şəraitdə istedad və məqsədyönlü zəhmət insanın ən mühüm

ümid, inam və etiqad mənbəyidir.

Orta və ali məktəblərdə biz tez-tez ayrı-ayrı şagirdlər, tələbələr və müəllimlər haqqında deyilən belə ifadələrlə rastlaşıırıq: filankəs «çox yüksək qabiliyyətə malikdir», «biliklidir», «istedaddır», «onun böyük gələcəyi var». Bunların bir-birinə bənzər və eyni zamanda bir-birindən əsaslı surətdə fərqlənən anlaşışlar olduğu yəqin ki, hər kəsə məlumdur. Əgər nəzərə alsaq ki, istedad mahiyyət etibarı ilə müəyyən fəaliyyət sahəsində insanın bacarığı, qabiliyyətidir və normal insan ya nəyisə bacarır və ya istəsə bacara bilər, onda demək olar ki, istedad hər kəsə müyəssərdir, hər kəs bu və ya digər sahədə fəaliyyət göstərə və onu kifayət qədər bacara, özünə və cəmiyyətə fayda verə bilər. Həyatda istedadsız insan yoxdur. İstedadı ya heç közərməmiş sənən, ya da istedadı ona şərait yaranmasına həsrət olan insanlar isə çoxdur.

Üzümüzü tutub getdiyimiz cəmiyyətdə istedadın aşkarla çıxarılması, inkişaf və istifadəsinə mərkəzləşdirilmiş dövlət və cəmiyyət qayğısı kifayət qədər olmadığına görə belə adamların sayının daha çox olmasına ehtimalı böyükdür.

* * *

İstedad, qabiliyyət Allahın insana bəxş etdiyi sağlamlıqdan sonra ən böyük nemətdir. Bütövlükdə varlığın kimi, talantın olması üçün də Allaha borclusən. O, Allah tərəfindən hamiya verilmir. Deməli, kimdənsə kəsib sənə verilib, sən buna layiq bilinibsən. Sən də öz ləyaqətini göstərməlisən. Bu baxımdan sən talantını öz arzuna müvafiq xeyirxah işlərə sərf etməyə boclusən və bunun üçün məsuliyyət daşıyırsan.

* * *

Məqsədyönlü zəhmət, oxumaq və öyrənmək istedadın özünü göstərməsinin açarıdır. Bunlarsız istedad həyat işığı görə bilməz. Bunların düzgün əlaqələndirilməsi və insanın təbii imkanlarına uyğunlaşdırılması səviyyəsi onun istedada, yaxud da nadir istedada məlik olduğunu müəyyən edir. Hər halda istedad hər kəsə müyəssər ola bilər. Nadir, parlaq istedad isə yox. Parlaq istedad qəti mövqə, aydın məqsəd, məqsəd-yönlü zəhmət, dönməzlik və böyük ideal sevir-başqa heç nə.

* * *

İnsanda qarşıya qoyulmuş aydın məqsəd, yüksək mənəvi əhval-ruhiyyə, zəhmətsevərlilik və mübarizlik olarsa o hər şeyə qalib gələ, özünün istedad və hətta nadir istedad olduğunu sübut edə bilər. Böyük ideal, nadir istedadının zəhmətdən sonra, ən böyük hərəkət-verici qüvvəsi, yol göstərən mayakıdır.

* * *

Hər bir insanın öz idealı və bu idealın həqiqiliyinə inamı vardır. İdealsız insan yoxdur. Lakin yalnız xalqın qaynar həyatından qidalanan sağlam ideal insanı həmişə yaşamağa və tərəqqiyə təhrik etmək vasitəsinə çevrilə bilər.

* * *

Böyük ideallarla yaşayan nadir istedadlar həyatda aralıq mövqə tuta bilməzlər. Onlar ya bu istedadın imkan verdiyi yüksək zirvəyə qalxmalı, ya da əqli, fiziki və maddi cəhətdən alçalıb səfillər cərgəsinə qoşulmalıdır.

Böyük ideallarla yaşayanlara həqiqi ölüm yoxdur.
Onlara ölüm ancaq bu ideal qarşısına çıxmış və keçilməsi mümkün olmayan bir sədd kimi görünür.

* * *

Öz istedad, bacarıq və qabiliyyətini məqsədyönlü və əzmkar əməyinlə birləşdirib əməllərini insanlığa xidmət arzusu ilə yoğrulmuş amallarının icrasına yönəltsən həyatda çox qələbələr qazanar-öz xoşbəxtliliyini taparsan.

V. TƏHSİL, MÜƏLLİM, ELM VƏ ALİM

Anam məni bu işıqlı dünyaya gözləri bağlı və əlləri yumulu bəxş etmişdir! Sonra əllərimi və gözlərimi açaraq mənə yeyib-icməyi, sevinməyi və gülməyi, daha sonra yeritməyi, danışmağı öyrətmiş, tərbiyə vermiş, mərifətimi artırmışdır. Müəllimim mənə işıqlı dünyamı görməyi, dərk etməyi və ondan istifadə etməyi öyrətmişdir.

Anamın borcunu heç vaxt qaytarla bilmərəm – vəzifəm ömrüm boyu təzim və xidmət etməkdir.

Müəllimimin borcunu qaytarmaq mənə son dərəcə çətindir. Əsas vəzifəm – hörmət və ehtiramla yad etməkdir. Öz müəllimini bilərəkdən unutmaq özünün insan olduğunu unutmaq qədər qəbahətdir.

5.1. Təhsil və müəllim

Təhsil

Təhsil insanın özünü və dünyani dərk etməsi və ətraf aləmlə ikitərəfli ünsiyyətinin inkişafının müqəddəm şərtidir. Təhsil insani keyfiyyətlərin formallaşmasının ən böyük və əvəzedilməz vasitələrindən biri, həyatda öz yerini müəyyənləşdirmək və ona nail olmağın açarıdır. Təhsil xalqın, millətin tərəqqisi, dünya xalqları arasında öz yerini tapması, öz milli mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərini qoruyub saxlaması və inkişaf etdirməsi üçün son dərəcə vacib şərtidir. Bu səbəbdən dünyada öz nüfuzunu, yerini, iqtisadi, sosial mənafə-

yini qoruyub saxlamaq istəyən heç bir dövlət təhsilə biganə olmamalıdır.

* * *

Təhsilin əsasını təhsil haqqında qanunlar təşkil edir. Təhsil üçün elə qanunlar sistemi hazırlanmalıdır ki, onların fəaliyyəti əvvəla təhsilin ümumiliyini-hamıya müyəssər olmasını və yalnız qabiliyyəti, biliyi kifayət qədər olanların ali təhsil almasını təmin etsin. İlkinci, hər hansı dövrdə təhsilin müasir tələblər səviyyəsində təşkilinin bir çox əsas prinsipləri: qabaqcıl təcrübənin öyrənilməsi və istifadəsi, kompüterləşdirmə, milli xüsusiyyətlərimiz, milli təcrübəmiz, təhsilin strateji xarakteri, fasılısızlıyi kimi vacib şərtlər nəzərə alının. Üçüncüüsü, təhsil sistemi işçilərinin əməyinin spesifik xüsusiyyətləri daha çox nəzərə alının. Dördüncüüsü, müəllimin hüququnun mühafizəsi və məsuliyyətinin artırılması üçün ictimai mühitin formlaşması, təhsilin bir mərhələsindən o biri mərhələsinə keçidin konkret şərtlərinin müəyyənləşdirilməsi kimi prinsipial məsələlər özünün əksini tapmalıdır. Təhsildə milliliyə xüsusi fikir verilməlidir. Millətin tərəqqisi milli məktəblərin tərəqqisindən başlanır. Necə də doğru deyişlər: Milli məktəbi olmayan xalq özünün nə etməli olduğunu dərk etməyən cocuqdur.

* * *

On illər ərzində təcrübədə sübut olunmuşdur ki, konkret prinsiplər olmadığına, qəbul qaydaları hədən artıq ümumi xarakter daşıdığını görə ən ciddi re-jim şəraitində belə hazırlıqsız, qabiliyyətsiz abituriyentlər himayədarlar tapır, instituta daxil olurlar.

Görünür təhsil sisteminin bir pilləsindən o birinə keçid zamanı elə konkret qaydalar tətbiq etmək la-

zimdür ki, zəif, hazırlıqsız şagirldər ali məktəbə imtahan vermək hüququna malik olmasınlar. Misal üçün 90-cı illərin əvvəllərində Türkiyəyə oxumağa göndərilmək üçün abituriyent seçilməsi şərtləri belə idi: Orta attestat qiyməti 4,5 və yuxarı olan abituriyentlər imtahana buraxılsın. Bu o demək idi ki, qoy biliyi aşağı olan abituriyentlər müsabiqədə iştirak etməsin. Yalnız orta məktəbdə yüksək səviyyədə oxuyan, kifayət qədər biliyə malik və müəyyən fənnləri daha üstün mənimmsəmiş gənclər institututa daxil olsunlar. Amma təəssüf ki, imtahana sənəd təqdim edənlər azdır deyib bu ədalətli prinsipdən tez də imtina edildi. Əlbəttə, bu prinsipdən imtina etmək deyil, orta attestat balını bir qədər aşağı, deyək ki, 4-4,2 götürmək olardı. İndi bütün abituriyentlərə müsabiqədə iştirak etmək imkanı verildiyi şəraitdə heç kim zəmanət verə bilməz ki, Türkiyəyə ali təhsil almağa ən layiqlilər göndərilməkdədir.

Rüblük orta qiymətləri 4 baldan aşağı olan və imtahanlardan aşağı qiymətlər alan şagirdlər sənət məktəblərinə, texnikumlara oxumağa göndərilir. Eyni zamanda 9-cu sinfi əla və yaxşı qiymətlərlə bitirənlər də könüllü surətdə sənət, texniki-peşə məktəblərinə oxumağa gire bilərlər. İnsanın müvafiq cəmiyyətə yararlı olması və yaşamaq hüququnun həyata keçirilməsinin vacib şərti kimi sənət, texniki-peşə təhsili rüblük orta qiyməti 4 baldan aşağı olan şagirdlər üçün məcburi olmalıdır. Sənət, texniki-peşə məktəbinə daxil olan şagirdlər bir il oxuduqdan sonra yenə yuxarıdakı şərtlərlə imtahan verir. Yalnız orta qiyməti «4»-dən yuxarı olanlar sonrakı ildə təhsilini davam etdirir, həm orta təhsil alır, həm də sənətə yiyələnir. Onlar

sonrakı illərdə ali məktəbə daxil ola bilərlər. Aşağı qiymət alanlara isə attestat verilmir. İkinci il onlar yalnız sənət öyrənməklə kifayətlənirlər. Yaxud da al-dıqları attestat yalnız texnikumlara və azı iki il işlədikdən sonra öz xərcləri hesabına ali məktəbə daxil olmaq imkanı verir.

9-cu sinfi «4»-dən yuxarı qiymətlərlə bitirən şagirdlər məktəbdə qalıb təhsilini davam etdirməklə tam orta təhsil alırlar.

Biz ümumi təhsil sisteminin və ali məktəbə tələbə qəbulunun aşağıdakı prinsiplə təkmilləşdirilməsini məqbul hesab edirik: Ümumi təhsil əsas və orta təhsildən ibarət olmaqla iki mərhələyə bölünür. Əsas təhsili (9-cu sinfi) qurtaranda şagirdlər 4-5 fənndən buraxılış imtahani verirlər. İmtahana başqa məktəblərdən, ali və orta ixtisas tədris müəssisələrdən müşahidə və nəzarət üçün təcrübəli müəllimlər cəlb olunur.

Orta məktəbi bitirən şagirdlər buraxılış imtahanları verirlər. Buraxılış imtahanında həmin məktəbin müvafiq ixtisas müəllimi, ali məktəbdən cəlb olunmuş müəllimlər, habelə məktəb yerləşən yaşayış məhəllələrindən tanınmış alımlar iştirak edirlər. Bu imtahanlardan yüksək qiymət alanlar (başqa fənnlərdən alınmış rüblük qiymətlər də nəzərə alınmaqla) ali məktəbə qəbul olunurlar. Həkim, müəllim, hüquqşunas ixtisaslarını seçənlər ali təhsil müəssisəsinə qəbul olunduqdan sonra seçdiyi ixtisasın tələblərinə sadıq olacağına and içir. Bu andın surəti onun şəxsi işi içərisində həmişə saxlanılır. Məzun sonralar hara işə qəbul olunarsa, ona şəxsi işin içərisində həmin andın surəti də verilir.

Belə şərtlərlə ali məktəbə qəbul bir çox üstünlük-lərə malikdir: orta məktəb müəllimlərinin və şagird-lərinin məsuliyyəti artır, orta məktəblə ali məktəb arasında əlaqə yaranır, təhsil fasiləsiz olur, ali məktəbə təsadüfi adamlar düşə bilmir, ali məktəblər qəbul imtahanları kimi işə xüsusi vaxt ayırmır, orta məktəb-də şagirdə hərtərəfli bilik verilməsinə şərait yaranır.

Milli təhsil, dünyanın qabaqcıl təhsil sistemindən bəhrələnməklə, müstəqil dövlətin özündə bu sahədə yaranmış təməlin üzərində qurulur və birinci növbədə həmin millətin (xalqın) maariflənməsi və tərbiyəsi vəzifəsini qarşıya qoyur. Təhsili təşkil edərkən onun öz mahiyyətinə görə güclü tərbiyə vasitəsi olduğunu, ümumbəşəri humanist xarakter daşıdığını heç vaxt unutmaq olmaz. Onun məqsədi sadəcə olaraq insana yazmağı, oxumağı öyrətmək və ümumiyyətlə bilik vermək deyil, insanı əqli və fiziki cəhətdən tərbiyə və inkişaf etdirmək, hərtərəfli inkişaf etmiş insan yetişdirməkdir. Bu, indi aludə olduğumuz demokratik cəmiyyətdə bazar iqtisadiyyatı şəraitində xüsusi oləcibdir.

Bazar iqtisadiyyatı təhsil və tərbiyəni həqiqi məzmunundan ayırrı, xəlqilik, ümumbəşəri kamillik deyil, fərdin xüsusi mənafeyi, eksər hallarda varlanmaq hərisiliyi təhsilin hərəkətverici qüvvəsinə çevirilir. Təhsilin və tərbiyənin obyekti yenə də insan olaraq qalsa da onun ali məqsədi fərdiləşir. Təhsil, təlim-tərbiyə yalnız fərdin özünü yaşatmaq, yoxsullaşmaq təhlükəsindən xilas olmaq tələblərinə cavab verdiyi dərəcədə xalqa xidmət edir.

Təhsilin müstəqilliyyində, milliliyində, ümumbəşərliyində, humanistliyində əqli və fiziki tərbiyə vasi-

tesi olmasında dövlətin və xalqın birbaşa mənafeyi var. *Ona görə də əsas təhsil dövlət tabeliyində və xalqın ümumi nəzarəti altında olmalıdır*. Bu baxımdan Azərbaycan Müəllimləri Qurultayının qətnaməsində göstərilən aşağıdakı bölmələri təhsilin dövlətləşməsi və daha da humanistləşməsi istiqamətində mühüm addım kimi qiymətləndirmək olar:

Azərbaycanda təhsilin üstün inkişaf etdirilməsi və strateji, ümummilli və ümumdövlət əhamiyyətinə malik olan fəaliyyət sahəsinə çevrilməsinə dövlət təminatının tətbiq edilməsi:

-Azərbaycanda fəaliyyət göstərən bütün təhsil müəssisələrinde ölkənin dövlət təhsil siyasetinin həyata keçirilməsinin təmin edilməsi.

-Təhsilin idarə olunmasının dövlət və ictimai xarakterinin gücləndirilməsi...»

Bunları alqışlamaqla yanaşı qeyd etməyi lazımlır ki, yuxarıdakılar təhsilin qarşısında duran ümum-bəşərilik, millilik, humanistlik, tərbiyə vasitəsi olmaq, ümumilik vəzifələrinin yerinə yetirilməsi üçün başlangıç mərhələni təşkil edə bilər. Təhsildə ümumilik bir çox başqa şərtlərlə bərabər bütün təhsil müəssisələrinde vahid qanun-qaydaların, təhsil və tərbiyə vasitəlerinin tətbiqini nəzərdə tutur. Hazırda bu istiqamətdə təhsil sistemində ciddi iş aparılmasına ehtiyac vardır.

Müəllim.

Təhsil sisteminin hərəkətverici qüvvəsi bu sistemdə çalışın işçilər, xüsusilə müəllimlərdir. Təhsilin keyfiyyəti və öz qarşısında duran vəzifələri yerinə yetirə bilmək imkanları da birinci növbədə müəllim-

lərdən, onların peşə hazırlığı səviyyəsindən, cəmiyyətdəki mövqeyindən, öz mənəvi borcunu və məsuliyyətini başa düşməsindən asılıdır.

Müəllim anlayışı üç mühüm ünsürün vəhdətidir:

1) Mükəmməl və fasiləsiz olaraq artan bilik;

2) Ümumbəşəri kamillik və humanizm;

3) Öz biliyini başqalarına vermək ehtirası və məharəti.

Yalnız bu üç keyfiyyəti özündə birləşdirən müəllim bəşəriyyətin zülmətdən işıqlı dünyaya çıxması, gözlorının açılması və dünyani dərk etməsində bələdçilik etmək hüququna sahib olur.

* * *

Tədris zamanı sözün qədrini bilmək və ondan bacarıqla istifadə etmək hər bir müəllimin borcudur. Ümumbəşəri xarakter daşıyan ideyalar düzgün istifadə olunub, aydın, anlaşılı dildə dinləyiciyə çatdırıldıqda o, ən böyük maddi qüvvəyə çevrilə bilər. Bu səbəbdən də müəllim bütün fəaliyyəti dövründə öz biliyini və bu biliklə özünün insan zəkasına təsir etmək qabiliyyətini inkişaf etdirməli, öz dinləyicilərində aydın həyat amalının formalaşmasına kömək etməli, onlarda bu amal uğrunda mübarizə aparmaq imkanlarının genişlənməsinə inam yaratmalıdır. Müəllim öz dinləyicilərinin, şagirdlərinin, tələbələrinin gələcəyinə inanmalı, öz tərbiyə vasitələrlilə onlarda öz biliyinə, bacarığına, istedadına inam yaratmalıdır.

* * *

Öz dinləyicisinə müəllim birinci növbədə öz biliyi, obyektivliyi və əxlaqi keyfiyyətlərile nümunə və təsir göstərməlidir. Müəllim doğruçul olamalı, həqiqi-

qətin tərəfində durmalı və bunu dərs verdiyi şagirdlərdən, tələbələrdən tələb etməli, vətəndaşlara təbliğ etməlidir. Müəllimin başqalarına məsləhət bildiyi insanı keyfiyyətlərə özündə olan keyfiyyətlər bir-biri ni tamamlamalı, üst-üstə düşməlidir.

Müəllim təhsil verdiyi şagirdlər, tələbələr, dinləyicilər arasında fərq qoymamalı, onların hamısına öz nəcib arzularının gələcək təmsilçisi kimi yanaşmalıdır. Müəllim tədrisdə toplanmış milli təcrübə ilə xarici təcrübəni qarşılıqlı əlaqədə öyrənməli, müqayisə etməli və mütərəqqi cəhətləri istifadə etməlidir.

* * *

Müəllim öz predmetini, tədris etdiyi fənni dərin-dən bilməli və sevməlidir. Yoxsa o, öz dinləyicilərin-də həmin sahəyə hörmət yarada bilməz. Özün sevmodiyini başqalarına sevdirmək ya çox çətin, ya da heç mümkün deyil. Bu sevgi ilə müəllim öz biliyini dinləyicisinə çatdırmaq məharətinə yiylənən, öz dinləyici-sinin ürəyini fəth edə və onu da özü düşündüyü istiqamətdə düşünməyə sövq edə bilər. *Müəllim öz fikrini sistem halında, dəqiq və ardıcıl ifadə etməyi, mü-hazırəni öz elmi yaradıcılığı ilə düzgün əlaqələndir-məyi bacarmalıdır.*

* * *

Bir sənətkar olmaq etibarı ilə müəllimi məşhur aktyora, ya da həmişə yarışa hazırlaşan məşhur idmançıya bənzətmək olar. İdmançıya da, müəllimlərə də formada olmaq üçün tər tökdürən, ağır əmək lazımdır. İdmançı öz üzərində elə çalışır ki, o məhz yarışdan-yarışa formada olsun. *Lakin müəllim həmişə eyni gərginliklə çalışmalı, həmişə formada olmalıdır.*

Zira müəllimdən yüksək bilik, hərtərəfli hazırlıq bütün hallarda tələb olunur. O, həmişə formada olmalı, öz sahəsində dinleyiciləri maraqlandıran, cəmiyyəti narahat edən bütün suallara səriştəli və aydın cavab verməyi bacarmalıdır.

* * *

Müəllim bir-birindən gözəl rollar oynayan aktyordur. Lakin aktyorla müəllim arasında çox böyük fərqi də görməmək olmaz. Aktyor hər dəfə başqasının rolunu oynayır, başqasının xarakterik əlamətlərini özü başa düşdüyü dərəcədə, öz qabiliyyəti daxilində də-qiq eks etdirməyə çalışır, özünü ona bənzədir. O, nə qədər buna nail olsa biz onu o qədər sevir, ona inanır və hörmət edirik. Lakin müəllim hər bir mühazirədə öz rolunu oynayır, danışıqlarına özünün münasibətlərini və inamını öz varlığında, xarici əlamətlərində eks etdirir və bundan asılı olaraq auditoriyanı fikrən öz arxasınca apara bilir. Ona görə də hər bir ziyahı, öz sahəsini dərinində bilən və mənəvi təmizliyə malik olan insan müəllimlik iddiasına düşdükdə özündə yuxarıda göstərilən keyfiyyətlərin olmasına da çalışmalıdır.

* * *

Müəllim də aktyor kimi başqalarını düşündürməlidir. Lakin bunun üçün o, özü daha çox düşünməlidir. Başqalarını heç olmazsa saatlarla düşünməyə sövq etmək üçün özün günlərlə, hətta aylarla düşünməlisən. Daim başqalarını düşünənlər isə özlərini düşünməyi unudurlar. Bu təkzib olunmaz həqiqətdir.

5.2. Elm və alim

Bizim təsəvvürümüzə görə elm insanların təbiət və cəmiyyət, onların qarşılıqlı münasibətlərinin inkişaf xüsusiyyətləri, qanuna uyğunluqları haqqında praktikanın sınaqlarından keçmiş biliklər sistemidir. Bu sistem öz mahiyyətinə görə bütün cəmiyyət üzvlərinin həyat və fəaliyyət prosesində yaransa və inkişaf etsə də onun inkişafının aparıcı qüvvəsi alımlərdir.

* * *

XX əsr bir tərəfdən elmin tərəqqisi, alımlorin sayca artması, digər tərəfdən onların cəmiyyətin həyatına əsaslı surətdə təsir göstərmək imkanlarının genişlənməsilə xarakterizə olunur.

* * *

Keçmiş SSRİ-yə daxil olan müttəfiq respublikaların dərin və hərtərəfli böhrana düşməsi, milli birliyin sarsılması, millətlər arasında münasibətlərin pozulmasının əsas səbəblərindən birini də yeridilən siyasetdə elmin və alımlorin rolunun kifayət qədər nəzərə alınmamasında, bu siyasətdə məqsəd və vəzifələrin xalq kütləsi üçün tam aydın olmamasında axtarmaq lazımdır. Nə hakimiyyətdə olan, nə də hakimiyətə can atan qüvvələrin əksəriyyəti cəmiyyətin qarşısına çıxan problemlərin həllində hələ ki elmin və alımlorin rolunu kifayət qədər düzgün qiymətləndirməmiş və elmi potensialdan səmərəli istifadəni təmin edə bilməmişlər. Burada ziyalıların, xüsusilə ictimaiyyətçi alımlorin və bütövlükdə elmi qüvvələrin özlərinin də müəyyən günahı vardır.

«Yenidənqurma» kimi mənası hələ bu gün də mü-

əmmalı olan bir anlayış, sonra isə «bazar iqtisadiyyatı» anlayışı ortaya atılan kimi alimlərin bir hissəsi cəmiyyəti narahat edən və indiyə qədər məşğul olduqları problemləri dərhal unutdular və «urra» ilə onun arxasında getdilər. Çevrilib arxaya baxmaq, öz keçdiyi yolda gördükllərini saf-çürük etmək fikrinə düşənlər az oldu, yaxud bu fikri ürəyindən keçirsə də hərəket etməyi lazımlı bilənlər olmadı, bir qisim alimlər isə passiv mövqe tutdu, həyat hadisələrinə müdaxilə etmədilər və ya etmək istəmədilər. Bizim çoxumuzda hələ də davam edən nisbətən passiv mövqeyimiz, hadisələrin gedişinə zəif müdaxilə etməyimiz, xüsusilə öz aramızda mövcud olan fikir ayrılıqları son nəticədə əhalinin müxtəlif ictimai qrupları arasında fikir ayrılıqlarını və fəaliyyət birliyinin pozulması prosesini genişləndirir və ona uzun müddətli xarakter verir.

* * *

Alimlər dövlətin və xalqın hesabına yaşayırlar. Dövlətin və xalqın üst-üstə düşən mənafelərinə xidmət etmək onların borcudur. Öz fəaliyyətində, getdiyi məclislərdə, mərasimlərdə onlar ümumi mənafenin, ölkədə əmin-amanlığın təmsilçisi olmalıdır. Alimin ictimaiyyət arasında davranışında məsuliyyəti çox böyükdür.

* * *

Elmlı olmaq çətindir. Bunun üçün daim oxumaq azdır, ən başlıcası oxuduğunu öyrənmək, öyrəndiyini təkrar etməklə yadda saxlamaqdır.

* * *

Naşirlər həqiqi alim mövqeyinə müdaxilə etmə-

məli, nəşriyyata təqdim olunmuş yazıları olduğu kimi çap etməlidirlər. Qəlbimin odu ilə yazdığını bir məqaləni parça-parça doğrayıb atan və yalnız mənimçün lazımsız parçanı dərc etmiş bir qəzet redaktoruna yazdım: «Mən sizin qəzetə öz qəhrəmanımın vətən sevgisini, ürəyinin odunu, qələbəyə inamını və öz qəlbimin nisgilini yazıb göndərməmişdim. Siz inamı, sevgini və narahatlığı gizlətmış, odu söndürüb külünü dərc etmişsiniz».

* * *

Alimlərin cəmiyyətdə fəal mövqe tutmasının zərurililiyi onların cəmiyyətdəki ictimai mövqeyindən, çətin anlarda xalqa kömək göstərməyin onların mənəvi və vətəndaşlıq borcu olmasından irəli gelir. Əlbettə, bütün çətin günlərdə xalqın xilaskarı birinci növbədə elə xalqın özü, onun fədakar əməyi və yenilməz mübarizəsi olmalıdır.

Bu işi təşkil etmək və ona məqsədyönlü istiqamət vermək məsuliyyəti isə bu və ya digər dərəcədə iqtidarla bərabər həm də ziyanların, xüsusilə də alimlərin üzərinə düşür. Bu səbəbdən alim, alim-müəllim cəmiyyət və bütövlükdə insanlıq qarşısında öz borcunu və məsuliyyətini dərk etməlidir. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, alimlər öz təbiətlərinə görə ümumxalq mənafeyinin təmsilçisidirlər. Onlar öz fəaliyyətində bu ümumi mənafe ətrafında xalqın bütün ictimai qruplarını birləşdirən, səfərbər edən ictimai qüvvə kimi çıxış edirlər və ya etməlidirlər. Bu qüvvə cəmiyyətdəki yerinə görə xalq kütləsinin idarə edən hissəsi ilə idarə edilən hissəsi arasında durur.

* * *

Alim bütövlükde xalqın mənafeyini əldə rəhbər tutaraq iqtidarlarla aşağı zəhmətkeş təbəqə arasında əlaqə yaradır, hər ikisinin fəaliyyətinə əsaslı surətdə təsir göstərir.

* * *

Alim ümumxalq mənafeyinin təmsilçisi olmaqla birinci növbədə yaşadığı ölkənin daxili və xarici siyasetinin, sosial-iqtisadi inkişafının əsas müddəalarının işlənib hazırlanmasında iştirak edir, sonra onu öz düşüncə tərzi ilə zənginləşdirir və xalqa çatdırır, buradakı ideyaların qarşidakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün xalqı səfərbər edən maddi qüvvəyə çevrilməsinə böyük kömək göstərir. Eyni zamanda xalqla temasda olan alim özü də zənginləşir. Onda siyasetin əsas müddəalarının xalqın mənafeyinə nə dərəcədə uyğun olub - olmamasına aid yeni fikirlər, yeni münasibət əmələ gəlir. O, bu münasibəti yuxarı orqanlara, necə deyərlər siyaset adamlarına çatdırır. Bununla da siyaset adamlarına da, onların yeritdiyi siyasetə də təsir göstərir. Hər ikisinin xalqın mənafeyinin müdafiəsinə yönəlməsinə kömək edir. Sonra bütün yuxarıdakı proseslər yenidən bu və ya digər formada təkrar olunur. Bütün bunlar bizə alim və onun müasir cəmiyyətdə tutmalı olduğu mövqə ilə əlaqədar aşağıdakı mühüm nəticəni çıxarmağa imkan verir:

Birincisi, alim, əgər o həqiqidirsov, ziyalılığın ən yüksək zirvəsidir. Hər kəs bu ada həqiqətən sahib olub, özünü bu fəaliyyət sahəsinə həsr edirsə, o öz əməl və əqidəsi baxımından doğulduğu yerin-kəndin, şəhərin, zonanın övladından bilavasitə xalqın bütün təbəqələrinin mənəvi övladına, onların uyğun golən

mənafə və varlığının, mütərəqqi istək, düşüncə və arzularının təmsilçisinə çevrilir. Buna görə də yerliçilik alimliklə bir araya sığmayan bir məfhumdur, alimin özünün öz əməllərinə, bununla birlikdə özünə qazdığı qəbirdir. Alimin yalnız doğulduğu kənddə, şəhərdə yox, həm də başlıcası öz xalqının içərisində kökü olmalıdır.

Həqiqi alim özündə xalqının düşünən beynini, narahat ürəyini və gələcəyi görən gözünü birləşdirir. Əgər bu beyn korlanır və xalqın həqiqi mənafeyini dərk etmirsə, ürək onun üçün narahatlıq hissi ilə döyünmür, göz işi qdan düşür və həqiqi mənada xalqın sabahını görmürsə xalq özü bütövlükdə faciəyə doğru gedir, ziyalının, alimin məhdudluğunu və faciəsi xalqın faciəsinə çevrilir. Son illərdə bunu bütün dolğunluğu ilə təsdiq edən hadisələr az olmamışdır.

İkincisi, alımlar cəmiyyətin əxlaqi və mənəvi təbiyəcisi, müəllimidir. Həm də fərqi yoxdur alım hansı sahədə məşğuldur-müəllimdir, elmi-tədqiqatçıdır, ya tədqiqatçı alım-müəllimdir. Elmi-tədqiqat işçiləri də müəllimin funksiyasını tamamilə və ya qismən bu və ya digər formada icra edirlər. Müəllim ayrı-ayrı qrup-lara, fəndlərə dərs verməklə onların dünyagörüşünü formalasdırır və cəmiyyət üçün hazırlayır. Tədqiqatçı alım də öz əsərlərilə ayrı-ayrı fəndlərə, idarə olunan-lara və idarə edənlərə təsir göstərir, onları dəyişir və həyata hazırlayır.

* * *

Hər kəsi, hətta o nə qədər savadlı olsa belə, elmə buraxmaq olmaz. Elmə o insanlar gəlməlidir ki, onları lap yeniyetmə vaxtından ətraf aləm, onu dərk etmək

maraqlandırır. Getdikcə onda bu hiss güclənir və ətraf aləmə nə isə yeni faydalı bir şey vermək həvəsi onun amalına çevrilir. Elmə yalnız qazanc mənbəyi kimi baxmaq insanlığı işiqdan məhrum etmək deməkdir.

Müəllim olmaq istəyəndə insan tərbiyə edib yetişdirmək istəyi, alım olmaq istəyəndə həyatı dərk etmək və insanlara nə isə faydalı bir şey vermək istəyi güclü olmalıdır. Təhsillə elmi yanaşı, eyni zamanda həyata keçirmək istəyəndə bu keyfiyyətlərin hər ikisi birləşməlidir.

* * *

Alım elmi yaradıcılıqla müəllimliyi düzgün əlaqələndirərsə cəmiyyətə daha çox fayda verə bilər. Belə halda alimin müəllimlik fəaliyyəti onun elmi-tədqiqat işilə bağlı fəaliyyətinin və apardığı tərbiyə işinin daxili tərkib hissəsi və ya davamı ola bilər.

Elmi-tədqiqat işilə tədrisi daim sıx əlaqələndirən alım həm də müəllimdir, yəni təhsildə də əsas simadır.

Coxlu əsərlər oxumaq, dərin müşahidələr aparmaqla alım başlanğıcda özünü tərbiyə edir. Sonra o öz biliyini və təcrübəsini iş yerində olanlara və onu əhatə edənlərə öyrətməklə onları, öz elmi və kütləvi əsərləri vasitəsilə coxsayılı oxucuları, coxsayılı məsləhətləri vasitəsilə vəzifədə olanları, özünün mühəzirələri vasitəsilə öz diniñeyicilərini tərbiyə edir. Alimin idarə edənlərlə idarə edilənlər arasında uyğun gələn mənafelərin təmsilçisi və cəmiyyətin tərbiyəçisi olması onun üzərinə böyük məsuliyyət qoyur. Alimlik, onu öz üzərində daşıyanın cəmiyyət qarşısında məsuliyyətinin və namusluluğun ölçüsünə çevrilir.

J.J.Russo demişdir ki, namuslu adam üçün namus, alim üçün alimlikdən daha əzizdir. Yəni alim üçün namus elə onun alimliyidir. Alim mövqeyinə xəyanət və beləliklə alim adını ləkələmək, elə alim adından məhrum olmaq deməkdir. Alimlik onun daşıyıcısı olan insanın vicdanıdır və bu o deməkdir ki, xalqın və dövlətin mənafeyinə uyğun gələn məsələlərin həllində alim səmimi, ədalətli, namuslu və doğruçu olmalıdır.

* * *

Alimin, ədibin, şairin özündən sonrakı nəsillərə qoyub gedə biləcəyi ən qiymətli şey ölməz əsəridir. Həmişəyaşar ideyalarla zəngin olan qiymətli əsəri həm də alimin ən böyük varidatıdır. Firdovsi necə gözəl demişdir:¹

Əsər şairi göylərə qaldırar
Əsərdir cahandan qalan yadigar

Əsərin ölməzliyi, orada təkcə ölməz ideyalar olmasında deyil, həm də, başlıcası oxucusunu düşündürməyində və ya bunun üçün qiymətli material verməyindədir. O əsər daha qiymətlidir ki, orda oxular müəllifin özünün görə bilmədiyi yeni keyfiyyətləri görür, eşitmədiyini eşidir, ağlına gəlməyəni düşünür və tapa bilmədiyini tapır.

* * *

Qiymətli əsər yazmaq üçün hazırlıqlı olmaq, dərin

¹ Əbdülfəsəim Firdovsi. «Şahnamə»

düşünməyi bacarmaq, dərin müşahidə qabiliyyətinə malik olmaq vacibdir, amma kifayət deyil. Obyektivlik, qərəzsizlik, hər sözün qədrini bilmək, onu yerində və qənaətlə işlətmək ondan da vacibdir.

* * *

Həqiqi alim xalqın və dövlətin üst-üstə düşən mənafelərinin həqiqətən təmsilçisi olmaqla öz zəmanəsində yaşayan və öz mənafeyini xalq mənafeyindən üstün tutan hər kəsdən, hətta buna şərait yaradan qanunlarından da yüksəkdə dura bilər. Bununla da alim iqtidarı da, onun qanunlarını da həmin yüksəkliyə çağırır. Bununla da həqiqi alim, ziyalı yaşadığı zamanla müqayisədə özünü daimiləşdirir. Təsadüfi deyil ki, tarixdə belə hallar çox olmuşdur ki, ən böyük iqtidarlar ən böyük sənətkarları, alimləri, şairləri saraylarına dəvət etməklə onların şöhrətini özlərinin şöhrət məngənəsində sıxmağa, ya da həmin şöhrətdən şahlığın şöhrətinin yüksəlməsi üçün istifadə etməyə can atmışlar. Nəticədə tarixin tərəqqi dövrləri təkcə həmin dövrdə yaşamış şahların, iqtidarların adı ilə deyil, həm də sənət adamlarının, şairlərin, alimlərin adı ilə tanınmışdır. Tarixə ən böyük və gözəl bəzəyi, zənginliyi, əksər hallarda iqtidarlar deyil, sənət adamlarının, qüdrətli zəkaların əməlləri vermişdir-desək zənnimcə səhv etmərik.

* * *

Həqiqi alimdə çox qiymətli iki şey ola bilər. Biri asudə vaxt, ikincisi ideya. Əgər o birincisini öz arxasında gələn nəslə həsr edirsə xeyirxahdır, ikincisini də səxavətlə verirse dahidir.

* * *

Narahatlıq və axtarış-bunlar həqiqi alim həyatının qəti və mütləq qanunudur. Bu narahatlığın mənbəyi öz xalqının ümumbəşəri rahatlığıdır. Ümumbəşəri rahatlıq üçün fitrətən narahat adamların rahatlığının mənbəyi narahat həyat şəraitində yaşamaqdır - deyənlər haqlıdır. «Mən belə həyatın əsiriymə ki, onun rahatlıq adlanan məzmununun hüceyrəsi narahatlıqdır» -deyənlər isə ikiqat haqlıdır, bu şərtlə ki, onlar həqiqi alimin həyatına şamil edilsin.

5.3. Alımə, müəllimə dövlət qayğısı.

Tədqiqatçı alim də, tədqiqatçı alim-müəllim dəancaq başqalarını düşünür və ya düşünməlidir. Onun, cəmiyyətin başqa üzvlərilə müqayisədə, özünü düşünməyə nə vaxtı, nə də haqqı yoxdur. Dəməli onun haqqında başqalarının düşünməsi lazımdır. Buradan da təkcə alimin, müəllimin cəmiyyət qarşısında deyil, həm də cəmiyyətin və dövlətin alım, müəllim qarşısında maddi, mənəvi və hüquqi məsuliyyəti məsələsi ortaya çıxır. Bu səbəbdən də elm, təhsil-tərbiyə, məktəb, müəllim, alim, onların müvəffəqiyətləri və nöqsanları, onlara qayğı və tələb, müəllimin, alimin nüfuzu, maddi və mənəvi tələbatının ödənilməsi məsəlesi həmişə ictimaiyyətin, xüsusilə də dövlətin diqqət mərkəzində durmalıdır. Bu baxımdan, misal üçün, təhsil islahatında haqlı olaraq müəllimə, onun şəxsiyyətinə yüksək qiymət verilməsi, müəllim nüfuzunun qaldırılması qeyd olunur. Lakin müəllim

nüfuzunu nə sözlə, nə də maaşla kifayət qədər qaldırmaq olmaz. Eyni zamanda, maddi cəhətdən təmin olunmayan müəllimin nüfuzundan danışmaq da mənasızdır. Əgər müəllim tələbənin əlinə baxır, tələbə üçün kurs işi, diplom işi yazıb, əvəzini ondan almaqla yaşayırsa, demək cəmiyyət, ehtiyac, aclıq, nadanlıq və qəm içərisində boğulub gedir. Müəllimin aldığı isə onun tərbiyə etmək istədiyi cəmiyyət üzvlərinin öz içərisinə axan göz yaşlarından başqa bir şey deyil. Alimi, müəllimi, həkimi və hüquq mühafizə orqan işçiləri ehtiyac içində, ələ baxan, laqeyd və məsuliyyətsiz olan cəmiyyət xəstədir. Onun mümkün müalicəsinə məhz bu qrup işçilərin maddi və mənəvi tələbatından, eyni zamanda mənəvi borclarından və məsuliyyətindən başlamaq lazımdır.

* * *

Cəmiyyət müəllimin maddi və mənəvi tələbatını ödəməyi, qayğısına qalmağı öz üzərinə götürməli, sonra özünün tərbiyəcisi olmaq etibarı ilə onun üzərinə ciddi məsuliyyət qoymalıdır. Dövlət bütün bunların hüquqi əsaslarını işləyib hazırlamalıdır. Bu hüquqi əsaslar cəmiyyətdə elə bir ictimai mühitin formalaşmasını təmin etməlidir ki, müəllimin gündəlik qayğısının, düşüncə tərzinin mərkəzində öz cəhətiyaclarını necə ödəmək deyil, necə biliyini artırmaq, onu necə dinləyicilərinə çatdırmaq və bunun üçün məsuliyyəti ni dərk etmək hissi dursun.

* * *

Tərbiyəli və yüksək bılıkli, vətənə sədaqətli şagird və daha sonra mütəxəssis yetişdirmək üçün həmin keyfiyyətləri özündə ikiqat birləşdirən müəllim

yetişdirmək lazımdır. Tərbiyə etmək üçün özün təbiiyəli olmalısan. İndi bu məsələyə kifayət qədər diqqət verilmir. Nəticədə hazırda şagirdlərin, hətta gənclərin təlim-tərbiyəsində özünü göstərən nöqsanlar, təhsilə marağın azalması tək müəllimlərin günahı deyil, müəllimlərlə, valideynlərlə aparılan işin zəifliyinin nəticəsidir.

* * *

Müəllimin uşaqlarla və valideynlərlə apardığı tərbiyə və təhsil işi dövlətin mərkəzləşdirilmiş qaydada valideynlərlə və müəllimlərlə apardığı işlə tamamlanmazsa lazımı səmərə verə bilməz. Birinci növbədə uşaqları deyil, müəllimləri və valideynləri tərbiyə etmək, layiqli müəllim və valideyin yetişdirmək, yalnız bu dərəcədə və bunun vasitəsilə də uşaqları tərbiyə etmək və yetişdirmək mümkündür. Bu qayğı və bu qayğını çəkmək üçün tədbirlər görmək, təşkilatçılıq işi aparmaq məsuliyyəti bilavasitə dövlətin üzərinə düşür.

* * *

Elm və təhsil hansının birinci olduğunu müəyyənləşdirmək çətin olan, bir birindən qidalanan iki ekiz qardaşdır. Birinci həqiqəti üzə çıxarıır, ikinci onu təbliğ edir və öyrədir. Burada formalizmə, başdansovduluğa, məsuliyyətsizliyə yol vermək olmaz. Lakin son onillik dövründə elmdə və təhsildə məhz formalizm özünü göstərməyə başlamışdır.

Formalizm həqiqətin pərdələnməsinin doğurduğu gələcək təhlükəyə qarşı sığorta olunmağa can atmaq vasitəsi olmaqla elmdə və təhsildə eyni zamanda ən çətin sağalan bir xəstəlik kimi meydana gəlir.

Həm də formalizm elmə və təhsilə gec keçir, lakin uzun müddət davam edir, onun bu sahədə ləğvi, aradan qaldırılması xüsusi çətinliklərlə üzləşir. O, elmi həqiqəti düzgün aşkara çıxartmaq, təhsili, elmi təbliğ etmək və öyrətmək vasitəsindən onu pərdələmək, gizlətmək vasitəsinə çevirir. Hər ikisinin cəmiyyətə faydalı təsir qüvvəsini heçə endirir.

Elmdə və təhsildə formalizmə yol vermək, gözdən pərdə asmaq bütöv xalqı aldatmaq və onun gələcəyini zəhərləmək deməkdir. Buna görə də elmi və təhsili formalizmdən qorumaq, bu sahədə formalizmə qarşı ümumxalq mübarizəsi təşkil etmək lazımdır. Təhsili və elmi formalizmdən qoruyarkən, burada işi təkmilləşdirərkən «Azərbaycan Respublikası Təhsil Qanunu»nda olduğu kimi təkcə başqa ölkələrin və ya bir sıra inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə əsaslanmaq kifayət deyil, bəlkə də əsaslı səhvdir. Biz başqa ölkələrin xalqına təhsil vermirik, özünəməxsus tam başqa psixologiyaya və şəraitə malik xalqa təhsil veririk. Təəssüf ki, başqalarının təcrübəsinin əsas götürülməsini hallandıran, tərifləyən məktəb kadrları az deyil. Öz xüsusi təcrübəmizi də təhlil etməli və müsbət cəhətləri yaşatmalı və inkişaf etdirməliyik.

* * *

Elmi-tədqiqat və müəllimlik fəaliyyətinin bir-birinə məqsəd və vəzifə etibarı ilə yaxınlığını, əkizliyini, bir-birindən qidalandığını nəzərə alaraq həmin fəaliyyət sahəsi işçilərinə dövlət fərq qoymamalı, onlara həm qayğını, həm də tələbkarlığı eyni dərəcədə artırmalıdır. Buna görə də alimə, elmə və müəllimə münasibət eyni dərəcədə dəyişməli, onlara qayğı artma-

lı, eyni zamanda respublikanın tərəqqisi üçün onların əməyindən istifadəyə daha geniş yer verilməlidir. Bu həm də ondan irəli gəlir ki, ümummilli lider Heydər Əliyev kimi yeni iqtidar İlham Əliyev də alimə və el-mə böyük qiymət verir. Bunu son vaxtlar prezidentin respublikanın yaradıcı ziyanları ilə keçirdiyi görüşlər, alımlərin dövlət miqyaslı məsələlərin həllinə geniş miqyasda cəlb edilməsi və onların əməyinə müxtəlif formalarda verilən yüksək qiymət təsdiq edir. Lakin bu vacib işin təşkilində hər şeyin öz qaydasında olduğunu demək doğru olmazdı. Hazırda alımlərin dövlət əhəmiyyətli məsələlərin işləniləb hazırlanmasına cəlb edilməsi üsulları nöqsanlıdır. Neticədə xeyli yaradıcı sağlam elmi qüvvələr aşkarla çıxarılıb istifadə edilə bilmir. Respublikada iqtisadiyyat sahəsində olan elmlər doktorlarının təqribən 1/3 hissəsi bu işə cəlb edilmişdir. Buna görə də dövlət aparatı işçilərilə alımlərin birgə işi üçün kadrların seçilməsi, habelə bu işin təşkili metodları təkmilləşdirilməli, burada xalis aşkarlıq şəraiti yaradılmalıdır. İxtisas sahələri üzrə elmlər doktorlarının dəqiqliyi siyahısının dövlət orqanlarında olması da vacibdir. Hazırda elmi-tədqiqat institutlarında işləyən alımlərin əsas hissəsini müvəqqəti olaraq plan işlərindən qismən azad etmək və respublikanın iqtisadiyyatının dirçəlişi və inkişafına aid müxtəlif dövlət proqramlarının hazırlanmasına cəlb etmək lazımdır. Bu proqramlar iqtidarda olan qüvvələrlə alımlərin birgə əməyinin məhsulu olmaqla, yeni cəmiyyət quruculuğunun və bazar iqtisadiyyatına keçidin nəzəri-metodoloji və praktiki məsələləri kompleksinin elmi əsaslar üzərində işləniləb hazırlanmasını

əhatə etməlidir.

Respublikamızın dirçəliş və inkişaf proqramlarının işlənib hazırlanması iqtisadiyyatımızın keçdiyi uzun tarixi inkişaf yolunun, mövcud vəziyyətin obyekтив, qərəzsiz təhlili və qiymətləndirilməsi, yerli şərait və dünya miqyasında gedən yeniləşmə prosesinin xüsusiyyətlərini öyrənmək və nəzərə almaq üzərində qurulmalıdır.

Proqramlarda respublika üçün seçilmiş inkişaf yolunun, ona müvafiq daxili və xarici siyaset aparılmasını elmi cəhətdən əsaslandırılmasına xüsusi diqqət verilməlidir. Əgər xalqın ideya-siyasi və fəaliyyət birliyinin təmin edilməsi respublikanın dirçəliş və inkişafının müqəddəm şərtidirsə, bu birliyin özünə nail olmağın ilkin şərti düzgün inkişaf yolunun müəyyənləşdirilməsi və buna uyğun daxili və xarici siyaset aparılmasıdır. İndi bu son dərəcə mürəkkəb şəraitdə respublika üçün seçilmiş inkişaf strategiyasının elmi baxımdan əsaslandırılması xüsusilə vacibdir.

VI. RƏHBƏR VƏ İDARƏETMƏ

*Sorüssan dünyada kimdir bəxtiyar
Deyərəm: insaflı, adil hökmdar
Çatsa adil şaha ölüm növbəsi
Yağar mezarına xalqın rəhməti*
Sədi Şirazi

Mən orta məktəbdə oxuyanda qismən, ali məktəbdə isə tamamilə varlığıma belə bir əqidə hopmuşdu: tarixi xalq yaradır. Mən elə indi də bu əqidədəyəm. Xalqın tarixində gözə çarpacaq dərəcədə və ya əsaslı rol oynayan şəxsiyyətlər isə başlıca olaraq tarixin müəyyən inqilabi dönüş, irəliyə doğru sıçrayış mərhələlərində, müvafiq inkişaf mərhələsinin zəruri tələbatı kimi meydana çıxır.

Tarixi şəxsiyyətlər öz müasirlərindən meydana çıxdığı dövrün mütərəqqi tələbatını nisbətən yüksək səviyyədə dərk etməsi, bu tələbatı ödəməyi fitrətən öz həyat və mübarizə amalına çevirməsi və fəaliyyətində düzgün əks etdirməsilə fərqlənir. Zira onu tarixi şəxsiyyətə çevirən yaşıdagı dövrün bu üç mühüm xüsusiyyətini özündə, öz amalında və fəaliyyətində əks etdirməsidir.

Tarixin ayrı-ayrı dönüş, sıçrayış dövrləri bir-birindən fərqləndiyi kimi bu dövrdə meydana çıxan şəxsiyyətlər də bu dövrü dərk etməsi, öz amalında və fəaliyyətində nə dərəcədə əks etdirməsi baxımından fərqlənlər. Bunların içərisindən ən layiqlisinin rəhbər seçilməsi (iqtidar, dövlət başçısı) xalqın işidir, çünki bu iş birinci növbədə xalqın tarixi taleyinə əsaslı surətdə təsir edir və xalq özü də bunu dərk

etməlidir.

Tarixin dönüş dövrləri uzunmüddətli və kəskin ziddiyyətli xarakter daşıdığı hallarda bu vəziyyətdən çıxmaq üçün xalqa rəhbərlik məsuliyyətini öz üzərinə götürmək istəyənlərin vəziyyətə müxtəlif mövqelərdən yanaşması və sarsıntılar, tərəddüdlər adı hallara çevrilə bilər. Bunun nəticəsi kimi eksər hallarda xalq mənəvi cəhətdən ruhdan düşüb öz müqəddəratı uğrunda mübarizliyini itirəndə və ona «qayğı göstərmək» üçün yad əllər başını sığallayanda onu xilas etmək üçün birinci növbədə layiqli tarixi şəxsiyyətə, sağlam düşüncəli rəhbərə daha ciddi ehtiyac yaranır. Eyni zamanda belə hallarda xalqın rəhbəri olmağa və onu idarə etməyə can atanların sayı da artır. Belə adamların sayı nə qədər çox və ya az olursa cəmiyyətdəki sarsıntılar da o qədər uzun çəkir və idarəetmədə çətinləşir.

* * *

Xalqın tarixi vəzifələr yerinə yetirməli olduğu belə çətin dövrlərdə onun rəhbəri olmaq iddiasına düşənlərin yox dərəcəsində olması da, sayca çoxluğu da həmin xalqın yaxın keçmişindən və bu tarixi dövrün özünün mahiyyətdən irəli gələn faciəsidir və müsbət hal kimi qiymətləndirilə bilməz.

* * *

Hər bir görkəmli rəhbər (iqtidar), siyasi lider zamanın qarşıya qoyduğu vəzifələri ilkin dərk etmək və həmin vəzifələrin xalq tərefindən yerinə yetirilməsini təşkil etməklə onun adına bağlanan tarixin təşkilatçısına çevrilir. Görkəmli şəxsiyyətlər tarixin lokomotivi, xalq isə yaradıcısıdır.

* * *

Keçmiş SSRİ-nin dağıılması və onun tərkibinə daxil olan respublikaların dərin və hərtərəfli böhrana düşməsinin əsas səbəblərindən biri də uzun müddət xalqın rəhbəri olmağa can atanların sayca çox olmasına baxmayaraq xalqı xilas edə biləcək layiqli, həqiqi rəhbərin olmaması idi.

Odur ki, 1993-cü ildən başlayaraq Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzunun artması, günü-gündən möhkəmlənən siyasi sabitlik üçün xalqımız hər şeydən əvvəl özünün ümummilli lideri Heydər Əliyevin müdrik və uzaqgörən siyasətinə minnətdar olmalıdır - desək zənnimcə yalnız həqiqəti ifadə etmiş olarıq.

* * *

Cəmiyyətin yaşamaq məsuliyyətini öz üzərinə götürməyə cəsarət edən hər bir rəhbər (siyasi lider, dövlət başçısı) bilməlidir ki, bu vəzifənin öhdəsindən gəlmək üçün o ən azı: öz xalqının əsas zəhmətkeş kütləsinin istəyini dərindən dərk etmək, sözün həqiqi mənasında, tamamilə və fitrətən bu istəyin tərəfinə keçmək, ölkənin iqtisadiyyatına bələd olmaq, öz ölkəsində, qonşu ölkələrdə və dünyada gedən hadisələrin inkişaf meyllərini görmək və nəzərə almaq, sağlam bədən, nikbinlik, simasında ən böyük humanizm ilə buna ehtiyac olduqda amansızlığın vəhdətini birləşdirmək, qonşu ölkələrlə mehriban münasibət yaratmaq, ölkədə baş verən ictimai-siyasi hadisələrin inkişafını nəzarətdə saxlamaq bacarığına malik olmalıdır.

* * *

İnsanın müsbət və mənfi keyfiyyətləri qaynayıb-qarışanda, heç birində qabarıqlıq olmayıanda o adilə-

şir. İnsanların böyük eksəriyyəti belədir, insandır-adi insan. İqtidar da insandır. Lakin o, insanlığın ən çox müsbət keyfiyyətlərini özündə birləşdirən-adiliyində qeyri-adilik olan insandır. Odur ki, o adı insan deyil, yüksəkliyə can atan və xalqı da həmin yüksəkliyə aparmağa qadir olan insandır.

* * *

Hakimiyyətə sahib olub sədaqət andı içən anlarda ölkənin iqtidarını tərifləyib gölyərə qaldırmaq, ilahi-ləşdirməkdənsə ona öz vəzifəsinin məsuliyyətini xatırlatmaq, xalqın tələblərini və arzularını bildirmək daha faydalı olar. Həmişə üzünə təriflənmək eksər hallarda hökmdarın gec-tez xalq qarşısında öz məsuliyyətini itirməsinə və ciddi səhv'lərə yol verməsinə şərait yaranan amilə çevrilir.

* * *

Cəmiyyətin və onun hər bir üzvünün əxlaqi keyfiyyətləri iqtidarların həmişə diqqət mərkəzində olmalıdır. Əxlaqsızlıq insanın öz təbiətindən çox cəmiyyətdən gəlir. Bizim hər birimizin təbiətən əxlaqlı olmağımız cəmiyyətin əxlaqının gözəl olması üçün inmühüm şertdir. Lakin cəmiyyətin özünün öz qanunları ilə təbiətən əxlaqlı olması bizim hər birimizin əxlaqlı olmağımız üçün heç də bundan az əhəmiyyət kəsb etmir. İqtidarlar ikinciyyət, bizim hər birimiz isə birinciyə daha ciddi riayət etməyə çalışmalıdır.

* * *

İqtidar hakimiyyətə kimlərin əlilə gəldiyindən asılı olmayaraq yaranmış real şəraiti dərindən götür-qoy etməyi və xalqın xeyrinə müvafiq düzgün nəticələr çıxarmağı bacarmalıdır. Əgər onu hakimiyyətə gətirən əhalinin ən zəhmətkeş və yoxsul təbəqəsi deyil-

sə, orada daimi müvəffəqiyyət qazanmağa şübhə ilə baxmalı və öz səhvərini xalqın tərəfinə keçmək istiqamətində düzəltməyə çalışmalıdır. Əks təqdirdə çıxış yolu çətin tapılacaq.

* * *

İqtidar hansı ölkədə hakimiyyətə gəldiyini, həmin ölkənin dünya ölkələri arasında mövqeyini, nüfuz və vəzifəsini düzgün və dərindən dərk etməyə borcludur. O bilməlidir ki, bəşəriyyətin inkişafı, gedişində köklü inqilabi dəyişikliklər etmək böyük, xüsusilə nə-həng dövlətlərin və xalqların işidir. Kiçik dövlətlərin başlıca vəzifəsi bu dəyişikliklərin inkişaf meyllərini düzgün dərk etmək və ondan öz fəaliyyəti gedişində öz xalqının milli mənafeyi üçün bacarıqla, ağıllı və düşünülmüş formada istifadə etməkdir. Bu böyük hə-qıqəti dərk etməyən dövlət başçısı (siyasi lider) özünün konkret tarixi dövrdə qarşısında duran vəzifəni nəinki kifayət qədər düzgün dərk edib onun müvəffəqiyyətli icrasına nail ola bilməz, həm də gec-tez güllünc vəziyyətə düşər.

* * *

Rüşvətxorluq hökm sürən ölkədə haqq-ədalət olmaz, müdrik iqtidar, həqiqi alim yetişməz, yetişsə də şikəst olar, xalq öz mənliyini və simasını itirər.

* * *

Uzun müddət xalqının özgə əlinə baxması ilə rəzilaşan rəhbər onun simasını itirməsinin təşkilatçısına çevirilir. Odur ki, rəhbər buna şərait yetişdikcə ölkənin daxili imkanlarının sofərbərliyə alınmasını və onun sosial-iqtisadi inkişafın əsas amilinə çevrilməsini ön plana çəkməlidir.

* * *

Xalqın rəhbəri ölkənin konstitusiya qanunlarını özünün ən ədalətli hakimi sanmalı və öz tabeliyində olanlardan bunu qəti surətdə tələb etməlidir. Qanunlar iqtidarların iradəsini özünə tabe edə bilmədiyi ölkədə əmin-amalıq ola bilməz.

* * *

Ölkədə ictimai-iqtisadi şərait mürəkkəb və çətin olanda, rüşvətxorluq dövlət aparatını təhlükə altına alanda, iqtisadi və siyasi cinayətlər güclənəndə iqtidarın qərarları, ölkənin qanunları daha sərt və qəti xarakter almış və cinayətkarın çıxış yolu həmin qanunlarla qəti surətdə bağlanmalıdır. Cinayətkar bilməlidir ki, ən qatı cinayət üçün onu ən ağır cəza gözləyir və onun başqa çıxış yolu yoxdur. Bu baxımdan ölüm hökmünün ləğv olunmasına münasibət birmənalı deyil. Buna həm haqq qazandırınlar, həm də əleyhinə olanlar vardır. Bu qərarı düzgün hesab edənlər göstərirler ki, ölüm hökmünün ləğv olunması humanist qərrardır. Əsas dəlilləri bundan ibarətdir ki, ölüm hökmü səhvən yerinə yetiriləndə bu səhvi düzəltmək olmur. Onu yerinə yetirən insanlar bəzən psixoloji cəhətdən pozulur. Bir də cəza insanın ləyaqətini alçaltmamalıdır. Ölüm cəzası isə alçaldır, insanı yaşamaqdan məhrum edir. Bu səbəbdən cinayətkar insanlara imkan verilməlidir ki, öz cinayətlərini dərk etsin və öz əməllərilə təmizləsin. Bu qərarın elə ilk baxışdan hümanist və ədalətli qərar olduğunu təsdiq edən başqa tutarlı dəlillər də gətirmək olar. Misal üçün insan yalnız özü yaratmışlarının sahibi olmaqla onların yaşaması və ya yaşamaqdan məhrum olunması haqqında hökm verə bilər. Bu baxımdan heç bir insan insan yaratmağa qa-

bil olmadığına görə onu məhv etmək hüququna da malik deyil. İnsanı onun öz imkanlarından kənar ilahi bir qüvvə (Allah, təbiət) yaşamaq üçün yaratmışdır. Onun ölüm hökmünü də o verib yaşamaq hüququn-dan məhrum edə bilər. Beləliklə, ölüm hökmünün ləğv olunması elə ilk baxışdan insana allah tərəfindən verilmiş yaşamaq hüququnu qorumağa doğru yönəlmişdir, humanist və ədalətlidir. Lakin insana allah tə-rəfindən verilmiş yaşamaq hüququnu allah deyil, onun bəndəsi başqa bir bəndəsinin əlindən zorla alıb ölümə məhkum edir, amma özü layiqli cəzasını almırsa, necə, canının layiqli cəza almaması onun başqa bir insanın da həyatını əlindən almasına səbəb olmazmı?

Əgər cani öz cinayətini axıra qədər dərk ctsə də onun əvəzini qaytara bilmir və bilmək də istəmirse necə olsun? Bəlkə bu cür adamların qəti, ciddi cəzalara məhkum olması cəmiyyətin xeyrinədir. Eyni zamanda yuya bilmədiyin cinayət üçün layiqli cəza almırsansa son yeni cinayət üçün yaşamırsanmı? Beləliklə biz insanın yaşamaq kimi ən müqəddəs hüququnun qorunmasını taleyin ixtiyarına vermirikmi?

Cinayətdən sonra layiqli cəza gəlmirsə insan yenisi, daha böyük cinayətə sövq olunmurmu?

Belədirse, onda bəs hanı insanın yaşamaq hüququnun qorunmasına dövlət təminatı? Axi göydə Allah, yerdə hər şeyə qadir dövlət insan hüququnun yeganə təminatçısıdır. Dövlət tərəfindən layiqli cəzasını almayan qatil clə dövlətin özü tərəfindən daha böyük cinayət etməyə hazırlanmış olur. Görünür biz ölüm hökmünü ləğv etməklə bərabər həm də qanuni hüquqlarını qorumaq və ona təminat verməklə insanın

yaşamaq hüququnu reallaşdırmaq imkanları haqqında da düşünmeliyik.

Məsələyə belə yanaşdıqda demək olar ki, ya ölüm hökmünün ləğvi gələcəyin işi olmalı, ya da belə adamlara yaşamaq haqqı verərkən ədalətliliklə qanunçuluğu üz-üzə qoymaq, belə ağır cinayətlərin qarşısının alınmasına doğru aparan hökmələr çıxarmaq lazımdır. Ölüm hökmünün ləğvinin ümumbəşəri nailiyət olması elə bir gələcəyin işidir ki, bu gələcəkdə bütün dünyada sərt qanunçuluq, nisbətən firavan həyat və humanizmin güclü təbliği insanın qatı cinayət hisslerinə qalib gələcək. Ağır cinayət çox nadir halda təsadüf olunan bir hadisəyə çevriləcək, kütłə qarşısında açıq ictimai tənbeh geniş inkişaf edəcəkdir. Eyni zamanda ölüm hökmünün ləğv edilməsi ondan əvvəl gələn cəza növlərinin dəqiqləşdirilməsi və sertləşdirilməsilə əlaqədar olacaqdır. Bu cəza növləri o dərəcədə və o səviyyədə olmalıdır ki, cinayətkarlar layiqli cəzadan yayına bilməsinlər.

* * *

İqtidar bilməlidir ki, ölkənin ədalətlə idarə olunmasının ən böyük vasitəsi nəzarət və aşkara çıxarılanlar üçün vaxtında, düzgün və obyektiv ölçü götürməkdədir. Nəzarətsizlik biganəlik və laqeydlik doğurmaqla məsuliyyətsizlik mənbəyinə çevrilir. Məsliyyətsizlik isə insanı daha böyük cinayətkarlığa təhrif edir.

* * *

Ağlı iqtidar öz fəaliyyətinin təşkilində bilavasitə yaxın köməkçilərinin işinə, orta və aşağı pillə işçilərinin məlumatına arxalanmalıdır. Özü ilə bilavasitə və ən yaxın təmasda olan işçilərin fəaliyyətini nəzarət

altında saxlamadan az-çox əhəmiyyətli müvəffəqiyətə nail olmaq mümkün deyil. Burada mən deyərdim ki, «şah rəsiyyətə zülm edirsə, birinci vəzirin günahını öyrən». İqtidar zamanının hökmü və aşağı zəhmətkeş kütlənin real tələbini nəzərə almaqla hərəkət etməlidir. Aşağı zəhmətkeş kütlənin tələbinin reallığı bu tələbin ziyaḥıların böyük əksəriyyətinin tələbilə üst-üstə düşməsi ilə müəyyən edilə bilər.

* * *

Tabeliyində olan işçiləri tez-tez işdən azad etməklə müvəffəqiyət qazanmağa ümid bəsləmək rəhbər üçün yaxşı vərdiş deyil. Bu nəticə etibarı ilə rəhbərə (iqtidara) inamı sarsıdır, cəmiyyətdə yeni çətinliklər doğurur.

* * *

İqtidar həddindən artıq qərarlar qəbul edilməsinə aludə olmamalıdır. Həddən artıq qərarlar qəbul edənlər bilmirlər ki, nəhəng inqilabi vəzifələri yerinə yetirmək-həyatın özünü dəyişmək üçün ən düşünülmüş, ağıllı, əsaslandırılmış qərarlar belə ölkənin irəliləyişi üçün kifayət deyil. Burada inandırmaq, təşkil ctmək, öz fəaliyyətdə nümunə göstərmək, öz arxasında aparmaq bacarığı lazımdır.

* * *

İqtidar tabeliyində olan ərazidə ayağının altını da, ətrafinı da, özünün iştirakı ilə və iştirakı olmadan baş verən hadisələri də eyni dərəcədə görməyi və onun nəticələrini xalqın bu günü və gələcəyi baxımından qiymətləndirməyi bacarmalıdır.

İqtidar öz fəaliyyətinə mütləq hər iki baxımdan, hər iki taleyin düzgün əlaqələndirilməsi baxımından yanaşlığı bacarmalıdır. Əks təqdirdə onun fəaliyyəti

hazırkı dövr üçün nə dərəcədə müsbət nəticə verirsə versin, xalqın gələcəyi üçün bir o qədər qorxuludur, istər iqtisadi, istərsə də sosial-milli baxımdan ziyan verəcəkdir.

* * *

Əgər iqtidar ətrafdə və özünün tabeliyində baş verən hadisələri yaxşı görmürsə, öz hakimiyyətini möhkəmlətməyə hazırlı dövrdə və perspektiv baxımından mane olanları təmizləməyi, öz tərəfdarlarını bu istiqamətdə məharetlə birləşdirməyi və hərəkətə gətirməyi bacarmırsa, nail olduqlarının yaxın və nisbəten uzaq perspektivdə nə verəcəyini düşünə bilmirsə, demək onun iqtidarlığı təsadüfdür və onun hakimiyyətdən könüllü və ya məcburi getməli olduğu vaxt uzaqda deyil.

* * *

Adətən ayağının altını və ətrafi daha yaxşı görən, onu təmizləməyi bacaran rəhbərlərin xalqın gələcək taleyini birinci plana çəkən, düşünən rəhbərlərə nisbəten hakimiyyətdə uzun müddət qalması ehtimalı böyükdür. Lakin bu ehtimal nə qədər böyükdürsə, onun xalqın gələcəyinə ziyan vurmaq ehtimalı da bir o qədər böyükdür.

* * *

Rəhbər düşdürüyü vəziyyəti hamidan yaxşı və düzgün dərk etməli, onu xalqının da kifayət qədər dərk etməsinə nail olmalıdır. Xalqa dərk etdirmək və onu hərəkətə gətirmək, başqalarının da onu dərk etməsi və real köməyi üçün əsas ola bilər. İndiki şəraitdə Azərbaycan xalqının əsas faciəsindən biri ondadır ki, uzun illər ö özü öz vəziyyətini kifayət qədər dərk etməyib. Biz özümüz, xalqımız və onun qabaqcıl adam-

ları müharibəni, onun soyqırımı olduğunu kifayət qədər dərk etməmiş, amma demisik ki, qoy bütün dünya bunu dərk etsin. Biz özümüz dərk etmədiyimizi dün-ya necə, həm də bizim xeyrimizə dərk edə bilərdi? Bir milyon nəfərdən artıq qaçqını olan, diləncilik və xəstəlik onu ölümlə hədələyən bir xalq özünü, öz qarşısında duran tarixi vəzifəni kifayət qədər dərk et-sə vəziyyətdən çıxmaq üçün fəallaşar, qarşısı alınmaz qüvvəyə çevrilib yolunda duran hər bir maneəni məhv edərdi. Əgər bunu görməmişiksə deməli nə xalq, nə də onu idarə edən rəhbəri bir müddət əsl vəziyyəti kifayət qədər dərk etməmişdir.

* * *

Xalqın çətin həyat şəraitində hakimiyyətdə qısa, həm də uzun müddət qalanların təcrübəsini öyrənmək lazımdır. Bunlardan birincisi ibrət götürmək, ikincisi istifadə etmək üçün vacibdir. Həm də qısa müddət qalanlara nisbətən uzun müddət qalanları da-ha diqqətlə öyrənmək lazımdır. Yadda saxla: hakimiyyətdə uzun müddət ləyaqətlə qalmaq rəhbərlik üçün lazım olan bütün keyfiyyətləri özündə birləşdir-mədən mümkün deyil.

* * *

Hakimiyyətdə olan kəs xalqı xilas etməklə özünü də xilas etmiş olur. Əgər o özü xalqı xilas etmək iddiası yaşayırsa xalqın xilas yolu bağlanmışdır. O uçuruma gedəcək və rəhbəri də özü ilə aparacaqdır.

* * *

Tarixdə hakimiyyətdən salınan və yenidən hakimiyyətə sahib olanlar və ya buna can atanlar da az olmamışdır. Bir dəfə hakimiyyətdən zorla salınmış şəxs

ikinci dəfə hakimiyyətə gələrsə o qələbə üçün əvvəlki ilə müqayisədə daha aydın məqsədə, çox qətiyyətli fəaliyyətə malik olmalıdır, yoxsa onu daha acınacaqlı məğlubiyyət, təhqir, fiziki və mənəvi alçalmaq gözləyir.

* * *

Hər bir iqtidar xalqın daha xoşbəxt gələcəyinin təşkilatçısı olmaq missiyası ilə ən böyük vəzifəyə yiyələnir. Lakin tarixin dəfələrlə göstərdiyi kimi iqtidar heç də həmişə buna nail ola bilmir. Burada çox şey iqtidarin öz siyasetində cari və perspektiv mənafeləri, daxili və xarici vəzifələrin həllini nə dərəcədə düzgün əlaqələndirməsindən, burda ən vacib vəzifələri tapıb ön plana çəkməsindən asılı olur.

* * *

«İqtidaram» - deyən kəs hər bir inkişaf mərhələsində ölkənin cari və perspektiv mənafelərini nəzərə almaqla daxili və xarici siyaseti düzgün əlaqələndirməyi bacarmalıdır. Yalnız hər ikisinə vəhdətdə göstərilən diqqət və qayğı ölkənin ərazi bütövlüyünü, müstəqil inkişafi, daxili işgüzarlığı, əmin-amallığı və firavan həyatı təmin edə bilər. İqtidar ölkənin düşdürüyü vəziyyətindən və konkret şəraitdən asılı olaraq daxili və xarici siyasetin birinə bir müddət üstünlük verə bilər. Lakin bir sıra məlum, bu sahədə tarixən toplanmış və təcrübədə özünü göstərmış səbəblərə görə bu müddət 3-5 ildən çox olmamalıdır. Həm də hər iki siyaset bütün hallarda bir-birini tamamlamalı, vahid məqsədin yerinə yctirilməsinə xidmət etməlidir.

* * *

İqtidar xalqın taleyi nə təsir edə bilən hər bir hadisəni soyuqqanlıqla qarşılaması bacarmalıdır. Öz dü-

şüncələrini vaxtı çatmamış açmamalı, təminatı olmayan vədlərdən qaçmalı, qəti qərar verdikdə onun icrasını geçikdirməklə maneəciliyə və dedi-qoduya şərait yaratmamalıdır.

* * *

İqtidar özünü eşitməməzliyə, görməməzliyə vur-mamalı, cəmiyyətdə baş verən bütün hadisələrə diq-qətlə fikir verməli, saf-çürük etməli, düzgün nəticə çıxarmağa çətinlik çəkəndə məsləhətləşməlidir.

* * *

Ağıllı, müdrik iqtidar (şəxsiyyət) üçün məsləhət-leşmək hər kəsin dediyini icra etmək üçün deyil, öz düşüncələrini, mövqeyini dəqiqləşdirmək və möh-kəmlətmək üçündür.

* * *

Həm çox gənclik, həm də çox qocalıq hakimiyyəti idarə etməyə mane olur. Hakimiyyətdə olan gəncliyin səriştəsiz qərarından, qocalığın yersiz tərifi sevməyindən və yanlış məlumatə əsaslanmağından ehtiyat et.

* * *

Ölkə ağır təlatümlər keçirdiyi, xalq parçalanıb gücsüz, aciz vəziyyətə düşüb öz simasını itirməkdə olduğu bir vaxtda onun bacarıqlı, səriştəli iqtidara ehtiyacı daha böyük olur. Belə halda iqtidar ölkə daxilində əmin-amanlıq yaratmaq və xalqın birliyinə nail olmaq üçün fitnə-fəsad törədənlərə, xalqı parçalayıb arasında nifaq toxumu səpənlərə qarşı mübarizəni ön plana çoxsə bütün başqa şərtlər az-çox mövcud olduğunu halda ölkənin nicat yolu təpilər.

* * *

Hər bir iqtidarın iki ən böyük qalibiyyyət silahı var:

1. Ədalətlilik;

2. Özünün və doğmalarının qanunların aliliyinə hörmət etməsi və tabe olması.

Bu iki silahla və insanlara münasibətdə haqq yolunu tutmaqla iqtidar hakimiyyətlə bağlı ən böyük arzularına çata bilər. Ədalətin və hamiya eyni dərəcədə aid olan qanunçuluğun gücü ilə o, xalqın birliyinə nail olar.

Bu birliyin vasitəsi ilə isə dağılmış ölkəni düzəldər. Xalqın öz əli ilə özünü çətinlikdən qurtarar və firavanlıq bəxş edər.

* * *

Sərvət və şöhrət düşgünü olmaq iqtidarın bağışlanılmaz nöqsanı, yerlibazlıq faciəsidir və gec-tez xalqın faciəsinə çevriləcəkdir. Hər biri onun hakimiyyətdən uzaqlaşdırılması üçün tutarlı dəlildir.

* * *

Ədalətliyəm - deyən iqtidar başqa ölkələrin iqtidarları ilə yaxın tanışlıq və dostluğa can atmalıdır. Adil iqtidarların dostluğu xalqlara əmin - amanlıq və firavanlıq bəxş edər.

* * *

Hakimiyyət hərisliyi hökm sürən və pula səcdə edilən yerdə insani keyfiyyətlərin müqəddəsliyi haqqında danışmaq mənasızdır.

* * *

Hakimiyyətin qorunub saxlanmasında güclü şəxsi mühafizə dəstələrinə arxalanan iqtidar xalqın gücsüzlüğünün təşkilatçısına çevirilir.

* * *

Hakimiyyəti əldə saxlamaq üçün xalqa inanmaq və ondan güc almaq lazımdır. Keçmiş SSRİ-də uzun illər hakimiyyətin qeyri-sabitliyinin və sonra dağılma-

sının əsas səbəblərindən biri onun «xalq hakimiyyəti» adı altında xalqdan ayrı düşməsidir.

* * *

80-cı illərin axırlarında və 90-cı illərin başlanğıcında SSRİ rəhbərliyinin xalqın faciəsinə çevrilmiş əsas faciəsi onda idi ki, insanlar və onların həqiqətən gördüyü işlər düzgün yoxlanıb həqiqi qiymətini almırı. Rəhbərliyin informasiya mənbəyi onun ətrafında yiğilib yaltaqlıq edənlər idi.

* * *

Ölkədə vəziyyət xüsusilə mürəkkəb və qorxulu olanda iqtidarın ümumxalq mənafeyinin qorunmasına yönəldilən qərarı sadə, aydın və hər kəs üçün cyni dərəcədə məcburi olmalıdır.

* * *

Hər bir iqtidarın hakimiyyət hüquqları müəyyən həddlər daxilində olmalıdır. Hakimiyyətin iqtidarın əlinde həddən artıq təmərküzləşməsi və onun bacarığının səlahiyyətlərindən aşağı olması xalqı faciəyə doğru apara bilər.

* * *

Iqtidar öz fəaliyyətinin bugünkü və gələcək nöticələri barədə həm öz vicdanı, həm də xalqın qarşısında məsuliyyət daşıdığını heç vaxt unutmamalıdır. O, xalqın qarşısında ildə bir dəfə ətraflı hesabat verməlidir.

* * *

Iqtidarlar cəmiyyətin qarşıya çıxmış ümummilli problemlərinin həlli üçün alımlərlə əməkdaşlığa çalışmalıdır. Cənki iqtidarlar kimi alımlar də cəmiyyətdə sabitlik və firavanlıq yaradılması üçün bu və ya digər dərəcədə məsuliyyət daşıyırlar. Cəmiyyətdə sabitlik və firavanlıq yaradılması məsuliyyətini öz üzə-

rinə götürməsi iqtidarın vəzifə borcudur. Alim isə bu məsuliyyəti könüllü və daimi surətdə öz üzərinə götürür və ya götürməlidir. Bu, onun alımlıyının təbiətindən irəli gəlir.

* * *

Hər bir iqtidar səriştəli idarə etmək üçün həm həyatı öyrənir, təcrübə toplayır, həm də idarəetmə elmini kitablardan və başqa yazılı mənbələrdən öyrənir. Yazılı mənbələrdə isə idarəetməyə dair tarixən yanmış zəngin və ağıllı fikirlər xəzinəsi vardır, onlar uzun illərin təcrübəsini ümumiləşdirmək əsasında formalasmışdır. Onları öyrənmək, zamanın və müasir təcrübənin tələblərilə müqayisə etməklə idarəetmə elmini inkişaf etdirmək, bu sahədə olan yenilikləri və qabaqcıl təcrübəni idarəetmə strukturlarına çatdırmaqla iqtidarın fəaliyyətinin ölkənin tərəqqisinə və xalqın mənafeyinin müdafiəsinə yönəlməsinə yardımçı olmaq alımlorin borcudur. *Həm də bunun üçün alimin yüksək səviyyəli idarəetmə aparatında işləməsinə ehtiyac yoxdur.*

* * *

Ümumiyyətlə idarəetmə idarə etmək üçün resept verməkdən çətindir. Lakin ölkənin dərin böhrana düşdürüyü çox çətin hallarda idarə etmək üçün düzgün resept vermək idarə etməkdən heç də asan deyildir. Bir baxın: 1985-1995-ci illərdə keçmiş SSRİ-yə daxil olan respublikalar ölçüyə gəlməz dərəcədə sosial, iqtisadi, mənəvi-psixoloji itkilərə, sarsıntılara məruz qalmışlar. Və yəqin ki, hələ yenə də qalacaqlar. Nə üçün? – çünki mövcud ictimai quruluşu məhv etmək üçün bilavasitə bu quruluşun öz təbiətindən, yaramazlığından irəli gələn, elmi cəhətdən əsaslandırılmış ob-

yekтив əsas olduğu sübut olunmayıb. Nə də mövcud quruluş məhv ediləndən sonra yeni ictimai quruluşu düzgün təşkil etmək üçün keçmişin təcrübəsini ob-yekтив təhlil edib qərəzsiz, düzgün nəticə çıxarıb qiy-mət vermək və milli xüsusiyyətləri nəzərə almaqla hazırlanmış yenidənqurma və inkişaf resepti yoxdur. Bunun hazırlanması da idarə etmək qədər, bəlkə də ondan çox çətindir və ondan heç də az olmayan bilik, məqsədyönlü zəhmət tələb edir. Demək olarmı ki, bu resepti təkcə iqtidarlar verəcəklər? Fikrimcə yox. Burada alımlər müstəsna rol oynamalıdır. *Ziyalılarla, xüsusilə də alımlarla iqtidarın birgə, məqsədyönlü fəaliyyətindən başqa heç nə vətəni düşdürüyü zülmətdən aydın və işiqlı dünyaya çıxara bilməz.*

Yalnız iqtidarlarla alımların birgə, əməkdaşlıq şə-raitində fəaliyyəti, alımların zəkası, axtarışları və tapıntıları ilə iqtidarın mövcud qanunçuluğu əldə rəhbər tutaraq güclü təşkilatçılıq fəaliyyətini məqsəd-yönlü birləşdirmək əsasında ölkə lazımı sürətlə inkişaf edə, dövlətçilik möhkəmlənə və əhalinin həyat səviyyəsi yüksələ bilər. Bu həqiqəti həm dünyanın məhşur iqtidarları, həm də məhşur alımları dəfələrlə qeyd etmişdilər.

Zərdüşt necə də gözəl demişdir: «Alımlar həyatın yol göstərənləridir».

Qədim dövrün məhşur filosofu, dünya şöhrətli alımlar içərisində özünün layiqli yeri olan Platon «...bütün iqtidarlıq filosoflara etibar edilməlidir» - demişdir. Eyni dərəcədə görkəmli alım və şəxsiyyət Spinozanın fikrincə «... o dövllət daha qüdrətli və ədalətli olacaqdır ki, o zəkaya istinad edir və onunla istiqamətlənir». 20-ci əsrin məhşur iqtisadçılarından

biri olan C.M. Keynisin fikrincə «... iqtisadçılar və siyasi mütefəkkirlər haqlı olsalar da, səhv etsələr də onların ideyaları başqalarının düşündüyündən daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Həqiqətdə yalnız onlar dünyamı idarə edirlər». Eyni zamanda iqtidarlar da ölkənin inkişafı üçün alimlərin əməyinə və zəkasına böyük ehtiyac olmasını dəfələrlə qeyd etmişdilər. Bu barədə ümummilli liderimiz Heydər Əliyev demişdir: «Hər bir alım qiymətlidir. Ancaq nəzəriyyəni təcrübə ilə birləşdirən, fikirlərini tətbiq edə bilən və onlardan əməli nəticə götürə bilən, cəmiyyətə, ölkəyə, xalqa konkret fayda gətirən insanlar alimlərin sırasında xüsuslu yer tutur».

Alim əməyinin və zəkasının ölkənin inkişafı və idarə olunması üçün müstəsna əhəmiyyət kəsb etməsi onların həm də geniş hüquqlarını göstərir. Böyük şair Nizami:

Hər uca rütbədən biliniz fəqət

Alimin rütbəsi ucadır əlbət. – deməklə alimin həm də müstəsna hüququnu ifadə etmişdir. Bu böyük rütbə alimdən həyatın fövqündən yüksəkdə durmağı və hər kəs haqqında onu düşündürən nə varsa obyektiv, qərəzsiz söyləməyi tələb edir. Bunun üçün onun iqtidar olmasına heç bir ehtiyac yoxdur. Çünkü onun alimlik rütbəsi əgər həqiqidirsə, iqtidarlıq qədər yüksəkdir. Həqiqi alim onu düşündürən məsələlər haqqında obyektiv, qərəzsiz söz demək üçün ən böyük iqtidardır.

* * *

Böyük rəhbərlərin həyat və fəaliyyət üsullarını, hətta onlar nə qədər ziddiyyətli, nə qədər ümumbəşərilikdən uzaq olsa belə, öyrənmək vacibdir. Həmin

həyat və fəaliyyəti təkrar etmək hər hansı rəhbərə müyəssər deyilsə, deməli həm tənqid, hətta nifrat etmək, həm də ibrət götürmək üçün öyrənməyə ehtiyac var. Həm nifrat etməyi, həm də ibrət götürməyi və hörmət etməyi bacarmaq lazımdır.

* * *

İqtidarın fəaliyyətinə onun sağlığında obyektiv və düzgün qiymət verilməsi ölkə və xalq üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu məsələ ölkənin konstitusiyası və qanunlarında öz əksini tapmalıdır. Həm də bu zaman iqtidarın həyat və fəaliyyətində olan cəmiyyətə xeyir və ya zərər vermiş cəhətlər obyektiv götür-qoy olunmalı və qiymət verilməlidir. Sonra bu məsələyə bir daha rəsmi müraciət olunmamalıdır. Əksər iqtidarların bir qayda olaraq ölümündən sonra tənqid olunması, ləkələnməsi sonrakı illərdə fəaliyyət göstərən iqtidarların öz gələcəyinə inamını azaldır, fəaliyyətinin səmərəsini aşağı salır. Son nəticədə xalqı parçalayıır, dövlətə, cəmiyyətə böyük ziyan vurur. Stalin ölümündən sonra onun haqqında Sovetlər İttifaqında heç də həmişə haqlı olmadan yaranan münasibət və qərarları, habelə bir çox başqa dövlət başçılarına qarşı qərarları və münasibətləri yada salmaq kifayətdir.

F.Engels K.Marksın yaradıcılığında və onun irsinin qorunub saxlanmasında nə kimi rol oynamışsa, bir çox səhvlerinə baxmayaraq İ.V.Stalin də marksizm-leninizmin mövcud olması və yaşaması üçün təqribən həmin rolü oynamışdır. Tarixin dolanbac yollarını əlinə yeni mübarizə vasitəsi alıb inqilabi amallarla ilkin keçən heç kəs müvəqqəti səhvlərdən yaxa qurtara bilməmişdir. Stalini tarixin səhnəsindən silib

atmaq, qabalaşdırmaq cəhdləri o zaman paritya və xalqa baha başa gəlmış, bir neçə on illik dövr üçün kommunizm quruculuğuna aid nəzəriyyənin öz həqiqi inkişaf yolundan kənarlaşmasına şərait yaradan səbəblərdən biri olmuşdur.

Stalin zəkası, qətiyyəti, inamı, sədaqəti bizim zəmanədə «rəhbər işçiyəm» deyən hər kəs üçün keçilməsi vacib olan bir məktəbdür. Biz ki, bunu kifayət qədər görmədik, görəsən başqa bir rəhbər 33 illik bir müddətdə tarixin keşməkeşlərindən böyük itki hesabına olsa da böyük bir ölkəni, xalqı qələbə ilə, həm də əvvəlkindən daha qüdrətli, daha sıx birləşmiş, ölkəsinə, xalqına, rəhbərinə inamı möhkəmlənmiş halda çıxarsa idi, bu rəhbər özünü necə aparardı və xalq ona necə münasibət bəslərdi? Hələlik tarix bu suala cavab verməyib.

* * *

İqtidar gələcək nəsil qarşısında öz məsuliyyətini dərk etməli, onlara özünün siyasetindən və şəxsi keyfiyyətlərindən irəli gələn yeni problemlər qoyub getməkdən çəkinməlidir. «Təki mənim dövrümde hakimiyyət güclü olsun. Məndən sonra nə baş verirsə versin, mənə dəxli yoxdur»-devizi ilə hakimiyyəti qoruyub saxlamaq, idarə etmək iqtidarın zəif cəhəti və ondan irəli gələn bağışlanılmaz səhvdir.

* * *

Qonşu dövlətlərlə mehriban münasibət yaratmaq və ikitərəfli əməkdaşlığı inkişaf etdirmək hər bir dövlət başçısının təxirəsalınmaz borcudur. Qonşu sənə düşməndirsə və ya sənə mehriban münasibəti yoxdursa sənin evində rahat yatmağa haqqın yoxdur.

* * *

İqtidarın fəaliyyətinə qiymət verərkən aşağıdakılara birinci növbədə diqqət yetirməli və nəzərə almalıdır:

1. Ölkədə xalq təsərrüfatının ümumi iqtisadi gəstəricilərinin dəyişmə meylləri, əsas istehsal və xidmət sahələrinin inkişafı gedisi.

2. Ölkənin maliyyə vəziyyəti, milli valyutanın alıcılıq qabiliyyəti, dövlətin daxili və xarici borcları.

3. Xalqın işgüzarlıq vəziyyəti. Xalqın təsərrüfat fəaliyyətinin istiqamətlərinin ölkənin tarixi təcrübəsinə, təbii-iqtisadi imkanlarına və mənafeyinə uyğunluğu.

4. Əhalinin həyat səviyyəsi, minimum əmək haqqının kəmiyyətilə fərdin yaşaması və fəaliyyət göstərməsi üçün lazım olan yaşayış vasitələrinin dəyəri arasında nisbət dəyişiklikləri.

5. Xalqın sağlamlıq vəziyyəti və onda baş vermiş dəyişikliklər.

6. Yuxarı idarəetmə sistemində olan kadrların şəxsi mənəvi-əxlaqi və idarəetmə tələbləri baxımından keyfiyyətləri.

7. Kadrların orazi baxımından tərkibi. Yuxarı idarəetmə sisteminin kadrla təminatında ölkənin bütün böyük regionlarının təmsil olunmasının vəziyyəti.

8. Kadrların yaş baxımdan tərkibi. İqtidar dövründə ölkəni idarə edə biləcək kadrların hazırlanması vəziyyəti.

9. Ölkənin orazi bütövlüyünün, iqtisadi və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi vəziyyəti. Qonşu dövlətlərlə münasibətlərdə əmələ gəlmış mənfi və ya müsbət meyllər. Xalqın ideya-siyasi birliyinin vəziyyəti.

* * *

Hər il dünyada müxtəlif səviyyədə və ölçüdə onlarla terror aktları baş verir. Terror aktları bəşəriyyətin bələsidir, minlərlə həyatı məhv və ya şikəst edir. Cəmiyyətə iqtisadi, mənəvi, psixoloji və siyasi cəhətdən böyük zərbə vurur. İndi bunun qarşısını almaq, kökünü kəsmək üçün canfəşanlıq edən inkişaf etmiş xüsusilə böyük dövlətlərin başçıları görəsən bir dəfə də olsun özlərinə sual vermişlərmi – Terrorçuluq nədən yaranır? Terror hadisəsinin birinin qarşısını alar-almaz o biri baş verir. İqtidarlar bilmirlər və ya bilmək istəmirler ki, terrorçuluq bəşəriyyətin faciəsi, kapitalizm deyilən «demokratik cəmiyyətin» öz övla-dıdır. Gücü dinc yolla özünü doğuran cəmiyyətə çatmadığını gördükdə terrorçuluğa əl atır. İnsan öz övla-dını boğmağa cəsarət etmədiyi kimi kapitalizm də onu tamamilə məhv etməyə cəsarət edə bilməz, etsə də faydası olmaz, çünki öz təbiətindən gələni məhv etmək üçün özünü məhv etməlisən.

* * *

İqtidar idarəetmə sisteminde, xüsusilə də onun mərkəzi aparatında xalqın bir çox (azı üç) nəslinin nümayəndələrini birləşdirməlidir. İqtidar özü yaşlıdırsa (bizim zamənəmizdə 70 yaşıdan yuxarı) mütləq orta nəslin təcrübəli nümayəndələri onun ətrafında olmalıdır. İqtidar onlara yaltaqlığına, dilinin şirinliyi-nə görə yox, fəaliyyətinə, mövqeyinin obyektivliyinə görə qiymət verməyə çalışmalıdır.

* * *

İdarəetmə aparatı, xüsusilə onun yuxarı pilləsi elə təşkil olunmalıdır ki, burada yaşlı nəslin təcrübəsi, müdrikliyi orta nəslin işgüzərliyi və nisbətən gənc

nəslin (30-40 yaş) qətiyyəti, çevikliyi və həmişə hə-rəkətdə olmaqla «hadisələri yerində yoxlaya bilmək qabiliyyətilə» birləşdirilə bilsin. Yuxarı idarəetmə sistemində olan nisbətən cavan işçilər idarəetmədə rəqabət yaratmaq, hər hansı vaxtda yarana biləcək kadr boşluğununu doldurmaq üçün vacibdir.

* * *

Hər bir iqtidar bilməlidir ki, əgər o uzun müddət (8-10 il və daha çox) hakimiyyət başında olubsa və ölkəni idarə etməyə qabil olan başqa kadr yetişmə-yibsə, bu birinci növbədə onun yeritdiyi siyasətin nəticəsidir. Belə halda iqtidar xalqın, dövlətin gələcəyin-nə ziyan vermiş bir şəxs kimi ölkənin konstitusiya qanunu qarşısında cavab verməlidir.

* * *

Iqtidar unutmamalıdır ki, xalqın zəkası həmişə qaynar ictimai çeşmdir. Əgər bu çeşmədən uzun illər ərzində yeni istedadlar ortaya çıxmayıbsa, bu, iqtidarin yaratdığı əlverişsiz ictimai mühitin birbaşa nəticəsidir.

* * *

Iqtidar olmaq iddiasına düşən ey insan oğlu, sənə ugurlar diləyirəm. Ancaq xatırlatmaq istəyirəm: İqtidarlıq sonu olmayan narahatlıqdır. Kim narahatlıq içərisində yaşamaqdən zövq ala bilmirsə o hakimiyyətə göz dikməməlidir. Şübhə etmirəm ki, sən də Əmir Teymurun həyat və fəaliyyətilə kifayət qədər tanışsan. Yəqin ki, mənimlə razılaşarsan ki, Əmir Teymur bəşər tarixinin yetişdirdiyi ən qüdrətli dövlət xadimlərindən və ordu sərkərdələrindən biridir. O, xalqını, övladlarını, dostluğunu və insan zəkasının böyüklüyünü müqəddəslik dərəcəsinə qədər yüksək qiymətləndir-

məyi bacaran, ağlagəlməz dərəcədə sərtlik, qətiliklə həlim təbiəti özündə birləşdirən böyük insandır: İnsanlığa, insan qabiliyyətinə yüksək qiymət verən, nadanlığı, satqınlığı qamçılayan güclü tarixi şəxsiyyətdir. Bax bu hakimiyyət, ordu və insanlıq nəhəngi öz vəsiyyətində deyir: «Səltənət xələtini əynimə geyin-nən kimi dincliym və sağlamlığım əlimdən getdi, öz döşəyimdə rahat yatmaq qismətindən məhrum oldum».¹ Ədalətli, ağıllı iqtidarın itirdiyi bunlar, qazandığı ölməzlik, tarixin və xalqın yaddaşında əbədi yaşamaqdır.

* * *

Əmir Teymur səltənət mərtəbəsinə yüksəlmək, dövlət qurmaq, onu qoruyub saxlamaq və idarə etmək üçün öz təcrübəsinə ümumiləşdirmək əsasında 12 şərtə əməl olunmasını məsləhət bilir. Bu şərtlərin müasir dövrdə də müvəffəqiyyətli iqtidarlıq üçün prinsipial əhəmiyyət kəsb etdiyini nəzərə alaraq onları mümkün qədər qısa formada veririk:

1. Mənsub olduğun xalqın dininə hörmətlə yanaşmaq və onun qüvvətlənməsinə çalışmaq;
2. İdarəetmənin sütununa əhalinin bütün təbəqələrindən cəlb etmək;
3. Dövlət işlərini məsləhət, gənəşik, tədbirlilik, ehtiyatlılıq əsasında görmək; dostla düşmən arasında barışq, güzəşt yaranmasına çalışmaq;
4. Dövlət məsələlərini səltənətin qanun-qaydası əsasında həll etmək;
5. Ətrafında olan vəzifə adamlarının vəzifə ilə,

¹ Əmir Teymurun vəsiyyətləri. Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1991, səh.47.

fəxri adlarla, qiymətli əşyalarla könüllərini almaq, onları yüksək tutmaq, himayədarlıq etmək, onlara inanmaq və arxa söykəmək, səbirli olmaq, deyilənləri bu haqqda heç bir şey bilmirmiş kimi diqqətlə dinləməyi, düzgün nəticələr çıxarmağı və obyektiv qiymət verməyi bacarmaq.

6. Düzgün siyasətlə hərbi qulluqçuları və rəiyyəti ümid və qorxu arasında saxlamaq. Tanrıının yaratdığı bəndələri ədalət və insafla özündən razı salmaq, rəhmini günahlıdan və günahsızdan əsirgəməmək, ədalətli, haqqın buyruğuna uyğun hökm çıxarmaq, məz'lumların haqqını zalımlardan almaq;

7. Seyidləri, ülamələri, tarixçiləri, aqilləri seçib etibarlı adamlar sırasına daxil etmək, hörmət-izzətlərini gözləmək; adamlarla ünsiyyətə girib pak niyyətli, təmiz ürəkli adamların tərəfini saxlamaq; onların xeyir-duasını almaq; fağırları, miskinləri dost gözündə görmək, incitməmək; pozucu və ağızıyrıtlı adamları məclisə qoymamaq, töhmət və qeybətlərinə əhəmiyyət verməmək;

8. İki əzmkarlıq və qətiyyətlə görmək və axıra çatdırmaq, keçmişin yaxşı cəhətlərini öyrənmək və ona əməl etmək (qanun, qayda, iş üsulu, adət-ənənə);

9. Rəiyyətin vəziyyətini, rəyini öyrənmək, böyüklərini böyük bilmək, kiçiklərinə qardaş-bacı kimi hörmət etmək, hər bir mahalın (ölkənin) böyüklərilə dost olmaq, onların özlərinin istədiyini hakim təyin etmək, rəiyyətin vəziyyətindən inanılmış adamlarla hal-əhval tutmaq;

10. Dostluğun qədrini bilmək, sənə pənah gətirənə hörmətlə yanaşmaq, xidmət göstərənlərin haqqını ödəmək, öz səhvini başa düşüb diz çökən, mərdidi-

mərdanə etiraf edən düşməni bağışlamaq;

11. Qohumları, dostları və tanışları var-hal mərtəbəsinə yetişəndən sonra da unutmamaq, mehrini onlardan kəsməmək, gördüklerini qulaq ardına vurma-maq və tədbir görmək;

12. Dostluğuna, düşmənliyinə baxmayaraq hərbçi-lərə hər yerdə hörmət qoymaq. Çünkü onlar canlarını dünya malına dəyişir, lazımlı gəlsə ölməyə hazır olurlar. Öz sahibinə sədaqətli hərbçiyə düşmən də olsa hörmətlə yanaşmaq.

* * *

Əmir Teymurun dövlət quruculuğu, hakimiyyətin qorunub saxlanması və idarə olunması haqqında bu tövsiyyələri, verdiyi bu prinsiplər müasir dövrde də öz qüvvəsini itirməmişdir.

Hazırda dünyanın əksər ölkələrində olan iqtidarların dövlət quruculuğu və idarəetmə fəaliyyətində Əmir Teymurun vəsiyyətlərində göstərilmiş prinsiplərə bu və ya digər dərəcədə uyğunluq görmək olar.

Əmir Teymurun dövlət quruculuğu və idarəetmə prinsipləri demokratik inkişaf yoluna yenicə qədəm qoymuş ölkələrin iqtidarları üçün xüsusilə böyük əhəmiyyət kəsb edir.

* * *

Müşahidələr göstərir ki, son illərdə MDB üzvü olan dövlət başçılarının, xüsusilə də keçmiş SSRİ-də yüksək partiya və dövlət vəzifələri tutmuş, indi isə öz respublikalarında iqtidarlıq edənlərin dövlət quruculuğu və idarəetmə fəaliyyətində Əmir Teymurun vəsiyyətlərində göstərilən idarəetmə prinsiplərinə uyğunluq daha çox gözə çarpır. Hər bir kifayət qədər savadlı oxucu müstəqil dövlət başçılarının, siyasi

liderlerin, dövlət xadimlərinin mətbuat, televiziya vasitəsilə çıxışlarını, müxtəlif səviyyəli görüşlərdəki danışqlarını bir qədər diqqətlə izləyibsə onların dövlət quruculuğu və idarəetmə fəaliyyətlərində Əmir Teymurun mənsub olduğu xalqın dininə hörmətlə yanaşmaq; məsləhətlilik, tədbirkeşlik, ehtiyatlılıq, qanunçuluq, vəzifə adamlarının vəzifə ilə, fəxri adlarla, əşyalarla mükafatlandırılması; müxtəlif qrup ziyalıları seçib etibarlı adamlar sırasına daxil etmək, hörmət və izzətlərini gözləmək; düzgün siyasət yeridərək hərbçiləri və rəiyyəti qorxu və ümid altında saxlamaq, işdə əzmkar və qətiyyətli olmaq; rəiyyətin vəziyyətini, rəyini etibarlı mənbələrdən öyrənmək... kimi prinsiplərinə bir növ əsaslandıqlarını görə bilər. Lakin dövlət quruculuğu və idarəetmənin yuxarıdakı prinsiplər üzərində qurulması öz dövründə Əmir Teymura böyük müvəffəqiyyət qazandırmış olsa da, yenicə müstəqillik əldə etmiş MDB üzvü olan dövlətlərin iqtidarlarına, xüsusilə iqtisadi sahədə elə bir ciddi müvəffəqiyyət qazandırmamışdır.

Əsas səbəb ondan ibarətdir ki, hər bir ölkədə dövlət quruculuğu və idarəetmənin prinsiplərini tətbiq edərkən ölkə üçün düzgün inkişaf yolu tapmaq, keçmişdən müsbət nə qalıbsa onu qoruyub saxlamaq və inkişaf etdirmək, yerli şəraiti büsbütün düzgün qiyamətləndirmək, dünya iqtisadiyyatının hazırlı inkişafı gedişini nəzərə almaqla mülkiyyəti formalasdırmaq, MDB üzvü olan ölkələrin səx iqtisadi, elmi-texniki əlaqə birliliyinin mövcud olmasının obyekliyini qəbul etmək kimi prinsipial cəhətlər kifayət qədər nəzərə alınmamışdır. Müxtəlif mülkiyyət formaları yaratmaq, özəlləşdirmə adı ilə xalqın on illər ərzində ya-

ratdıqlarını çapib-talamaq heç bir inkişaf yolunun tələblərinə uyğun gəlmir və iqtidarların özünü, onların idarəetmə sistemini qeyri-müəyyən vəziyyətdə qoyur.

Digər tərəfdən dövlət quruculuğu və idarəetmə prinsiplərinin tətbiqində qeyri-obyektivliyə, prinsip-sizliyə yol verilmişdir. Belə ki, dövlət məsələlərini səltənətin qanun-qaydası əsasında həll etmək sözdə tez-tez təkrar olunsa da həqiqətdə buna az əməl olunur. Nəticədə qanunçuluq hələlik normal fəaliyət göstərmir və insanları qanunçuluğa alışdırıa bilmir, vəzifə narazılığına, vəzifə iddiasına şərait yaradır, dövlət mənafeyinin qorunması keşiyində durmur – əksinə, oğurluq, talan etmə, gizlətmə, sabotaj halları yaranır, vəzifə hoqqabazlığı meydana gəlir və inkişaf edir.

«Düzgün siyasətlə-hərbçiləri və rəiyyəti qorxu və ümud içərisində saxlamaq» vaxtı ilə – Stalin rejiminin əsasında dururdu. Bu prinsip indi də idarəetmə və dövlət quruculuğunda az-çox öz qüvvəsini saxlayır. Lakin Əmir Teymurun, Stalin rejiminin əsasında duran bu idarəetmə prinsipi vaxtı ilə onlara həyatın bütün sahələrində böyük müvəffəqiyyət qazandırdığı halda, MDB üzvü olan ölkələrdə bu prinsipin tətbiqi elə bir ciddi müvəffəqiyyətə səbəb olmamışdır. Ona görə ki, ümid tez-tez həyata keçirilən işlərlə, bütün hallarda xalqın xeyrinə yönəldilən tədbirlərlə tamamlanmır. Qorxu ümidsizlikdən yaranan qorxu ilə birləşib inamsızlıq və fəaliyyətsizlik yaradır.

MDB üzvü olan ölkələrin demək olar ki, hamisində yuxarı pillədə idarəetmənin strukturuna əhalinin bütün təbəqələrindən və bir neçə müvafiq yaş qruplarından cəlb etmək; regionların hakimiyyət orqanları

başçılarını səsvermə yolu ilə seçmək, rəiyyətin vəziyyətini daha obyektiv və düzgün mənbələrdən öyrənmək; yerlərdə işlərin gedişini xəbərdarlıq etmədən yoxlamaq və tədbirlər görmək; ziyalılara, xüsusilə alimlərə qayğını artırmaq və onların fəaliyyətini təşkil edib ölkənin qarşısında duran vəzifələrin yerinə yetirilməsinə düzgün yönəltmək hər bir iqtidarın ana-dangəlmə borcudur.

* * *

Oxucum, burada iqtidar haqqında düşüncələrim sənə də, ona da müvəffəqiyyətlərə zəngin xoşbəxt həyat arzusu ilə başa çatır. Ancaq sən də, mən də və ümumiyyətlə «vətən övladiyam» demək məsuliyyətini öz üzərinə götürən hər kəs, hər bir iqtidar dövründə, onun necə fəaliyyət göstərməsindən və şəxsi keyfiyyətlərindən aslı olmayaraq imkanı daxilində işləməyə, ictimai cəhətdən faydalı əməklə məşqul olmağa borcludur.

Iqtidarın dəyişməsi «vətən övladiyam» deyən kəsin ictimai faydalı fəaliyyətinin dayandırılmasına, «dondurulmasına» əsas vermir. Yadında saxla: hər bir iqtidarın əməllərində az-çox yaxşı cəhətlər olur. İqtidara vicdanla xidmət etmək onun iradəsinə kor-koranə itaət etmək deyil, iqtidarın fəaliyyətində haqqı araşdırmaq və haqqa xidmək etməklə onun əməlləri-nə müsbət mənada təsir göstərməkdir.

* * *

İki iqtidara qulluq etmək fikrinə düşmə, ikisindən də məhrum olar, kimsəsiz qalarsan. Çalış başının üstündə iki ağanın olmasından uzaqlaşasan.

VII. MƏHƏBBƏT, AİLƏ VƏ QADIN

*Olmaza qadın dünyada əgər
Nə doğular, nə yaşayar bəşər.*

7.1. Aılə, sevgi və məhəbbət

Aılə bütün mədəni cəmiyyətlərin formalaşmasının müqəddəm şərti, ayrı-ayrı fəndlərin və bütövlükdə cəmiyyətin ümumbehşəri xoşbəxtlik simvoludur. O, bir ictimai mənə kəsb edən yük olmaq etibarı ilə kişinin və qadının çiynində qərar tutur və bütövlükdə mədəni cəmiyyətləri öz ciyinləri üzərində saxlayır. Bu səbəbdən, nəticə etibarı ilə ailə cəmiyyətin sağlam mənəvi əsaslar üzərində bərqərar olmasına və inkişafına, nəsillərin mənəvi və fiziki sağlamlığına, cəmiyyət üzvləri arasında qarşılıqlı münasibətlərin səmimiliyinə, etibarlılığına ciddi təsir göstərir, digər tərəfdən kişi və qadının cəmiyyətdəki nüfuzunu, mövqeyini və nailiyyət qazanma imkanlarını müəyyən edir.

* * *

Eşq, ehtiras, sevgi, məhəbbət ailə həyatının cövhəridir. Lakin bunlar cyni insana qarşı olduğu halda belə zaman və məzmun etibarı ilə fərqlənlərlər. Eşq hər şeydən əvvəl birdəfəlik və ya uzun müddətli ehtirasdır. Sevgi ehtirasın ikinci mərhələsidir. Ehtirasın, bu ehtirasın obyektilə birgə ömür sürmək arzusunun vəhdətidir. Sevgi özünü, öz həyatını başqasında tapmaq istəyinin və buna inamın ifadəsidir. Məhəbbət sevginin özünü təsdiqləməsidir. Özünü, öz mənəvi

varlığını başqasında taplığına, onsuz yaşamagaın mənasızlığına tam inamdır. Eşqdən və sevgidən fərqli olaraq məhəbbət birtərəfli ola bilməz. Birtərəfli məhəbbət yoxdur. Eşq sönür, məhəbbət isə qala bilər.

* * *

Beləliklə ailənin əsasını qarşılıqlı məhəbbət və hörmət təşkil edir. Məhəbbət və hörmət kişi və qadının həyata, cəmiyyətə baxışlarındakı birlikdən və ya oxşarlıqdan yaranır. Bu mənada hər iki tərəf o birində özünü tapır, onun xoşbəxtliyində öz xoşbəxtliyini və ya öz xoşbəxtliyində onun xoşbəxtliyini görür. Heç də təsadüfən demirlər ki, məhəbbət sevdiyinə xoşbəxtlik arzulamaqdır.

* * *

Sevgi qarşılıqlı olmalı, hər iki tərəfin etirafına əsaslanmalıdır. Ancaq siz qadınlar təkcə kişilərdən «sevirəm» sözünü gözləməyin, bilin ki, bu qarşılıqlıdır və sizdə varsa etiraf edin.

* * *

Sevib-sevilərək evlənmək asan, sevilərək sevə-sevə yaşamaq çətindir. Odur ki, deyirəm: Öz məhəbbətini qoru. Unutma: qarşılıqlı məhəbbət vasitəçi sevmir.

* * *

Sev səni sevəni, səni sevməyənin əsiri olma.

* * *

Sevənlərin qarşılıqlı təmənnası belədir: Daim yalnız mən görünüm sənin gözündə və etiraf edəsən bunu sənin özün də.

* * *

Ürəyə-ürəklə hökm etsən qalib gələrsən.

* * *

Sevgi təkcə ürəklə deyil, ağılla idarə olunanda insana xoşbəxtlik verə bilər.

* * *

Təmənnasız sevgi alçaldılaraq ayaqlar altına atılmış insanı belə ucaldarmış !

* * *

Cavabsız qalan, sənə dönük çıxan sevginin əzabını unutmaq istəyirsənsə ya bunun mümkün, adı bir hal olduğunu qəbul et, ya da başqasına könül ver.

* * *

Biz bəzən iki qardaşın bir qızı, yaxud iki bacının bir oğlanı sevdiyini görmüşük. Mən belələrinə deyirəm: Ey bacılar və qardaşlar, siz eyni adama könül verməklə özünüüz sizə xoşbəxtlik verə bilən sevgidən məhrum edirsiniz. Burada iki doğmalardan hansı birinci sevmişsə o, əssasdır. İkincisi bu sevgidən onu biruzə vermədən imtina etməlidir, əgər ictimaiyyot xəbərdardırsa o, bunun sadəcə olaraq səhv olduğunu etiraf etməli və bu fikri başından çıxarmalıdır.

* * *

İstək və arzuları ağlığının nəzarətindən çıxıb ürəyin istək və arzularının arxasında sürünenəndə, nəticə etibarlı ilə, insan eybəcərləşir, ya yazıq vəziyyətə düşür, ya da nifrət qazanır.

* * *

Sevən insanların bir qayda olaraq ləyaqəti yüksək olur. Lakin sevgi ləyaqəti insanlıq ləyaqətindən yüksəkdə duranda insanlıq sevgi qarşısında alçalır və sevgi də öz qiymətini itirməyə başlayır.

* * *

Həqiqi sevgi insan ürəyinin qüdrətli təbii məhsuludur. Ən cəllad təbiətli insanda belə sevməyə qadir ürək var. Yüksələn, qanad açan sevginin səni mehribanlıq timsalına, alçaldılan sevginin cəllada çevirə bilməsi ehtimalını da yaddan çıxarma.

* * *

Sənin sevdiyin səni sevmirsə narahatlıq keçirmə, sənin başqasında gördünүn gözəlliyi başqası səndə görə bilmirsə bunu təbii hal kimi qəbul et və heç kimi qınamama.

* * *

Həqiqi və dönməz məhəbbət əksər hallarda ağıla tabe olmur. Ona mane olanda o, özü qarşısı alınmaz qüvvəyə çevrilir, insanların ağlını və iradəsini idarə edir.

* * *

Əgər sevgi həqiqi insanı xarakter daşıyırsa, onun yalnız özünə layiq cavab almaqdən başqa heç bir təmənnası olmur. Bu sevgi cavabı sonrakı dövrdə bütün insanı münasibətlərin əsası olmaqla xoşbəxt həyata zəmin ola bilər.

* * *

Ailə həyatının həmişə firavan keçəcəyini nə gümən etmə, nə də arzulama.

* * *

Həqiqi məhəbbət həmişə maneələrə rast gəlmışdır. Nahaq yerə deməyiblər: Eşq müqəddəsdir, əzablıdır, gah kədərli, gah da fərəhlidir. sevirsənse həssas ol, sərbəst ol, özün öz münasibətlərinə qərar ver. İnam və etiqad yerinin ümumiliyi sevginin etibarlı ol-

masına əsas zəmindir. Əgər sən öz sevincinin bir hissəsini həyat yoldaşın üçün yaşamaqda görürsənsə və o da bunu başa düşür və qarşılıqlı qiymətləndirirsə, demək ailənin möhkəm əsası vardır. Ailə iki tərəfin könüllü razılığı əsasında inkişaf tapır. Əgər sənin sevdiyin başqasını sevir və bunu sən də bilirsənsə, bu sevdadan özün əl çək. Həmin sevdanın sənə təməli möhkəm ailə verməsinə çox da inanma.

* * *

Erkən yaşlarında başlamış ilk məhəbbətin baş tutmayıbsa, bunun üçün narahatlıq keçirmə. İlk məhəbbətin baş tutmaması əsas etibarı ilə səndən asılı olmayan və həyatın özündən irəli gələn obyektiv səbəblərdən doğan təbii haldır. Məhz bu səbəbdəndir ki, tarix boyu çox olsa da cəfası, olmayıb vəfasi ilk məhəbbətin.

* * *

Məhəbbətini izhar etmək üçün xüsusilə həm yaşıldardan və böyüklərdən vasitəçi axtarmasan yaxşıdır. Bil ki, öz məhəbbətinin ən böyük və həqiqi vasitəcisi özünsən.

* * *

Sevgin baş tutmursa öz günahını hamidan çox dùşün. Unutma ki, həqiqi sevgi nə asanlıqla qəbul olunur, nə də birindən başqasına dəyişilir.

* * *

Ailə mütləq qarşılıqlı sevgi-məhəbbət üzərində qurulmalıdır. Lakin ailə yetkinləşdikcə bu sevgi-məhəbbət hissindən çox qarşılıqlı borcluluğa, hörmətə çəvrilir. Bu azalan sevgi-məhəbbət hissinin yerini hörmət hissi doldurmursa ailədaxili münasibətdə boş-

luq yaranır. Tədricən bu boşluğun yerini nifret hissi doldurur. Bu isə ailədə yol verilməzdür. Nifret edə edə bir ailədə yaşamaq içəridə çürüyüb məhv olmaq deməkdir. Ailədə sevməsən də hörmət etməlisən. Sevmeyib hörmət edə-edə yaşamaq olar.

* * *

Sağlamlıqdan sonra məhəbbət ömrün ən böyük səadəti, xoşbəxtliyin zirvəsidir. Öz səadətini və xoşbəxtliyini heç kimə nə bağışlama, nə də girov vermə.

* * *

Məhəbbət ölçüsü və çəkisi məlum olmayan anlayışıdır, ölçüyə gəlməz dərəcədə böyükdür, eyni zamanda incə, kövrək və həssasdır. Həqiqi və olmez məhəbbət heç bir sözlə ifadə oluna bilməz. Bəzən onu susaraq ifadə etmək daha asandır.

* * *

Yadında saxla: həqiqi məhəbbət hər şeydən aydın, saf və işıqlıdır. O bütün maneələri yarıb keçir. O nə ölmür, nə də ləkə götürmür və nə də heç bir təmənnaya ehtiyac duymur.

* * *

Məhəbbət olmayan ürək insanı vahiməyə salan xarabazardır.

* * *

Qadın da, kişi də eyni dərəcədə öz həyat yoldaşının xoşbəxtliyinə çalışmalıdır. Əbəs yerə deməmişlər: Məhəbbət sevdiyin adama xoşbəxtlik arzulamaqdır.

* * *

«Məhəbbətin gözü kordur» məsəlini «məhəbbətin öz sevdiyində pisi görən gözü kor, eşidən qulağı kardır» kimi deyərdim.

* * *

Öz idealına, sevgisinə sadıq gənclərdə buna şərait olan hallarda ehtiras ağıla, sonra ismətə qalib gələrək gəncliyin özünü çıxılmaz vəziyyətdə qoyur. Yaşlı nəsil bunu unutmamalıdır.

* * *

Sevgisi, arzuları öz doğmalarının əməli ilə puça çıxmış insan onların arasında nə təsəlli tapar, nə öz hərəkətlərini lazımı səviyyədə idarə edə bilər.

* * *

Mənim yaşadığım dünyada yalnız məhəbbəti və nifrəti alıb - satmaq olmazmış.

* * *

Qəlbindəki məhəbbət və nifrəti sən özün qazanmışan özün üçün, sevinc və kədəri sənə baha qiymətə məcburi satırlar.

* * *

Dərin, dönməz məhəbbətlə sevməyi və ya nifrət etməyi bacaranlar mübariz olurlar. Onlar qələbə və ya məğlubiyyətin ən ağır yükünü belə öz çıyıllarından daşımağa qadirdilər.

* * *

Məhəbbət nifrətdən həmişə güclüdür və gec-tez ona qalib gəlir.

* * *

Məhəbbət və nifrəti ürəyində qoşa yaşatma. Məhəbbət və nifrəti uzun müddət özündə qoşa yaşadan ürək onların amansız qılıncı ilə parçalanıb məhv olacaqdır.

* * *

Deyirlər ki, qorxu və məhəbbət əkiz doğula bilməz.

Bir daha təkrar edirəm: ailə qarşılıqlı sevgi, inam, hörmət və etibar üzərində qurulmalıdır. Ancaq bir müsahibim dedi ki, bəzən belə olmur. Bir qadın tanı-yıram-ərindən çox qorxur, amma onu sevir. Müsahibimə dedim ki, məgər bilmirsənmi qorxu ilə sevgi bir bədəndə yaşaya bilər? Mən çoxdan eşitmışəm - qorxu ilə məhəbbət əkiz doğula bilər və belə hallar çox olmuşdur. Qorxu o zaman məhəbbətlə əkiz doğula və yaşaya bilər ki, bu qorxulu hesab etdiyin şəxsin özündə, fəaliyyətində təcəssüm etdirdiyi həqiqət sənin özündə daşıdığın həqiqətdən yüksəkdə dursun. Ancaq, bununçün qorxmağı deyil, sadəcə olaraq sənin-kindən yüksəkdə duran həqiqəti qəbul etməyi və ona hörmətlə yanaşmağı bacarmaq daha faydalıdır.

7.2. Valideyinlər

Kişi ümumiyyətlə ailənin başçısı, etibarlı dayağıdır, qorunub saxlanmasıının təminatçısıdır. Qadın evdə ailənin yaradıcısı, sədaqətli xidmətçisi və etibarlı keşikçisidir.

* * *

Kişinin ailə başçısı olduğu onun ailəsində təbii hal kimi qəbul edilsə yaxşı olar. Bəzən ətraf aləmdə nüfuz qazanmış kişi öz ailəsində nüfuz qazana bilmir. Belə hallarda istər kişi, istərsə də qadın heç kimdə günah axtarmamalı, öz günahını aradan qaldırmağa çalışmalıdır.

* * *

Kişi ailədə özünün böyüklüğünü təbii hal kimi qəbul etməli, ondan sui istifadə mövqeyindən uzaq ol-

malıdır. O, hər şeydən əvvəl başa düşməlidir ki, bu böyüklük onun ailə qarşısında məsuliyyətinin böyük-lüyüdür. Sözdən bütöv, qəti və doğruyu olmayan kişi övladlarına bunu məsləhət bildikdə və ya tələb etdik-də gec-tez gülünc vəziyyətə düşəcək, xəcalət çəkmə-li olacaqdır.

* * *

Atanın böyük məhəbbətlə sevdiyi sədaqətli nökəri onun oğlunun haqsız olaraq qatili hesab edilib cina-yət məsuliyyətinə cəlb edilərsə mövqeyin necə olar?

* * *

Öz sədaqətli qulluqçunu vaxtı yetişəndə evləndir-məyi unutma. Bu həm öz ailənin, həm qulluqçunun səadəti naminə, həm də insanlıq naminə vacibdir.

* * *

Kimsəsizlik girdabına düşmüş həyatını ölümdən xilas etmiş ülvi məhəbbətlə sevdiyin ömür yoldaşın atanın qatılıdırsə hansı qərarı qəbul edərsən?

* * *

Ağlılı övladları qarşısında öz ləyaqətini itirmək valideyin üçün ən ağır cəzadı, övlad üçün ata-anadan miras qalan ən böyük xəcalət mənbəyidi.

* * *

Əgər qadının səni axtaran intizarlı gözləri qapıda qalmayıbsa, uşaqların pəncərə və eyvanlardan səni görmək arzusu ilə boylanmırsa, deməli sən hələ lazı-mı səviyyəli ailə başçısı deyilsən.

* * *

Qadın evin daxili nizam-intizamının təşkilatçısı, uşaqlarla kişi arasında hər ikisinə sadiq və etibarlı va-sitəcidir.

* * *

Qadınsız bəşəriyyət taxt-tacsız şah kimidir-demişlər.

* * *

Qadın ailədə və cəmiyyətdə elə bir mövqeyə malik olmalıdır ki, o həyatı məsələlərin həllində nə kişilərdən qabağa keçsin, nə də çox geri qalsın.

* * *

Ailədə qadın həm kişinin sevgilisi, həm də müəy-yən mənada onun mənəvi övladı və anasıdır. Onun ağlı, xoş xasiyyəti və namusu kişi xoşbəxtliyinin əsasıdır. Ey «kişiyəm» deyən kəs, əgər evində qəlbini oxşar bir qadının varsa dünya cəhənnəm olsa belə, qəm yemə, xoşbəxtsən. Eyni zamanda öz yaşadığı evdə hamidian çox sevilməyən qadının xoşbəxtliyi haqqında danışmaq tezdir.

* * *

Qadın öncə sağlam və gözəl olmalıdır. Gözəllik təkcə dərinin ağlığı, gözəl bədən quruluşu deyil. Xoşxasiyyət, şirindil, bədənə yaraşan geyim, gözəl qabiliyyət, xoş rəftar qadını gözəlləşdirir, ürəyə yatımlı edir. Qadının qoltuğunun altı, sinəsindən aşağı, dizindən yuxarı açıq olmamalıdır. Bu, qadının cazibədarlığına xələl gətirir, ucuzaşdırır. Qadının müxtəlif bəzək və ətriyyatdan istifadə etməsini təbii hal kimi qəbul etmək olar. Lakin bunlara aludəlik qadına istər-is-təməz ziyan verir: dəri öz təbii xüsusiyyətlərini itirir, dərinin nəfəs alması çətinləşir, gözün altı, dodaqlar, sıfat əvvəlki təbii görkəmini itirir və eybəcərləşir.

* * *

Sənə yaxşı övlad bəxş etmiş qadının haqqını ödə-

mək üçün ölçü vahidi yoxdur. O övladı hər ikiniz dünyaya bəxş etmiş olsanız da, onun sağlamlığı əsasən qadına məxsusdur.

* * *

Gözəl, qəlbini oxşar qadın sənin qəm dünyanın divisorlarını qəlbinin hərarəti ilə söküb dağıdır, sənin qəlbine öz qəlbinin günəş hərarətini verər. Kədərli, dərk etmədiyin qaranlıq dünyani əlindən alıb əvezində sənə işıqlı bir ömür bəxş edər.

* * *

Ana, səni xatırlayanda ömrümün sənli ən çətin anları ən gözəl günlərimə çevrilir.

* * *

Ana, mənim keçmişimi bu günümə, keçmiş məni bugünkü mənə bağışla. Ana öz övladını bağışlamağı həmişə bacarmışdır. Sən bunu bacarmadığın anlarda mənə keçmiş anlarda arzuladığını yada sal və məni bu arzulara görə bağışla.

* * *

Hər şeyi hazır verib evində qul kimi saxladığın həyat yoldaşının sənə layiqli dost, ömür-gün yoldaşı olacağına çox da inanma. Layiqli, etibarlı ailə ərlə arvadın qarşılıqlı köməyi, sevinc və iztirabları üzərində qurula bilər. Hər bir canlı, hətta qüvvət rəmzi olan kişilərin özü belə sədaqətli və namuslu bir qadın kimi gücү, qüdrəti və dözümlülüyü zəriflik, zəiflik, incəlik və həssaslıqla birlikdə özündə cəmləşdirməmişdir. Qadın fiziki əlamətləri baxımından nisbətən zəif məxluqdur. Lakin ailə qarşısında məsuliyyət daşıması, ailənin və kişinin düşdürücü çətinlikləri birlikdə daşımak qabiliyyətinə malik olmasının baxımından onun möhkəm, dəyanətli olması vacibdir.

* * *

Qadının namus və ləyaqəti qorunmalıdır. Qadınlar bilməlidirlər ki, onların namus və ləyaqəti önce özləri tərəfindən qorunur.

* * *

Namuslu qadın nə qədər cəsarətli olursa-olsun, çirkli mühit hökm sürən yerlərdən uzaq olmağa çalışmalıdır. Belə yerlərə təmiz niyyətlə məcburən getdiyi hallarda son dərəcə ehtiyatlı olmalıdır.

* * *

Qadın öz həyat yoldasını tutduğu vəzifədən, peşəsindən və gəlirindən asılı olmayaraq ailənin başçısı saymalı və bunu davranışısı və işilə birinci növbədə öz övladlarına aşılmalıdır.

* * *

Qadının çöldə, bazarda məhsulların qiymətini saf-çürük etməsindənsə, evdə onları vaxtında, düzgün və itkisiz istifadə etməsi daha faydalıdır.

* * *

Əgər qadın həyat yoldasına şəxsən xidmətdən zövq almırsa, orada həqiqi ailə yoxdur.

* * *

Qadın ehtirası hökm sürən mühitdə əxlaqi keyfiyyətdən və vicdandan danışmaq mənasızdır.

* * *

İsmətli qadını, ismətli qızı yolundan çıxarmağa təşəbbüs göstərmə-imkanın varsa haqqın yolunu tapmaqda onlara kömək et.

* * *

Həyatının yetgİN çağında sadıq ömür-gün yoldasına malik olmayanlar heç nə ilə həqiqi rahatlıq tapmaz.

7.3. Ailədaxili münasibətlər. Övlad

Hər kəsi evinə dəvət etmə, hər kəslə çörək kəsmə. Unutma ki, bir tikə çörək bəzən ən ağır cinayətləri açmağa açar olduğu kimi, ağrıla gəlməyən bir qüvvəyə چevrilərək insanın qarşısına həlli çətin olan çox məsələlər qoyar, hətta ağır cinayətlərə sövq edə bilər.

* * *

Evinə ilk dəfə gələnin ağızına yox, hərəkət və əməllərinə fikir ver.

* * *

Gündəlik ailəvi məsələlərin həlli zamanı uşaqların yanında evin kişisinə ciddi tərzdə etiraz etmək, mübahisəyə girişmək, uşaqları kişinin iradlarından onların yanında müdafiə etmək qadın üçün müsbət vərdiş deyil.

* * *

Evində qadının səndən bərk danışırsa, qəti tələblər qoyursa, kişi, ehtiyatlı ol, ailəndə faciənin bünövrəsi qoyulmuşdur.

* * *

Ailəcanlı kişinin gündəlik işdə çəkdiyi çətinliklər və hətta əzab qadınlarından çox olur. Qadın, kişi çöl işlərindən gələndə ona dərhal toplanmış xəbərləri, xüsusilə xoşagəlməz xəbərləri çatdırmasa yaxşıdır. Kişiinin rahatlanmasıının təmin edilməsinə kömək göstərmək, sonra müvafiq şərait yaranmasından asılı olaraq lazıim bilinən məlumatları çatdırmaq daha məsləhətdir. Eyni zamanda bugünkü həyatda öz kişisindən daha məsuliyyətli işlərdə çalışan, ailənin maddi təminatında əsas rol oynayan qadınlar da az deyil. Belə hallarda eyni tələblər həm də kişinin qarşısında qoyulur. Lakin bunlar kişinin ailədəki başçı roluna xələl götirməməlidir.

* * *

Əməyi hər kəs üçün eyni dərəcədə ümumi tələbata və hətta məcburiyyətə çevirməyən cəmiyyətdə ədalet, ailədə həqiqi səmimiyyət ola bilmez. Bunu biz valideyinlər kifayət qədər aydın dərk etməli və ləp erkən övladlarımızın tərbiyəsində istifadə etməyə çalışmalıyıq. Bütün ailə üzvlərini məcburi işlətmək yaramaz. Elə etmək lazımdır ki, bütün ailə üzvləri tədricən əməyə alıssın, ailə daxili işlərin yerinə yetirilməsində hər kəsin iştirakının zəruriliyi dərk olunmuş bir adətə çevrilisin.

* * *

Valideyinlərdən biri işsizdirse (xüsusən kişilər) o durub gözləməməli-ev işlərinə kömək göstərmək, yardımçı işlərlə məşğul olmaqla ailənin əmək və təminat şəraitində yaranmış boşluğu doldurmağa çalışmalıdır. Əksər hallarda yardımçı işlə məşğuliyyət ailəni işsizliyin yaratdığı çətinliklərdən çıxarmaqdır, baş verə biləcək narazılığı aradan qaldırmaqdır ehəmiyyətli rol oynayır.

* * *

Ailədə qadınla kişi bir-birinin sənətini, maraq dairəsini, məslək və amalını dərk etməyə çalışmalı, ona hörmətlə yanaşmalı və ailənin digər üzvlərinə də bunu təqlid etməlidirlər.

* * *

Kişi ilə qadın, onlarla övladları arasında qarşılıqlı hörmət və səmimiyyət ailə xoşbəxtliyinin çox mühüm şərtidir. Bu münasibətlərdə kişi ilə qadın arasındaki münasibət həllədici rol oynayır.

* * *

Ailə daxili münasibətlərdə sanki belə bir pozulmaz qaydanın hökm sürməsi faydalıdır: Ata ailənin başçısı,

evin böyüydür. Onun tapşırığı, göstərişləri, xahişi hamı üçün qanundur. Ata yoxdursa ana, ana yoxdursa böyük övlad bu rolu oynayır. Böyük övladın ailə qarşısında məsuliyyəti yaşca kiçik övladlarından çoxdur. Valideynlər onun erkən ev işlərində ailəyə kömək göstərməsindən çox tərbiyəsinə ciddi fikir verməli, çalışmalıdırılar ki, onda əməkdə, təhsildə və davranışda nümunəvi cəhətlər kifayət qədər olsun.

* * *

Dünyaya gəlmiş hər insanın yaşamaq haqqı var. Bu haqqı o heç kimə bağışlamamalıdır. Övlad valideyinin, valideyin övladın nə həyatını yaşaya bilər, nə də yaşamaq haqqını ödəyə bilməz.

* * *

Övladlar valideyinləri, nəvələr nəslə yaşadır.

* * *

Bütün insanlar dünyaya bir dəfə gəliblər. Hər kəs öz həyatını başqalarına zərər götirmədən, özü istədiyi kimi qurmaq hüququna malikdir. Hər bir valideyin həyatını öz istəyinə uyğun qurmağa çalışmalıdır. Öz həyatını ürəyince qurmaqla valideyin övladının (övladlarının) həyatını ürəyince qurmasına nail ola bilər. Valideyinin birinci problemi özünə məxsusdur, özünün qeydinə qalmaqdır. İkincisi övladının sağlamlığı, təhsili və tərbiyəsinin qeydinə qalmaqdır. Üçüncüüsü buna ehtiyacı olan valideyininə qayğı göstərməkdir.

* * *

Nə vaxtdan başlayaraq övladı tərbiyə etməyin vacibliyini götür-qoy edə-edə narahat yatdığını bir gecə nurani ağsaqqal bir kişi yuxuma girərək mənə dedi ki, bu sual mənə vaxtı ilə övladının anadan olmasından 40 gün keçmiş bir ata tərəfindən verilmişdir. O zaman mən

belə cavab vermişdim: Siz qırx gün gecikmisiniz. İndi isə sizə bildirmek isteyirəm ki, mənim cavabım belə olmalı idi: Azi 9 ay qırx gün gecikmisiniz. Övladın tərbiyəsinə övlad sahibi olmaq fikrinə düşdүүн vaxtdan başlanılmalıdır.

* * *

Övladlarını cəmiyyətin tələblərinə uyğun tərbiyə etmək valideyinlərin borcudur. Lakin valideyinlerin övladlarını tərbiyə etməsi onların özünün tərbiyəsindən başlayır. Valideyin tərbiyə etmək istədiyi keyfiyyətləri (ismətlilik, qeyrətlilik, sadiqlik, zəhmətsevərlik...) özündə daşımalıdı ki, tərbiyə etmək istədiyi övlad da həmin keyfiyyətləri özündə daşıya bilsin.

* * *

Övlad sonrakı nəticəsindən asılı olmayaraq ər-arvadın valideyin olmaq və özünü yaşatmaq arzusundan yanmışdır, onların bir parçası, eti və qanıdır. Bu səbəbdən valideyin övlada həmişəlik bigano ola bilməz. Biganəlik varsa-müvəqqətidir, bəzən həyat yoldasını sevməməkdən (hətta bəzən nifrət etməkdən) və beləliklə onları birləşdirən həqiqi irsdən imtina etmək hissindən yaranır. Ailələrin dağılımasına razılıq verərkən və bunu rəsmiləşdirərkən bu cəhət nəzərdən qaçırlıkmamalıdır.

* * *

Övladım, insan yalnız yaratdıqlarının sahibi ola bilər. Allahdan sonra sənin mütləq sahibin atan və ananıdır. Çünkü Allahın adı ilə onlar səni dünyaya gətirmiş, hifz etmiş və tərbiyələndirmişlər. Bu həqiqəti unutsan əvvəl — axır, gizli — aşkar öz nadanlığını etiraf edəcəksən.

* * *

Ata — anaya hörmət etmək hər bir övladın borcudur.

Bir də təkrar edirəm: Ana və ata müqəddəsdir. Ancaq övlad xöşbəxtliyini onlara da qurban vermək olmaz. Demişəm və yenə deyirəm: hər kəs başqasının haqqına şərik çıxmadan və öz nüfuzuna xələl gətirmədən öz həyatını yaşamalıdır. Övladın yaşama haqqına şərik çıxməq, zorla sevməyə və ya nifrət etməyə məcbur etmək olmaz. İki tərəfin qarşılıqlı razılığı və sevgisi ailənin təməlidir.

* * *

Əgər övladından özünə qarşı hörmət görmək istəyirsənsə özün valideyinlərinə hörmət et.

* * *

Ailədəki çətinlik heç də həmişə uşağın çox olması və yaxud da güzəranın aşağı olmasında deyil, ailədaxili münasibətlərdə, ilkin uşağa münasibətdə və uşağın zəhmətə alışdırılmamasındadır.

* * *

Övladını bağına basan ana görəndə varlığımı əbədi ayrılıq odu yandırır, mehriban qucaqlaşan qardaş görəndə öz günahımı düşünürəm.

* * *

Valideyin uşağın maddi, mənəvi ehtiyacını, gündəlik pula olan tələbatını öyrənməli və imkan daxilində ödəməlidir.

* * *

Uşağı erkən əməyə alışdırmaq lazımdır. Bu işdə məqsəd maddi və hətta mənəvi qazanc əldə etmək deyil. Əmək uşağı fiziki və mənəvi cəhətdən həyata hazırlamaq, əməyi və onun nəticəsini dərk etdirmək, əməksiz yaşamağın mümkün olmadığını öyrətmək üçün lazımdır.

* * *

Qayınana ona yaxşı münasibət göstərilməyəndə, gəlininə inanmayanda elə düşünür ki, onun oğlu elindən alınıb. Biz özümüzə, özümüzün keçdiyimiz yola, həmin vaxtlardakı vəziyyətimizə də nəzər salmalyıq.

* * *

«Hər bir cəmiyyətdə qadın azadlığının dərəcəsi ümumi azadlığın təbii meyarıdır» - deyən Ş.Furye nə qədər də haqlıdır.¹

* * *

Öz hüququnu dərk etmək yaşına çatmış insanların taleyini müəyyən etmək ixtiyarı göydə allaha, yerde onların hər birinin özünə verilmişdir. Valideyin və ədalətli dövlət insanın taleyinin müəyyən edilməsində vasitoçi rolunu oynaya bilər.

* * *

Ailə daxili məsələləri həll edərkən ailəvi məsləhət-ləşmək yaxşı vərdişdir. Bu və ya digər məsələnin həllində ailəvi razılığa gəlmək mümkün olmadığı hallarda ailənin digər üzvlərinin həmin məsələnin həllini ata ilə ananın ixtiyarına verməsi məsləhətdir. Ata ilə ananın birlikdə məsləhətləşdikdən sonra verdikləri qəti qərarın bir qayda olaraq qəbulunun övladları üçün qanun xarakteri alması ailəyə daha çox fayda verər.

* * *

Uşağı körpə vaxtından müstəqil həyata hazırlamaq və bunun üçün birinci növbədə zəhmətə və yenə də zəhmətə alışdırmaq lazımdır. Əgər ailədə tek övlad varsa, yaxud da uşaqlardan biri oğlan və ya qızdırsa, həmin uşaq körpə vaxtından bilavasitə valideynlərin öz

¹ F.Engels, «Anti-Dürinq»

təsiri altında olmalıdır. Əks tədqirdə uşaqda valideynləri razı salmayan cəhətlər özünü göstərəcəkdir.

* * *

Uşaqın əlinə ərzaq məhsulu verib yeyə-yeyə küçəyə buraxmaq yaxşı vərdiş deyil.

* * *

Uşaq gülüşünün səsi gələn ailədə xoşbəxtlik yoxsa da, onun çox əlamətləri var. Övlad, var-dövlət və şəxsi sağlamlıq ailə xoşbəxtliyi üçün mühüm şərtlərdir. Ailə xoşbəxtliyinin ümumiləşdirilmiş göstəricisi, hər iki tərəfin birgə həyatdan razılıq dərəcəsindədir. Ailə həyatı çətin və hətta amansız da ola bilər. Əgər tərəflər bu çətin şəraitdə bir-birinin üzünə razılıqla baxa bilirsə, deməli burada xoşbəxtlik vardır.

* * *

Qız nəslin namusu, evin bəzəyi, oğul evin dayağı, elin pənahıdır.

* * *

Valideyini sağ olan uşağı valideyinlik etmək fikrinə düşmə. Ondan sənə istədiyin fayda qismət ola bilməz.

* * *

Böyüklerin iradəsinə zidd getməklə kiçiklər asanlıqla müvəffəqiyət qazana bilməz.

* * *

Övlad ananın son ümid və məhəbbətini əlləri ilə məhv edərsə ana onu bağışlayar. Ananın övladına bağışlamadığı günah yoxdur. Bəs övlad necə? Ana öz mənafeyi üçün övladını öz məhəbbətini itirməyə məcbur edərsə övlad onu bağışlayarmı?

* * *

Başa düş, övladım: Yuxarıda qadir allah, yerdə iqtidar və valideyinlər öz yaratdıqlarından itaət istər. Yalnız itaətlə onların səhvlərini düzəltmək olar. Deyiblər

ki, böyükler küçiklərdən inciyibsə, günah küçiklərdə olub.

* * *

Böyükler küçiklərə qarşı kin və nifrətlərini gec unudurlar.

* * *

Övladım ata-ananın, özündən yaşlı nəslin səhvini başqalarının yanında üzünə vurma.

* * *

Kiçiklərin böyüklerin səhvlərini düzəltməsinə əsas təsir yolu onlara itaətdir.

* * *

Övladım, özünü heç vaxt böyüklərdən bilikli hesab etmə. Bu hiss səndə baş qaldıran andan sənin nadanlığını başlanır.

* * *

Nəvələrim böyüdükcə mən daha çox uşaq xasiyyəti qocaya çevirilir və öz xoşbəxtliyimi bunda tapıram.

* * *

Ata şərəfi oğulun ləyaqətinin qorunması üçün layiqli təməl ola bilər.

* * *

Oğlum, istərdim ki, hər bir dostunu görəndə ürəyində nə hösəd, nə də xəbislik deyil, fərəh hissi baş qaldırsın.

* * *

Övladım, eşit: Sən kim olursansa ol, ata və ananın ürəyinin, qan və əzələ sisteminin bir parçasısan. Onlar səndən üz döndərə bilər. Lakin heç vaxt həyatının ağır keçməsinə razı ola bilməz.

* * *

Oğlum dedi ki, ata, biz heç zaman ümumi dil tapa bilmərik. Cavab verdim ki, mən öz keçmişimin xatırlanaraq yaşamasını itirdim, sən öz gələcəyinə xəyanət etdin.

* * *

Kasib atasını özündən böyük bilib itəet etməyən varlı oğul böyüklüyə yüksələ bilməz.

* * *

Öyünd-nəsihət yaxşı nəticə vermək üçün dərk olunmalıdır.

* * *

Həyatda insana bəlkə də ən ağır mənəvi zərbə təriyə edib yetişdirdiyi, həddi-buluğa çatmış övladlarının onun idealına və yoluna dönük çıxması ilə tək qalmağındadır.

* * *

Əgər sənə yaxşılıq etmiş bir adama hörmət və ehtiramını bildirirsənsə onun övladlarını unutma-övladları həmin adamın varişləridir.

* * *

Valideyinlə övlad bir-birinə qırılmaz tellərlə bağlıdır demək azdır. Övlad valideynin bir parçası, həyat və fəaliyyətinin ən ümumi nəticəsidir. Lakin övlad nə qədər körpədir, gəncdir, o telləri bir o qədər az hiss edir, onun mənasını, məzmununu o qədər az dərk edir. Yaşlılıqca, övlad sahibi olduqca bu tellər onun gözündə böyükür və o ata-ana bədəninin bir hissəsi, ata-ana aləminin bir parçası olduğunu daha dərindən dərk edir. Bu yaşda «ata-ana» deyəndə mənə çəkilən zəhmət, yuxusuz gecələr, ata-ana qarşısında övladlıq məsuliyyəti gözümün qarşısına gəlir.

* * *

Ailə qurmaq fikrinə düşərkən istər oğlan, istərsə də qız istəyir ki, öz növbəsində elə bir insanı həyat yoldaşı seçsin ki, o hər hansı şəraitdə çətinlikdən çıxa bilər. Həyatın bütün anlarında onunla birlikdə olmağı istəyir, buna layiqdir və qadirdir.

* * *

Sən niyə sir-sifətini dəyişməklə özünü dəyişmək fikrinə düşürsən övladım, necə varsan elə görünməyin daha münasibdir.

* * *

Qısqanlıq xəstəlikdir. Onun bir hissəsi insanın öz təbiətindədir. Əksər hissəsi isə qısqanlığa səbəb olan şəxsin özünü onu sevən şəxsin ürəyincə olmayan davranışından irəli gəlir. Belə halda qısqanlığa səbəb olan şəxs öz-özünə sual verməlidir. Əgər əks tərəf özünü elə aparsa o bunu razılıqla qarşılıyarmı? Əgər bu mümkün deyilsə, onda qısqanc da özünü onun kimi aparmalıdır. Nəticəsi xoşa gələn olmasa sevgi zorla qəbul etdirilə bilməz. Nifrəti bizə zorla qəbul etdirirlər, sevgini isə bizə verirlər və biz onu könüllü qəbul edirik.

* * *

Qismətin ürəyinə sevinc bəxş etsin, arzuna dayaq olsun, yeni arzu doğursun, arzun yerinə yetirilsin, qalib ürəyinə yük olmasın, tez unudulsun və ürəyindən gəlib əməllerinlə həyata keçən yeni arzularla əvəz olunsun.

* * *

Yadında saxla: qadının da, kişinin də cəlb ediciliyi xəsiyyətində, sağlamlığında və öz ailəsinə sadıqliyindədir. Çox vaxt kişilər qadını, qadınlar kişini məhz bu cəhətlərdən birinin və ya ikisinin çatışmamasından dəyişir.

* * *

Ailədə qadınlar və kişilər hüquqca bərabərdirlər. Lakin bu bərabərlik ailə başçısının üstün hüquq və məsuliyyətini azaltmır. Qadın vahid kişi iradəsinə tabe olmasının əvəzini ləyaqətli kişisindən və övladlarından ona olan nəvazış, məhəbbət və qayğı ilə alır. Ailədə köhnə adət və ənənələrin bir hissəsindən əl çəkmək olar. Lakin bu qadının alçaldılmasına gətirib çıxarmamalıdır.

* * *

Uşaqları həyata hazırlamaq üçün onlara tərbiyə və təhsil verilməlidir. Lakin bunların heç birinə məcburiyyətlə, əmrlə, qadağan etməklə nail olmaq mümkün deyil. Məcbur etmə tərbiyə üsulunun ən qədimi, primitivi və səmərəsizidir. Hər cür məcburiyyətə əl atmaq tərbiyə və təhsil verənin özünün acizliyini və kifayət qədər kamil insan olmadığını göstərir.

* * *

Öz övladlarına tərbiyə və təhsil verərkən başa salmaq, sübut etməkdən çox tələbə, məcburiyyətə əsaslandığım anları yada salanda məni təəssüf və peşmançılıq hissi bürüyür.

* * *

Yadda saxlamaq lazımdır ki, uşaqlara tərbiyə və təhsil vermək yazıb-oxumağı bacarmayan adama ali təhsil vermək qədər qeyri-adi və çətindir, uzun müddətli, müntəzəm, məqsədyönlü zəhmət və səbr tələb edir.

* * *

Biz sadəcə olaraq dərk etməliyik ki, təhsil və tərbiyə vermək istədiyimizə haqqın yolunu mübahisəyə girişmədən sübut etməli, inandırmalıyıq. Həyatın heç bir mərhələsində insanın uşaqlıq dövründəki qədər sübuta

ehtiyacı olmur. Biz isə ya bundan yonulur, ya da mübahisəsiz sübut etməyi bacarmırıq.

* * *

Xarakterlərin uyğunluğu mehriban ailə həyatı üçün mühüm şərtdir. Lakin xarakterlər tam üst-üstə düşərsə, o ailə uzunömürlü ola bilməz, ya da yaşayar, amma sıkəst olar.

* * *

Sevgi və məhəbbət həyatın təməli, insanlığın müqəddəm şərtidir. İnsan kimi yaşamaq üçün ayağının altındakı torpağı da, Vətəni də, səni əhatə edən təbiəti də, doğmalarını da, yadları da sevməlisən. Bunun içərisində Vətənə və ailəyə məhəbbət əsasdır. Vətənə məhəbbət yaranışının səbəbkarlarına və vasitəçilərinə dərin hörmət, minnətdarlıq və unutmazlıq hissidir. Qadına, qızı və ya əksinə oğlana, kişiyə məhəbbət ürəyinçə yaşamaq və yaşatmaq eşqidir, səni dünyaya bəxş edən Vətənə, ata-anaya bocunu qaytarmaq vasitəsidir. Bu sevgi və məhəbbət ideal deyil, adı, başa düşülən və qəbul edilən olsa daha yaxşıdır.

* * *

Doğmalarınıza, dostlarınıza, yaxınlarınıza, onların ailəsinə baş çəkməyi özünüzə borc bilin. Bu borcu yeri-nə yetirərkən, onların qəlbini xoş etmək üçün buna zərurət olmayan hallarda həmişə əlinizdə kiçik, böyük, qiymətli, az qiymətli, faydalı bir şey aparmaq adətindən əl çəkin.

Bu sizin mehriban münasibətlərinizə gec-tez mane olacaq. İmkanınız olmayan hallarda sizi maddi-mənəvi çətinliyə salacaq, arzunuzla, istəyinizlə imkanlarınız üz-üzə dayanacaq, ürəyinizə ağrı verəcək.

* * *

Hər dəfə yaxınlara, doğmalara baş çəkəndə çox oturmaq, yeyib-içmək də yaxşı vərdiş deyil. Bəzən belə hallar ev sahibi üçün mənəvi və fiziki əziyyət mənbəyinə çevrilir.

Axi sən ona əziyyət verməyə deyil, xoş əhval-ruhiyə bəxş etməyə gəlmisən. Ev sahibinə əlavə əziyyət verməmək üçün sənə əziyyət çəkmək istədiklərini, lakin buna ehtiyacın olmadığı, yaxud ürəyincə olmadığı hallarda ev sahibinə qabaqcadan minnətdarlıq et və heç nəyə ehtiyacın olmadığını bildir.

* * *

Valideynlər, ailə üzvlərinə, xüsusən uşaqlara xörək verərkən onlara «nə istəyirsən?» deyib – onların iradəsinə əsas kimi qəbul etməyin. Bu yaxşı vərdiş deyil. Nəyi məsləhət bilirsinizsə, onu süfrəyə düzün, ordan hər kəs ürəyi istəyəni özü seçsin.

* * *

Razılığın olub-olmadan dost-tanış evində qarşında süfrə açılıbsa, ondan az da olsa istifadə etməyi unutma, eks təqdirdə ev sahibinə, onun zəhmətinə və sənə qarşı nəvazişinə hörmətsizlik etmiş olursan.

* * *

Valideynin övlada, övladın valideyinə «səni sevi-rəm» deməsi artıqdır. Ancaq həyatın elə anları olur ki, buna ehtiyac yaranır.

Valideynlər və övladlar, sizə sevə-sevə, sevilə-sevilə yaşamaq və yaşatmaq arzusu ilə ayrılmır.

VII. SON SÖZƏVƏZİ

Dünyaya sağlam gəlmeyinə görə yaradanına şükrət. Ömrünün müqəddəsliyini dərk et, ömrünün və həyatının qədrini bil. Bil ki, ömür müvəqqəti, həyat isə əbədidir. Sənin ömrünün ölüm deyilən hər şeydən qüdrətli bir rəqibi var. O, həmişə gözə görünmədən ömrünlə yanaşı addımlayır. Gözləmədiyin bir gündə ömrünü öz pəncəsi ilə ağuşuna çəkərək birdəfəlik ona son qoyacaq, həyatın sənət bəxş etdiyi müqəddəs, sevincli, fərəhli və ya ağır, yaramaz nə varsa hamisini birdəfəlik torpağın altına aparacaq. Öləndən sonra nə baş verməsi haqqında deyilənlərin hamısı əfsanədir. Orda nə baş verməsini hələ heç kim nə görməmiş, nə də dərk etməmişdir. Ölümdeñ sonra nə baş verməsi-bu həyatın ən böyük sırrı, insanı ya humanistləşdirən, ya da bir sıra hallarda qorxuya salan, hərəkət və əməllərinə yaramazlıq verən ən böyük səbəbdür. Bəli. Ölüm şəxsi həyatdan, ömürdən yüksəkdə durur. O, ömrü nə vaxt öz ağuşuna alıb məhv edəcəyini demir və elə bununla da ömrü həmişə başa çatmaq qorxusu altında qoymaqla müqəddəsləşdirir. İnsan, səni məcbur edir ki, ömrünün qədrini bilesən və onun hər anından öz amal və arzularına uyğun istifadə edəsən. Ölüm ömrü müqəddəsləşdirən, onun qədrini bilməyə sövq edən obyektiv, qarşısialınmaz reallıqdır. Ölüm həyatdan, ömürdən çox güclüdür. Gec-tez və mütləq həyata, ömürə qalıb gəlib onu məhv edəcək. Amma insan, sən ölümə qəti qiymət verib onu ömür qarşısında müqəddəsləşdirməyə çox da tələsmə. Heç bir ölüm həyat doğurmamışdır. Hər bir ölüm bir ömrün sonu deməkdir. Ölüm hamiya aiddir, həmişə var və buna görə də nə formada, hansı şəraitdə baş verməsindən

asılı olmayaraq adıdır. Hamı və hər kəs üçün ona məxsus bir həyatın eyni dərəcədə və tamamilə sonu, ömrün başa çatmasıdır. Beləliklə ölüm (nə dərəcədə güclü olursa-olsun, fərqi yoxdur) həyatdan doğur, həyatın övladıdır. Həyat necədir, ömür necə keçib, ölüm də ona bənzərdir. Həyat olmasa ölüm də olmazdı. Həyat ana-ölüm övladdır. Övlad özünün yaxşı nəyi varsa, ən çox anaya borclu olduğu kimi, ölüm də özünün adiliyi və ya qeyri-adiliyinə görə həyatı borcludur. Ölümün mənası və ya mənasızlığı da onun torpaq altına ebbədi apardığı həyatın özünün mənalı və ya mənasız olmasına. Ölüm həyatın inikasıdır. Ona görə də həyat birincidir, o, ölümdən yüksəkdə durur. Ömür müqəddəsdir. Həyat ölümü qeyri-adi edir, ölümün müqəddəsliyinə haqq qazandırır. Ölüm insanı cismən həyatdan ayırrı. Lakin o, ömrünün bəhrələri, əməlleri ilə mənənən insanlar arasında qalır və yaşayır.

Ömrünün müəyyən anlarında ölümü də gözlərinin qarşısına gətir. Unutma ki, həyat insana təbiətin verdiyi müqəddəs borcdur. İnsan ömrünün hər anının qiymətli və əziz olduğunu dərk etmək və layiqincə istifadə etməklə bu müqəddəs borcu hissə-hissə (bəli, məhz hissə-hissə) qaytara bilər. Hər dövrün özünə-məxsus borcu var. Əməllerinlə onu öz vaxtında qaytarmağa çalış. Unutma ki, hər bir insan ölüm ömür qapısını döyüb «daha bəsdi-vaxt çatdı» deyəndə, çevrilib keçdiyi ömür yoluna baxmalı, ömrün ona nə üçün verilməsi haqqında düşünməli olur. Bu gec-tez sənin də qismətin olacaq. Ömür yolunu elə keç ki, çevrilib bu yola baxanda onun hər yanında heç olmasa sənə pəşmançılıq verməyən bir əməl görəsən.

Sağ və salamat qalın. Ədalətli cəmiyyətdə mənalı ömür və xoşbəxt həyat nəsibiniz olsun.

Nuriyev Əli Xudu oğlu.

AMEA-nın müxbir üzvü, i.e.d.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında

Dövlət İdarəcilik Akademiyasının

Geostrateji Araşdırırmalar Mərkəzinin müdürü

«İnsan və həyat fəlsəfəsi».

Bakı - "Çaşıoğlu" nəşriyyatı - 2005

(elmi, bədii-fəlsəfi traktatlar toplusu)

Нуриев Али Худу оглы.

«Человек и философия жизни».

Баку - Издательство «Чашынглы» - 2005

(сборник научных,

художественно-философских трактовок)

Книга написана по совету матери. Часть произведения (36 стр.) была издана в 1997 г. под названием «Философия жизни моей матери». Это название сохранено в данной книге как второе.

В книге, в основном в форме трактовок, освещается система взглядов автора на человека, человечность, справедливое общество, религию, науку, ученых и учителей, управление государством, любовь, семью, внутрисемейные отношения и т.д.

Содержание

<i>Предисловие</i>	8
<i>Введение.....</i>	14
<i>I. Причины и идейные источники написания книги.....</i>	24
1. Уроки дней, прожитых с матерью и без нее	24
1.2. Распад Советского Союза и колебания, происходящие в обществе.....	44
1.3. Главная причина и идейный источник.....	53
1.4. Соображения и советы читателей.....	59
<i>II. Человек и двойственность его природы ...</i>	66
<i>III. Необходимые условия и признаки человечности.....</i>	74
<i>IV. Источники веры, надежды и убеждений человека</i>	137
4. 1. Справедливое общество.....	138
4.2. Государство.....	146
4.3. Религия.....	162
4.4. Другие источники надежды, веры и убеждений человека.....	178
<i>V. Образование, учитель, наука, ученый.....</i>	182
5.1. Образование и учитель.....	182
5.2. Наука и ученый	191
5.3. Забота государства об ученых и учителях..	199
<i>VI. Вождь и управление</i>	205
<i>VII. Любовь, семья и женщина.....</i>	234
7.1. Семья и любовь	234
7.2. Родители	241
7.3. Внутрисемейные отношения.....	246
<i>VIII. Вместо послесловия.....</i>	259

Ali Nouriyey Khudu oglu.
«Human being and the philosophy of life».
Baki - Chashioglu - 2005.
*(The collection of scientific,
literary-philosophical treatises)*

The book mainly consists of the collection of treatises. It has been written with my mother's advice. A part of this book (36 pages) was published in 1997 and named "The philosophy of my mother's life". This name is also kept as the second name of this book. In this book have been given the author's views of the human, humanity, society, public administration, religion, science, scientist, education, family and the relation in the family as systematic.

Kompüter tərtibatı və yiğimi

Nüşabə Nuriyeva

**(DİA-nın Geostrateji Araşdırma Mərkəzinin
mütəxəssisi)**

Yiğilmağa verilib: 03.06.05. Çapa imzalanıb: 02.07.05

Format $60 \times 84 \frac{1}{16}$. Ş.c.v. 16,5. Sifariş № 55.
Kağız əla növ. Tiraj 500 nüsxe.

"TƏHSİL" EİM-nin mətbəəsi